

A DEBRECENI TISZA ISTVÁN TUDOMÁNYOS
TÁRSASÁG I. OSZTÁLYÁNAK KIADVÁNYAI

IV. KÖTET 7. SZ.

HATVANI ISTVÁN ÉLETE ÉS MŰVEI

1718—1786.

I. RÉSZ

HATVANI ISTVÁN ÉLETE ÉS ÖNÉLETRAJZA
AZ ÖRDÖNGÖSSÉGÉRŐL SZÁRNYRAKELT MONDÁK

ÍRTA

DR. LÓSY-SCHMIDT EDE

MÁV. IGAZGATÓSÁGI FŐMÉRnök,
A TISZA ISTVÁN TUDOMÁNYOS TÁRSASÁG
ÉS A MŰEMLEKEK ORSZÁGOS BIZOTTSÁGÁNAK R. TAGJA

DEBRECEN, 1931

FŐBIZOMÁNYOS: STUDIUM KÖNYVKIADÓ R.-T.
BUDAPEST, MŰZEUM-KÖRUT 21.

Debreceni Egyetem
Egyetemi és Nemzeti Könyvtár

0 000009 275423

HATVANI ISTVÁN ÉLETE ÉS MŰVEI

1718—1786.

I. RÉSZ

HATVANI ISTVÁN ÉLETE ÉS ÖNÉLETRAJZA
AZ ÖRDÖNGÖSSÉGÉRŐL SZÁRNYRAKELT MONDÁK

ÍRTA

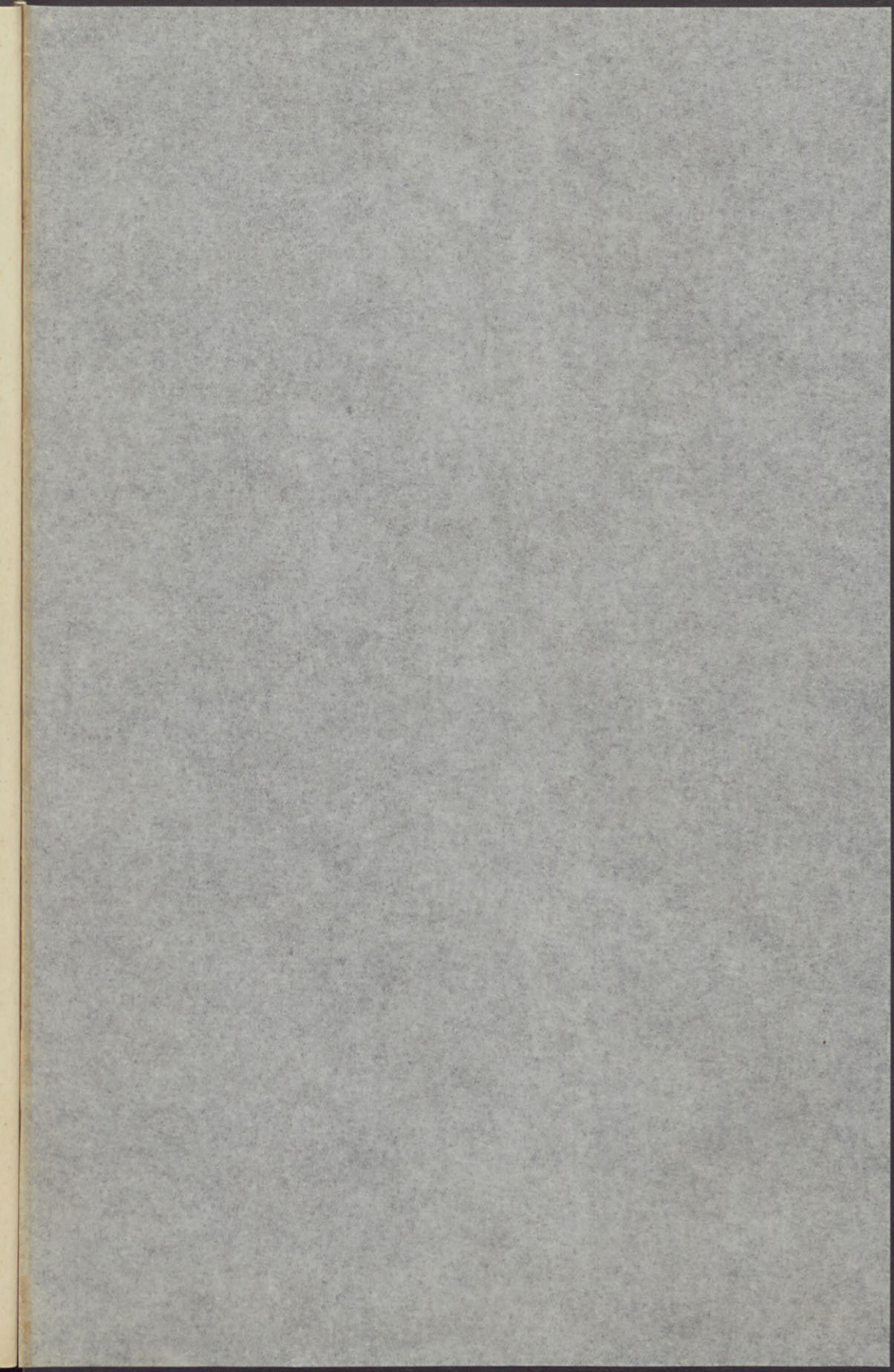
DR. LÓSY-SCHMIDT EDE

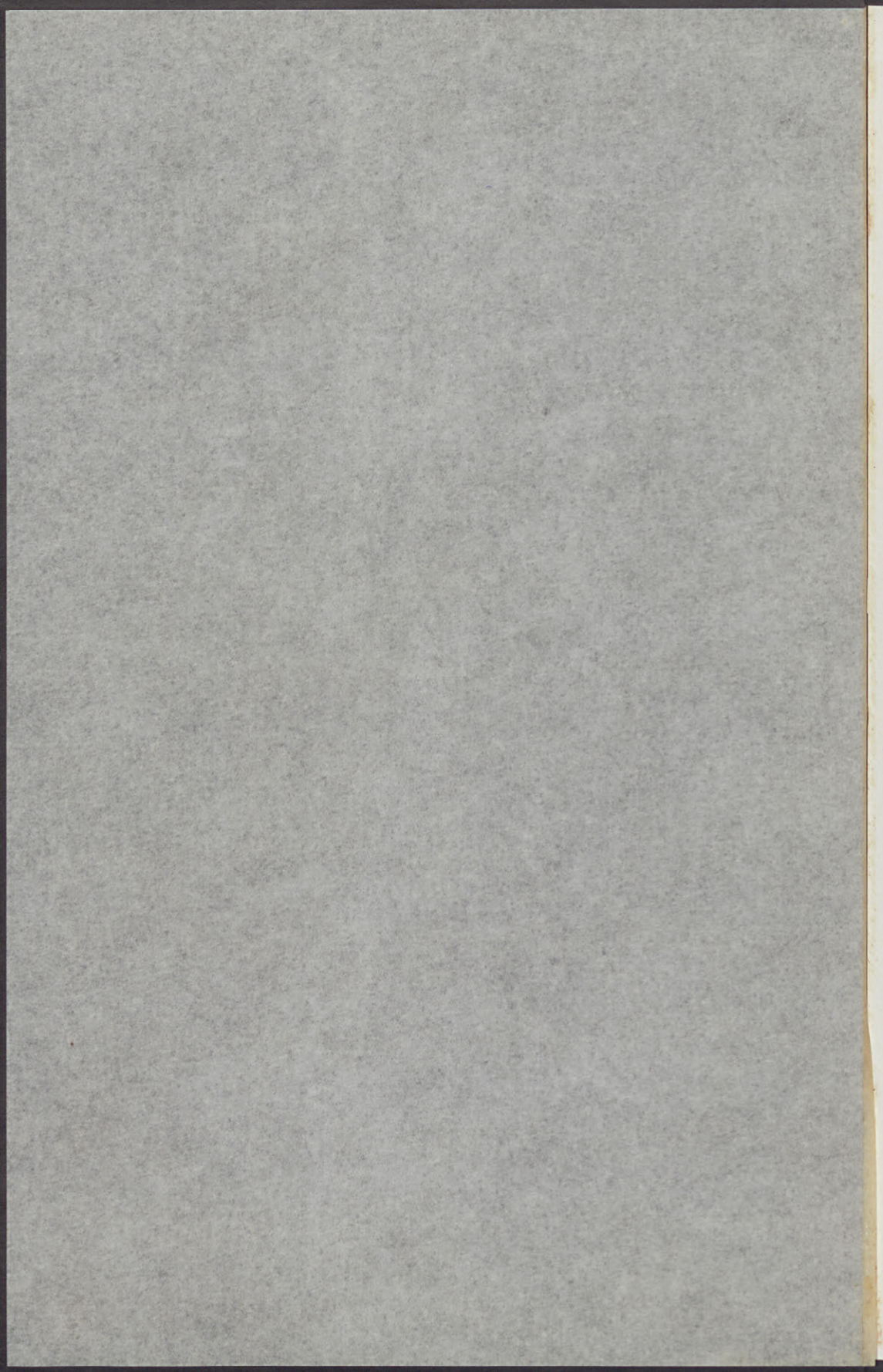
MÁV. IGAZGATÓSÁGI FŐMÉRnök,
A TISZA ISTVÁN TUDOMÁNYOS TÁRSASÁG
ÉS A MŰEMLÉKEK ORSZÁGOS BIZOTTSÁGÁNAK R. TAGJA

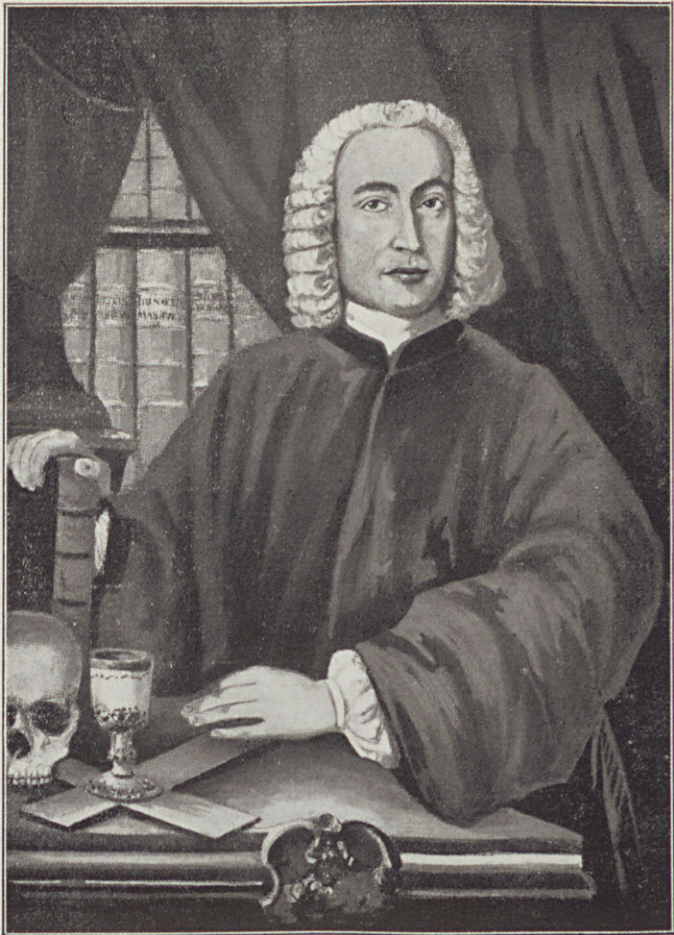
DEBRECEN, 1931

FŐBIZOMÁNYOS: STUDIUM KÖNYVKIADÓ R.-T.
BUDAPEST, MŰZEUM-KÖRUT 21.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA RT.

Raskvani Jhran m.D.

3.408.286

03764/2014

ELŐSZÓ.

A technikai tudományoknak Magyarországon való fejlődését s többek között a hazai felsőbb technikai oktatás múltját kutatva, tervbe vettem, hogy a reális tudományok tanításának hazai főiskoláinkon való elterjedését, szerephez jutását, első sorban azonban a mérnökképzés szempontjából figyelembe jövő reális irányú tudományszakoknak a térfoglalását dolgozom fel.

Előre kell bocsátanom, hogy mielőtt a kor haladása és a technikai tudományok rohamos fejlődése a XIX. század közepe táján önálló technikai főiskolák felállítását tették nemcsak a külföldön, hanem hazánkban is parancsoló szükséggá, mindazokat a matematikai, természettudományi és technikai ismereteket, amelyekre a XVIII. század mérnökének Magyarországon szüksége volt, 1782-től kezdve már rendszeresen tanították a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karához kapcsolt *Institutum Geometrico-Hydrotechnicum*on, az u. n. *Mérnöki Intézet*-en. Ezzel az 1850-ig fennállott mérnökképző intézettel, amelyből a XVIII. század végén és a XIX. század első felében Magyarország sok kiváló mérnöke került ki, 12 évvel előztük meg az egyetemi szinten álló technikai oktatás terén — amint azt korábbi tanulmányaimban kimutattam, — nemcsak Franciaországot, hanem az egész művelt világot. A felsőbb technikai oktatás történetében ugyanis az 1794-ben alapított párizsi École Polytechnique-t tekintették eddig a világ legrégebbi műegyetemének, bár a pesti tudományegyetem bölcsészeti kara által kiállított mérnöki okleveleknél régebbi mérnöki okleveleket, amelyeknek gyűjtésével 1921-ben a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet

technikatörténeti gyűjteménytárát alapítottam meg, egyetlen külföldi egyetemen sem állítottak ki.¹

Rendszeres mérnökképzés folyt még Magyarországon a XVIII. században a különleges szakképzettséget kívánó kamarai mérnöki, valamint a bánya- és kohómérnöki pályákra készülő ifjúság számára az 1765-ban alapított s csak rövid ideig fennállott *Collegium Oeconomicum*-on Szempcen, valamint az ugyancsak 1765-ban alapított világhírű selmeci bányászati akadémián is, Európa e legrégebb bányászati tanintézetei közé tartozó főiskolán, amelyet abban az időben külföldiek is sűrűn látogattak.

Azonban e szakiskolákat, illetve a pesti bölcsészeti kar kebelében működő mérnöki tanfolyamot megelőző időkben is volt alkalma a technikai pályákra készülő ifjúságnak arra, hogy hazai főiskoláinkon az alapvető tudományokban a szükséges ismereteket megszerezhesse. Példa reá *Pálóczi Horváth Ádám*, a költő, ki a debreceni főiskolán *Dr. Hatvani István* professzor vezetése alatt tanult s szerezte meg mindazokat az ismereteket, amelyek később mérnöki magángyakorlatra képeztették. *Pálóczi Horváth* kitünő matematikus volt s *Hatvani*-nak igen kedvelt tanítványa. A matematikai képzettségéről *Hatvani*tól kapott jeles bizonyítványával jelentkezett és tette le 1780-ban a jászói konventen a „*geometrai hitet*“ s lett hites földmérő. Amint egyik versében mondja:

„*Már huszonnégyszáz esztendőmnek
Közepén, csaknem időmnek Reggelében
Allegálok, földet mérek.*“

Pálóczi Horváth Ádám pedig más iskolán, mint a debreceni tanulmányokat nem folytatott s bár egyúttal prókátornak is felesküdt, életpályájának mégis a mérnököt, illetve a földmérőt választotta. Gróf *Teleki József* pomázi birtoká-

¹ *Lósy-Schmidt Ede dr.*: Művelődéstörténeti vázlatok a magyar technika sok évszázados múltjából. A pesti m. kir. tudományegyetem bölcsészeti karán 1782-ben felállított *Institutum Geometricum* keletkezésének vázlatos ismertetése és a XVIII. század utolsó negyedében ez intézetben szigorlatot tett és diplomát nyert mérnökök betűrendes névsora. (A *Technikus*. A magyar technikusok lapja 1920—21. II. évf. 22. l.) és Kultúrtörténeti adatok a magyar technika sokévszázados múltjából. (A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 1920. LIV. köt. 90. l.)

nak földjeit is ő mérte fel s e foglalkozásával olyan jelentékeny összegeket keresett meg, hogy idővel a Balaton mellett földeket vehetett bérebe s mint Kisfaludy Sándor és Berzsenyi, ő is gazdálkodó poéta lehetett.²

Hatvani István maga is kitünő matematikus volt. A debreceni főiskolán aritmetikát, geometriát, matematikát, fizikát tanít. Botanikát, orvosi élettant, földrajzot és csillagászatot is ad elő. Mechanikát és hidrosztatikát, a mérnökképzés szempontjából tekintetbe jövő studiumokat is mintegy 15—20 évvel tanít korábban a debreceni főiskolán, mint Horváth János a pesti egyetemen, vagy Boda Miklós a selmeci akadémián. A kémiát is Hatvani kezdi 1750-ben először Magyarországon tanítani, megelőzve e tantárgy előadásával az összes hazai főiskolákat.

Nem hiába mondja a felette tartott gyászbeszédben Naszályi János, hogy Muschenbrock és Bernoulli mellett kiváló orvossá és földmérővé lett,³ Révész Imre pedig a róla eddig megjelent legterjedelmesebb életrajzában azt, hogy tanítványai közül többen országos híré jeles orvosokká és mérnökökké lettek, kik tudásukat nem csekély mértékben a Hatvanitól kapott alapnak köszönhették.⁴

De már Hatvani előtt is tanítanak reális tudományokat a XVI. század végétől kezdve a debreceni főiskolán. Hogy azonban e tudományok térfoglalása milyen mértékű volt, tanításuk milyen eredményekkel járt és milyen hatással volt közgazdasági életünk fejlődésére, azt részletesebb adatok hiányában a rendelkezésünkre álló néhány feljegyzésből nem állapíthatjuk meg. Ehhez mindenekelőtt a kiválóbb tanárok életrajzát, tanári és tudományos működését kellene legalább ismernünk. De ilyen részletesen feldolgozott életrajzok ma még a hírnevesebb tanárokról sem állanak rendelkezésünkre. Ennek hiányát a debreceni kollégiumban 1869-ben érettségi

² *Garda Samu*: Horváth Ádám életrajza. Nagyenyed. 1890. 13. l. és *Pintér Jenő*: A magyar irodalom történetének kézikönyve. Budapest, 1921. I. köt. 315. l.

³ *Milesz Béla*: Hatvani István emlékjegyzeteiből. (Vasárnapi Ujság 1872. 233. és 246. l.)

⁴ *Révész Imre*: Hatvani István. 1718—1786. (Vasárnapi Ujság, 1871. 69. l.)

vizsgálatot tett diákok is érezték, amidőn 33 éves érettségi találkozójukon, 1902-ben elhatározták, hogy egy külön e célra tett alapítvánnyal segítik elő a kollegiumban működött hírnevesebb tanárok életrajzának a megírását.⁵ A találkozón egybegyültek első sorban Hatvani, Maróthy és Kerekes életrajzainak a megírására gondoltak, azonban akciójuk nem járt sikerrel. És így, mivel a magam elé tűzött feladatnak másként nem felelhettem volna meg, vállakoznom kellett a nevesebb tanárok életrajzainak a megírására is.

Először Hatvani István életrajzához fogtam hozzá abban a reményben, hogy e nagy hírnevű s kiváló munkásságot kifejtett polihisztor életére vonatkozólag bő anyagot találok majd hazai levéltárainkban, főként a debreceni kollégiumban, amelynek Hatvani négy és fél éven keresztül tógátus deákja, praeceptora, theológiai praesese és primáriusa volt s azután 37 esztendőn keresztül a filozófia és a mathézis tanára. E feltevésemben azonban nagyon csalódtam, mert a debreceni és a számbajövő nagyobb hazai levéltárakban Hatvani életére és tudományos működésére vonatkozólag anyagot alig találtam.

Amikor már több mint húsz levéltárban, könyvtárban és kéziratárban kutattam Hatvani szellemi hagyatéka után eredménytelenül, Révész Imrének egy adatára lettem figyelmes, amely arra vonatkozott, hogy Hatvani Hell Miksa hazánk fiával, a bécsi egyetem tanárával és egyúttal a bécsi csillagvizsgáló intézet igazgatójával is bizalmas, személyes viszonyban állott. Ezen az adaton elindulva, akadtam rá azután a bécsi egyetemi csillagvizsgáló intézet levéltárában s a Pinzger Ferenc pécsi gimnáziumi tanártól kapott feljegyzések alapján arra a levelezésre, amelyet Hatvani 1759-ben a Halley-üstökös megfigyeléséről és Debrecen város földrajzi szélességének meghatározásáról Hell-el folytatott. Ennek az érdekes levelezésnek és a két tudós férfitárs csillagászati megfigyeléseinek és számításainak a méltatása volt a debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályában 1929. március havában megtartott székfoglalóm tárgya.⁶

⁵ Csiky Lajos: Emléklapok a debreceni főiskolában az 1869-ben érettségizettek 33 éves találkozásáról. Debrecen, 1902. 23. l.

⁶ Ld. e munkám II. részében.

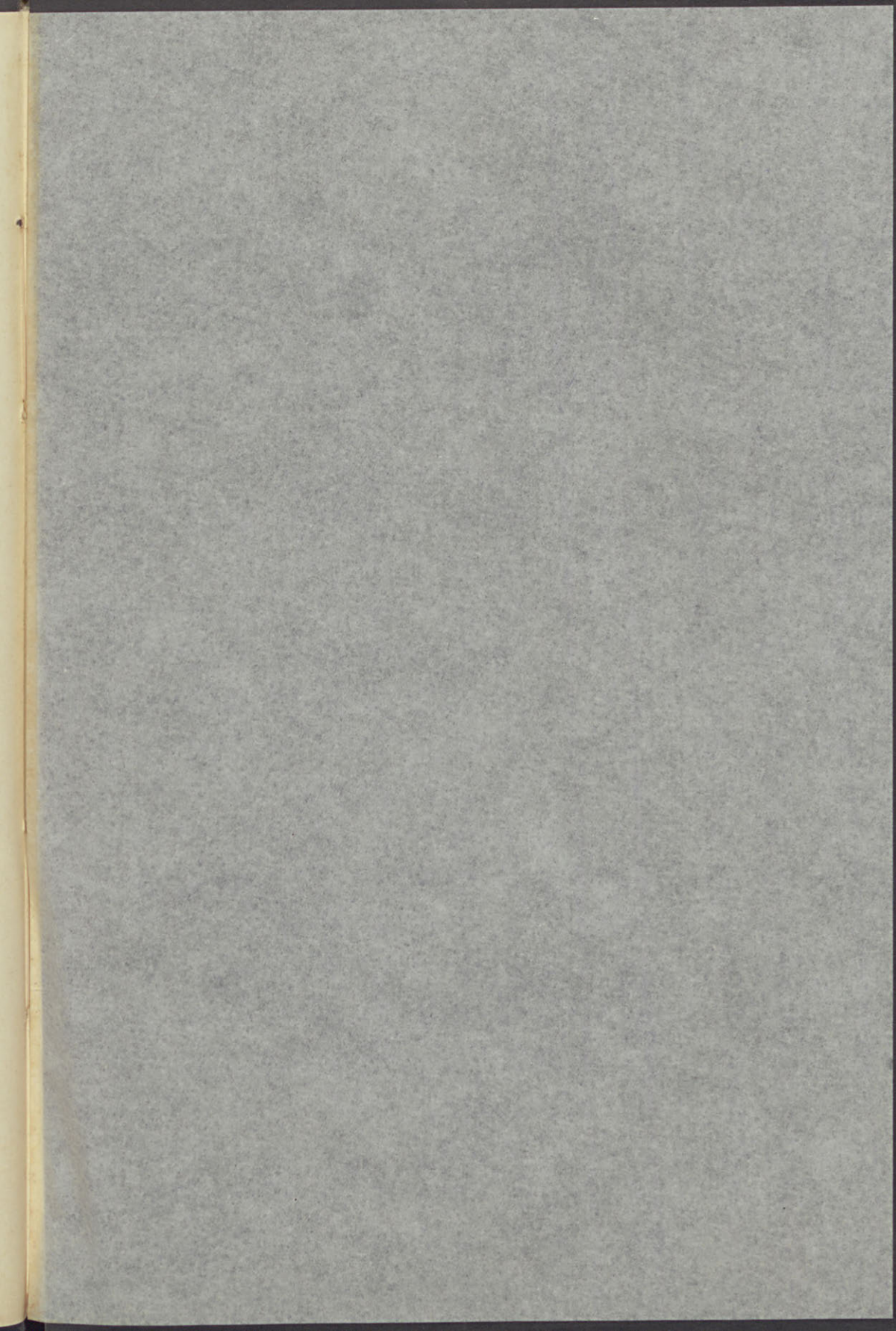
Hatvani életéről, tanulmányairól, ifjúkoráról ekkor még mindig nem állottak részletesebb adatok rendelkezésemre, azokon a rövid lélekzetű életrajzi feljegyzéseken kívül, amelyeket 1872-ben Milesz Béla Hatvani zsebkönyvéből tett közzé a Vasárnapi Ujságban. Rimaszombatban, Hatvani szülővárosában és Losoncon, hol Hatvani gimnáziumi tanulmányait folytatta s a retorikáig be is fejezte, nem végezhettem e két városnak a csehszlovák köztársasághoz való csatolása miatt kutatásokat. Így pusztán Hatvani tudományos működésének a méltatására kellett volna szorítkoznom s tanulmányairól és ifjúkoráról csak annyit mondhattam volna el, amennyit a különféle lexikonokban, életrajzi és más gyűjteményes munkákban eddig róla — nagyrészt saját életrajzi feljegyzései nyomán — meglehetősen szűkszavú ismertetésekben megírtak.

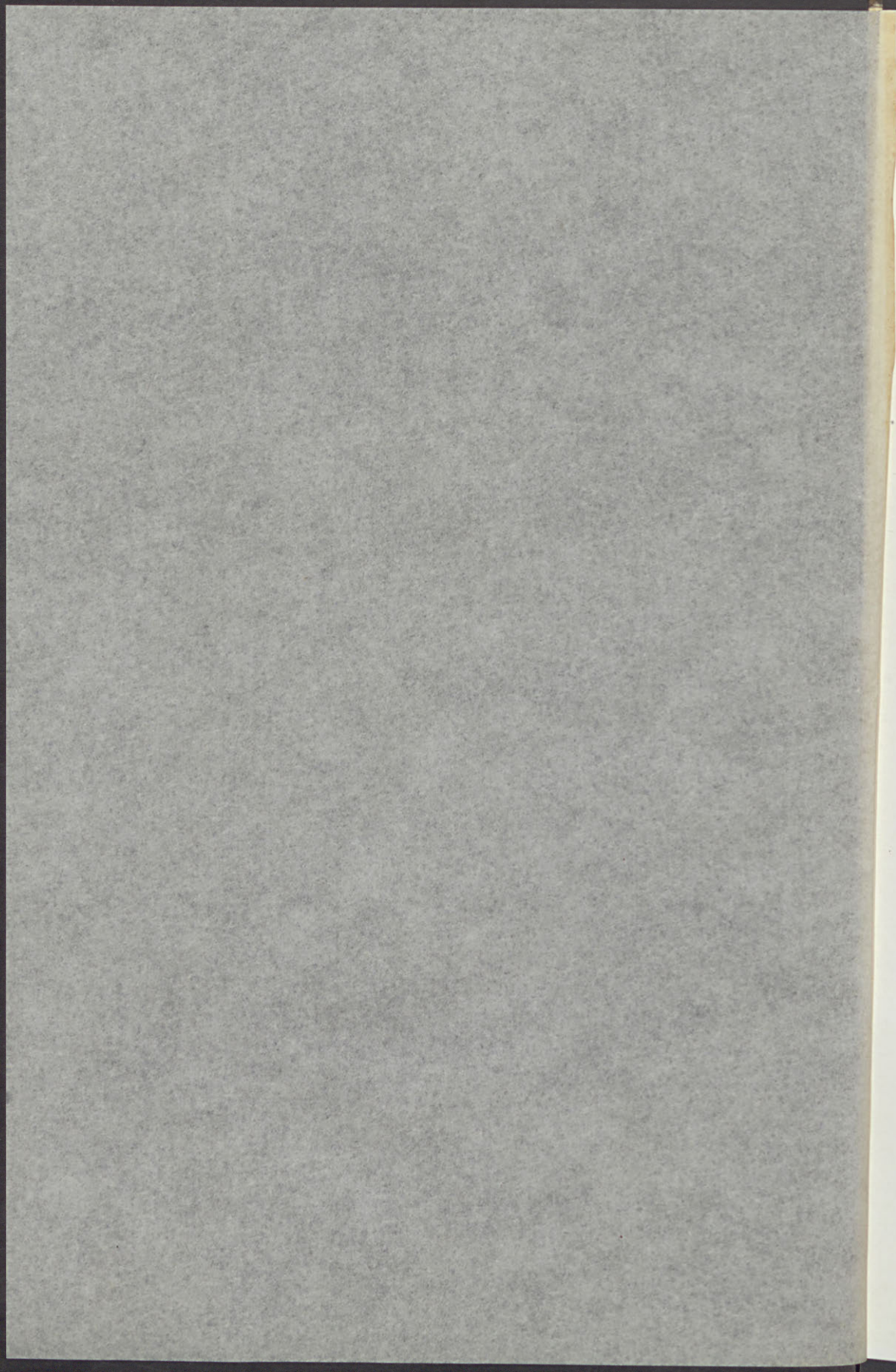
Hosszas kutatás után végül az a nagy szerencse ért, hogy Hatvani Istvánnak önéletrajzát is megtaláltam Debrecenben, Paksy Tibor csendőrszázadosnak, Hatvani egyik leszármazottjának családi iratai között. A nagyrészt e latin nyelven írt kézirat adatainak felhasználásával írtam meg azután munkámnak azokat a fejezeteit, amelyek Hatvani gyermek- és ifjúkorára, iskolai tanulmányaira és tanári működésének első időszakára vonatkoznak.

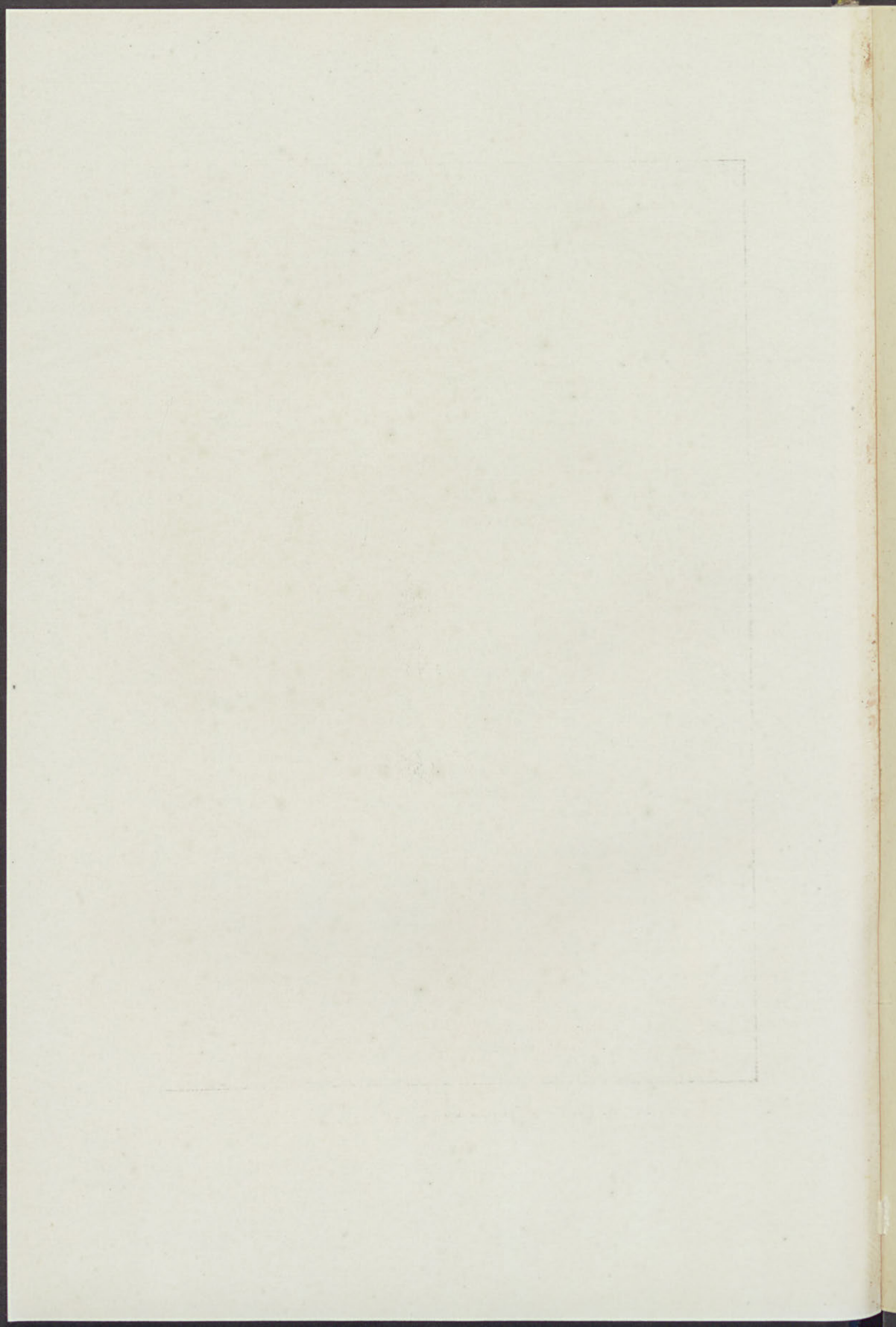
Köszönetet mondok e helyen is Paksy Tibor csendőrszázadosnak, hogy Hatvani önéletrajzának eredeti kéziratát, valamint családi irattárának más okmányait is készséggel volt szives tanulmányaim céljaira rendelkezésemre bocsátani, úgyszintén dr. Paksy Jenő budapesti királyi törvényszéki bírónak, hogy a Hatvani család leszármazására és családi viszonyaira vonatkozó számos adattal volt szives munkámban támogatni. Köszönetet mondok továbbá Daróczy Zoltánnak, a Nemesi Évkönyvek szerkesztőjének, hogy szives volt a Hatvani családdal rokonságban álló Paksy családra figyelmemet felhívni, valamint dr. Darkó Jenő egyetemi tanárnak és Kis házy Ágoston Gyula mérnöknek, hogy a kézirat olvasásában és fordításában segítségemre voltak, úgyszintén Pinzger Ferenc pécsi kegyesrendi gimnáziumi tanár úrnak, hogy a Hatvani-Hell levelezés felkutatásában volt segítségemre. Köszönetet mondok végül dr. Darkó Jenő és dr. Csikesz Sándor egyetemi tanároknak azért is, hogy munkám iránt kezdettől

fogva nagy érdeklődéssel viseltettek és sok becses útbaigazítással támogattak munkámban.

A Hatvani életéről és tudományos működéséről szóló munkám két részből áll. Az első részben életrajzát adom, amelyhez függelékként latin nyelvű önéletrajzát csatolom eredeti szövegében. Ebben az első részben ismertetem az ördögösségéről szárnyrakelt mondákat is, míg a második részben tudományos munkásságát méltatom.

BEVEZETÉS.

A XVIII. század nagy fejlődésnek indult latin nyelvű tudományos irodalmát Hatvani István orvosdoktor, a debreceni kollegium nagy hírnevű, kiváló professzora számos latin nyelven megjelent munkájával és értekezésével gyarapította. Művei, amelyek a bölcséleti, matematikai, jogi és orvostudományi irodalom körébe tartoznak, két magyar nyelvű vallás-erkölcsi művén kívül mind latin nyelven jelentek meg.

Ezekhez a nagyrészt latin nyelven megírt munkákhoz sorakozik most Hatvani István önéletírása is, mely eddig irodalmunk történetében ismeretlen volt. 1752-ben, 34 éves korában fogott hozzá e mai napig kéziratban maradt munkájának megírásához, hogy benne élete folyását az utókor számára megörökítse. De már 1757-ben, 39 éves korában — sajnos — azt be is fejezte és tovább nem folytatta.

Ez a most előkerült önéletrajza azonban nemesak a reális tudományok térfoglalásának a kutatása szempontjából rendkívül becses. Különbféle vonatkozásainál fogva igen nagy a fontossága tudománytörténetünk s legfőként a debreceni református kollegium története szempontjából, amennyiben számos, eddig egyáltalán nem ismert iskola- és neveléstörténeti adatot is tartalmaz.

Az eredeti kézirat nyolc és fél ívből, vagyis 34 számozatlan oldalból áll, melyből 28½ sűrűn teleírt oldal a szöveg, míg az első ív borítékívül szolgál és címlapján a következő felírást viseli: *Biographia Stephani Hatvani ab ipsomet consignata Anno MDCCLII et sequentibus*. A borítékív után következő első oldal homlokára ezt a címet Hatvani újból felírta s az évszám után még a következőket jegyezte hozzá: *Mense Martio et tempore sequenti quaedam addita*.¹ A lapoldalak bal-

¹ Lásd e munka függelékét.

oldalán hat centiméter széles szegélyt hagyott üresen s az utólagos betoldásokat, kiegészítéseket erre a szegélyre jegyezte rá. Amint az írásra használt tollak különféle erőssége folytán, másrészt a tinta világosabb vagy sötétebb színe miatt más árnyalatot kapott és egymástól elütő írásokból is megállapítható, Hatvani a fogalmazványnak szánt s a szövegben is sok helyütt javított kéziratát mintegy 12 ízben folytatta, amíg végül 1757 szeptember havában már be is fejezte. Az életrajz végén időrendi sorrendben felsorolt művek között ugyanis az 1757 szeptember havában megjelent *Introductio ad Principia Philosophiae Solidioris* című munkája a legutolsó, míg az 1758-tól kezdve megjelent nagyobb számú munkáit már nem sorolja fel. Életéről és munkásságáról sem található több feljegyzés életrajzában az 1757 utáni időkből.

Mint minden írásának és könyvének elején, úgy önéletrajzának kéziratán is ott találjuk legelől, — a kézirat balsarkába feljegyezve, — a görög abc-nek első és utolsó betűjét, az α -át és az ω -át, a mindent átfogó örökkévalóság fogalmának e jelképeit. Ez a körülmény Hatvani mély és meggyőződéses vallásosságáról tesz bizonyosságot.

Önéletrajzát Hatvani egy rövid elmefuttatással kezdi. Az életet színjátékhoz hasonlítja, amelyről miként valamely színrehozott darabban a kiosztott és eljátszott szerepről, véleményét mindenki elmondhatja. Rámutat arra, hogy kevesen ismerik önmagukat s amikor végre megismerték és arra határoznák el magukat, hogy életük folyásának fontosabb eseményeit az utókor számára megörökítik, tartózkodnak hibáik és tévedéseik bevallásától. Pedig helyesebben cselekednének véleménye szerint, ha nemcsak az őket kedvező színben feltüntető eseményekről adnának számot, hanem azokról is, amelyek életük gyengébb oldalait mutatják meg. Így ugyanis életük példaadásával másoknak is okulására lehetnének. Ezért Hatvani arra törekedett, hogy önmagát megismerje s életének a követésre és dicséretre méltó eseményei mellett tévedéseit és hibáit is feltárja.

E rövid bevezető után időrendi sorrendben mondja el származását, gyermekkorának élményeit, tanulmányait, gyakori betegeskedéseit s a világ kísértéseit, amelyektől azonban a Mindenható előrelátása és kegyelme mindig megmentette s a

tudomány és a vallás szeretetéhez visszavezette. Mint kiváló tanférfiú, nagy gondot fordított arra, hogy a különböző iskolákban eltöltött tanulóéveit, tanulmányait, a tanmódszereket a legrészletesebben ismertesse. Kimerítően tájékoztat a Rimaszombatban, Losoncon, Kecskeméten, Debrecenben és Bázelen, valamint más külföldi akadémiákon folytatott tanulmányairól is. A legértékesebb fejezete azonban életrajzának az a része, amelyben a debreceni főiskolán tartott előadásairól számol be. Ném kevesebb, mint nyolc különféle előadást tartott hallgatóinak s a bölcelet történetén kívül, annak alapelveiről, valamint a kísérleti fizika keretében tartott s az Előszóban már felsorolt előadásokon kívül még erkölcestant, ontológiát, természetjogot, kozmológiát és theológia naturalist is adott elő.

Hatvani alakját eddig a róla keringő mondák tették érdekessé, amelyek természetfeletti dolgokat tulajdonítottak neki. Az irodalomban Jókai Mór és Arany János örökítették meg az ördögös professzornak, a magyar Fausztnak hírnevét, mely még ma is él. Tudománytörténetünk azonban nevét eddig legfeljebb a kísérleti fizikával kapcsolatban említette meg, holott mint kiválóan képzett és rendkívül sokoldalú szaktanárt a debreceni főiskolai oktatás történetében is méltó hely illeti meg.

I. Hatvani származása, gyermek- és ifjúkora.

A XVIII. században sok Hatvani nevű család élt Magyarországon. Az 1754/55. évi országos nemesi összeírásakor főként Abauj-, Borsód-, Máramaros- és Szatmárvármegyékben laktak.¹ Nemességet, — részint előnévvel, részint anélkül —, különböző időkben, azonban nagyrészt a XVII. század folyamán nyernek. Egy Hatvani nevű család Korvin Mátyás király idejében, a XV. században nyer nemességet, de éltek Hatvaniak Erdélyben már a XIV. században is.²

A Kishontvármegyéből Debrecenbe szakadt Hatvani István professzor családjának leszármazására vonatkozó első, hiteles adatunk a XVII. század elejéről való. Ekkor emelte ugyanis II. Ferdinánd a család őseit: Mihályt és testvéreit érdemeik elismeréséül nemesi rangra. Címeres armális levelük 1634 július hó 9-én kelt s Abaujvármegyében hirdették ki még ugyanennek az évnek szeptember hó 25-én.³

Adatok vannak azonban arra, hogy az a Hatvani család, amelyből Mihály származik, már korábban is magyar nemesi

¹ V. ö. Dr. Illéssy János: Az 1754—55. évi országos nemesi összeírás. Budapest, 1902. 6., 27., 59. és 100. l.

² V. ö. Kempelen Béla: Magyar nemes családok. Budapest, 1912. IV. köt. 496. l. és Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1859. V. köt. 70. l., valamint Budaházy Béla: Genealógia Hatvaniana. Kempelen kilenc Hatvani családot sorol fel, köztük szigeti, újtordai és viski előnevűeket. Nagy Ivánnál szerepel egy tötösi és hatvani Hatvani család, mely már a XVI. században virágzó erdélyi család volt. Közülük Zsigmond Dobokavármegyének volt 1612—1615-ig főispánja. Birtoka Tötörben volt. 1699-ben Komárom vármegyében is volt egy Hatvani család. Hatvani Teréz és férje Konkoly László birtokrészüket a Pesthy családnak adták el.

³ V. ö. Dr. Forgón Mihály: Gömör-Kishont vármegye nemes családai. Kolozsvár, 1909. 284. l. azonkívül Orsz. Lev. tár: Hontvármegye investig.: Kempelen i. m.-ban, bár adatát Forgontól veszi, tévesen Gergelyt ír Mihály helyett.

család volt. Budaházy Béla, Hatvani István professzor leányágon való egyik leszármazottja mutat ki Genealógia Hatvaniana-jában egy Erdélyből Magyarországra elszakadt *Hatvani de Hatvan* családot a XIV. századból; leszármazottjait azonban csak a XV. század elejéig tudta követni.⁴ Szilágy — illetve Középszolnokvármegyében élnek ez időtájt *Érhatvan* községben *Hatvani de Hatvan* családok⁵ Dr. Hatvani István professzor első életrajzírói a XVIII. században, még a professzor életében mind *Hatvani de Hatvan*, *de Hathvan*, *von Hatvan*-nak írják a nevét.⁶ De a budai Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten című lapban, 1787-ben, közvetlenül Hatvani halála után megjelent életrajzban már *Hatvány von Érhatvan* a neve. Heinrich Gustavnak „*Der ungarische Faust*” című tanulmányához írt életrajzában, valamint Rimaszombat város történetében is „*érhatvani*” a professzor nemesi előneve.⁷ Érhatvan pedig középszolnokvármegyei helység, mely az Árpádkori oklevelekben is előfordul. Neve gyakran csak Hatvan, régebben Kishatvan is volt.⁸ Valószínű tehát, hogy ugyanazzal a hatvani Hatvani családdal állunk szemben s a II. Ferdinánd uralkodása idején adott nemesi oklevél is nem újabb nemességadományozásról, hanem csak nemességmeg-

⁴ V. ö. Budaházy Béla: Genealogia Hatvaniana a Hatvani István végrendeletéről készült másolat végén. (Kézirat.) Paksy Jenő budapesti kir. törvényszéki bíró tulajdonában.

⁵ V. ö. Dr. Petri Mór: Szilágyvármegye monographiája. Budapest, 1904. V. köt. 588. l. — Nemcsak *hatvani*, hanem *szakácsii*, *magosmarti* előnevű Hatvani családokról is szó van e munkában. Említés van téve több-ízben *érhatvani* jobbágyokról. Érhatvani Hatvani István 1751-ben középszolnoki hitesszesszor. A család tagjai a XVIII. század végén Érhatvanban, Szakácsiban és Tasnádon kisebb birtokosok, adómentes nemesek.

⁶ V. ö. Horányi (1776), De Luca (1777), Adelong (1787) életrajzi lexikonjait.

⁷ *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten*. Ofen, 1787. Mittwoch, den 28. März. No. 25. 219. l. Az életrajzot az elhalt Hatvaninak egy barátja küldötte be a nevezett lapnak, mely azt változatlanul közölte. — *Heinrich Gustav*: *Der ungarische Faust*. (Ungarische Revue. Budapest, 1886. VI. évf. 782. l. Hatvani von Ér-Hatvan.) — *Findura Imre*: Rima-Szombat szabadalmas város története. II. kiadás. Budapest, 1894. 235. l. (Érhatvani Hatvani István életrajza).

⁸ Dr. Petri Mór i. m. 3. köt. Budapest, 1902. 367. l. — 1910-ben is kisközség Szilágyvármegye tasnádi járásában 794 oláh és magyar lakossal. (Révai Lex.).

erősítésről szólott. Ez a címeres nemesilevél ugyanis elkallódott s így ez a körülmény utólag már nem állapítható meg.⁹

Hatvani Gergely, István apja ezt a II. Ferdinánd által adományozott s 1634-ben kihirdetett armálist mutatja be, amikor az 1725. évi kishonti nemesi vizsgálat alkalmával régi nemességét igazolja.¹⁰ 1737 december hó 28-án Rimaszombat városától is nemesi bizonyság-(testimoniális) levelet nyert és 1750-ben nemességét fiaival együtt Kishontvármegyében újból igazolja.

A nemesség abban az időben Magyarország törvényei szerint sok kiváltságot biztosított tulajdonosának. Hatvani István is sokat adott erre a nemességre. Nemcsak fiatalabb korában és külföldi útjain, hanem itthon, idősebb korában is mindig önérettel és némi büszkeséggel hivatkozott nemesi mivoltára. Neve után a hivatását és állását feltüntető címei mellé is gyakran odaírta még, hogy „*Nobilis Hungarus ex Comitatu Honthensi*“¹¹ Az 1780-ban kelt és 1786-ban bekövetkezett haláláig több ízben is kiegészített és pótzáradékokkal ellátott végrendeletében külön is megemlékezik a Kis- és Nagyhont-vármegyéből beszerzett nemesi okmányairól, amelyekbe sok utánjárással utólag fiainak és testvéreinek neveit is felvétette, valamint nemességének 1778-ban Biharvármegyében való igazolásáról és kihirdetéséről is, ami annak idején mind sok költségébe került. Ezeknek az okmányoknak a többi családi jellegű levelekkel, szerződésekkel, kötelezvényekkel együtt való megőrzését ugyanis feleségének, mint gyermekei természeteszerű gyámjának a gondozására bízta, nem akarván, hogy

⁹ A XVI. században, valamint a XVII. század elején nem ritkán fordult elő, hogy címeres armális nemesleveleket, — melyekben az impetrátor dacára annak, hogy „de statu et conditione ignobili“ emeltetett nemesi rangra —, olyan személyeknek is adtak kivételesen, kik régi nemesi családból származtak, azonban esetleg elszegényedtségük, vagy az akkori anyakönyvek teljes megbizhatatlansága vagy talán nem létezése következtében nemességüket hitelesen kimutatni nem tudták s így mint supponált nemesek kértek nemesi jogaik igazolása céljából címeres nemeslevelet.

¹⁰ *Hatvani István* atyjának keresztnevét sok helyütt tévesen *György*-nek (*Georgius*) írják, holott keresztneve Hatvani István önéletrajza szerint is nem *György*, hanem *Gergely* (*Gregorius*).

¹¹ Ld. *Thermae Varadienses* (1777) c. munkája előszavának aláírását.

gyermekai ezeken osztozkodjanak s felesége halála esetére pedig úgy rendelkezik, hogy az okiratok legidősebb fiának, Pálnak a kezéhez kerüljenek.¹² Mivel azonban fiai magtalanul haltak el, így a Hatvani család iratai, okmányai és levelezései legidősebb leánya, Mária, férjezett Paksi Andrásné révén a battyáni Paksi-Kiss, illetve battyáni és paksi Paksy család birtokába jutottak, hol az idősebb fiú jogán való öröklés folytán battyáni vitéz Paksi-Kiss Tibor, debreceni m. kir. csendőrszázados családi levelesládájában őrződtek meg napjainkig.¹³

Hatvani István, illetve a Hatvani család címere — Siebmacher leírása szerint — kékkel és vörössel hasított paizs, zöld paizslábbal (zöld alap felett). Elöl, vagyis a kék mezőben piros magyar ruhába öltözött, süveges, tarsolyos vitéz áll, felémelt jobbában görbe kardot tartva, balját csípőjére támasztva. Hátról, vagyis a vörös mezőben ágaskodó medve látható.

A sisakdíszben ugyanannak a vitéznek alakja növekedőben van. A jobbában tartott görbe kard hegyére nyakán vértől csepegő medvefej van tűzve, míg baljában három, középpüzt egymást keresztező és hegyével felfelé álló nyilat tart. A takarók jobbról-balra: kék-arany; balról-jobbra: vörös-ezüst.¹⁴

Ezzel szemben a Hatvani egykorú arcképére festett címer a következő eltéréseket mutatja: Az egyszínű, zöld (kék) paizsban a vörös dolmányos, fekete kalpagos vitéz balját nem a csípőjére támasztja, hanem vele a medve torkát ragadja meg. Jobbjával pedig a feje felett kivont karddal a medvére készül lesújtani.

A sisakdíszben a koronából kiemelkedő vitéz baljában

¹² V. ö. *Pap Károly*: a „Magyar Faust“ életrajzához. Irodalomtörténeti Közlemények 1916. 452. l. Ebben a munkájában teszi közzé szerző Hatvani István végrendeletét. Eredetije a debreceni városi levéltárban van.

¹³ Mintegy 1000 drb. okmány, mely főként a beházasodott rokonsaládokra vonatkozik. Az okmányokon körülbelül 500 drb. címerpecsét található.

¹⁴ *Siebmacher's Wappenbuch*. IV. Bd. 15. Abt. Csergheő Géza: Der Adel von Ungarn. Nürnberg, 1895. 226. l. 176. tábla. Az 1786-ban elhalt dr. Hatvani István professzor pecsétjéről ismeretes (Ld. végrendeletét és egyéb okmányait.).

három nyíl helyett három szál kalászt szorít marokra, melyből alól szőlőfürt lóg alá.¹⁵

A nemességszerző ősöknek s közvetlen leszármazóiknak életét nem ismerjük. A család későbbi történetéről sem sokat tudunk. Országunk feldaraboltsága lehetetlenné tette, hogy a Felvidéken és Erdélyben élt elődökre s a család régebbi történetére vonatkozólag kutatásokat végezhessek. A mi keveset Hatvani szülőiről és nagyszülőiről tudunk, azt nagyrészt Hatvani önéletrajzának s a Paksy család levéltárában levő hiteles adatoknak köszönhetjük.

Hatvani nagyszülői a XVII. század végén a híres ecsedi várban éltek, amelyet a Kraszna vize által táplált ecsedi-láp egyik szigetén 1325 körül építettek fel s a szatmári békekötés után 1718-ban teljesen leromboltak. Az egykoron nagyfontosságú várban őriztette 1619 körül Báthori Gábor, mint biztos helyen a magyar szent koronát s e várban teljesített Hatvani István nagyapja, András is katonai szolgálatot. Vitézségéről messze földön híres volt. Fia volt a II. Ferdinándtól címeres levelet nyert Mihálynak.¹⁶

E várban született 1680 körül Hatvani Gergely, a tudós professzor apja is, Hontvármegye komisszáriusa és juratus assessora. Nagy dolgokra lett volna hivatva, amint önéletrajzában fia megjegyzi, azonban szülőit korán elvesztvén, az árvák szomorú sorsára jut. Atyját alig féléves korában s anyját is még gyermekkorában veszteti el. Az árva gyermek azután egyik nőrokonához került gondozásba. Gyermek- és ifjúkora igen küzdelmes. A II. Rákóczi Ferenc-féle felkelés mozgalmában s annak leverése után az országra szakadt inséges időkben sok szomorú napot látott. Mesterséget is tanul. A könyvkötészetet tanulja ki Debrecenben s felszabadulása után Kolozsvárott és Kassán is megfordul. Végül sok hányódás és

¹⁵ Ld. a debreceni ref. kollégium dísztermében Hatvaninak 1755-ben készült, olajfestményű arcképén, középen a kép aljára festett címet.

¹⁶ *Mihály*, Hatvani professzor szépapja Budaházy Béla adatai szerint 1633-ban Szikszón lakott. Testvérei: Gergely és György, utóbbi 1645-ben a zemplénmegyei Szöllöskén lakott. A nemességszerző Mihály szülei János és bernátfalvi Bernáth Judit voltak. 1628-ban a zemplénmegyei Miglészén birtokosok. János szülői pedig minden valószínűség szerint György és Pósa Zsófia voltak. 1599-ben a zemplénmegyei Kisrosvágyon volt birtokuk.

vándorlás után Rimaszombat városába kerül. Itt letelepszik, folytatja egy ideig még a „*nemesi compactori mesterséget*”, — amint fia 1749-ben írt magyarnyelvű életrajztöredékében mondja — és családot alapít.¹⁷ Mester Istvánnak, a város jegyzőjének, későbbi főbírájának, egyidőben postamesterének és Király Borbálának egyetlen leányát, Mester Juditot vette el feleségül.¹⁸

Ebből a házasságából öt gyermeke született: *Erzsébet*, ki röviddel születése után elhalt; *István*, a későbbi híres debreceni professzor; *Mária*, ki Molnár János rimaszombati kántornak lett a felesége; *Mihály*, ki ugyancsak Debrecenbe került s ott városi tanácsnok volt és végül *György*, kinek későbbi sorsáról nincs tudomásunk.¹⁹

Hatvani Gergelynek életben maradt gyermekei közül *István*, a legidősebb, a későbbi debreceni professzor 1718 november 21-én született Rimaszombat városában, mely abban az időben Hontvármegye egyik kerületének volt a székhelye.²⁰

¹⁷ Milesz Béla: Hatvani István emlékjegyzeteiből. Vasárnapi Ujság 1872. 233. és 246. l.

¹⁸ Hatvani István sajátkezű feljegyzése 1751-ből egy 1676-ban kelt levelen. (Paksi család levéltára.)

¹⁹ Hatvani István saját feljegyzése nyomán, amelyet a Paksi-Kiss család birtokában levő s egy 1706-ban kelt családi levél aljára jegyzett fel 1755-ban.

²⁰ *Hatvani* önéletrajzába utólag bejegyezte, hogy d. e. 9 és 10 óra között született. Itt kell megjegyezni, hogy *Horányi* 1776-ban megjelent *Memoria Hungarorum* c. életrajzgyűjteményében Hatvani születési évét két évvel korábbra, vagyis 1716-ra teszi s minden valószínűség szerint az ő nyomán *De Luca*, *Adelung*, *Danielik* és *Wurzbach* életrajzi lexikonjaiban, valamint még *Szana Tamás*nál is az 1716-os évszám szerepel születési évszámul. V. ö. *Horányi*, Alexius: i. m. Pars II. Viennae, 1776. pag. 76. — *De Luca*: Das gelehrte Oesterreich. Wien, 1777. 172. l. — *Adelung*: Gelehrten Lexikon. Leipzig, 1787. II. Bd. S. 1824. — *Danielik* József: Magyar írók. Pest, 1858. 2. köt. 104. l. — *Dr. Wurzbach*, Constant von: Biografisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. Wien, 1862. VIII. köt. 49. l. — *Szana Tamás*: Hatvani István, az úgynevezett bűbájos professzor. (Hazánk s a külföld. 1866. II. évfolyam 481. l.)

Születésének helyes évszámát magyar életrajzírói közül először Révész Imre adja meg a Vasárnapi Ujságban közzétett hosszabb lélekzetű életrajzában. (V. ö. *Révész Imre*: Hatvani István. 1718—1786. Vasárnapi Ujság, 1871. február 5-iki 6. sz. 69. l. Hatvani arcképével.) Révész

Dr. Lósy-Schmidt E.: Hatvani István élete és művei 1718—1786.

Hatvani Istvánt szülei a papi pályára szánták. Elsőszülött leánygyermeküknek, Erzsébetnek korai elvesztése felett érzett bánatukban fogadalmat tettek arra, hogy fiukat az egyház szolgálatára adják. Ezért nevelésére atyja kezdetől fogva nagy gondot fordított s még mielőtt iskolába adhatta volna, taníttatta otthon az elemi ismeretekre.

A tehetséges fiúnak azonban igen gyenge volt kezdetben az emlékező tehetsége. A feladott könyv nélküli leckéket nehezen véste az emlékezetébe. Ezért sokszor kapott verést az apjától és később az iskolában, praeceptoraitól is. A gyakori verések és emlékezőtehetségének a fogyatékosága gondolkodóba ejtették a fiut s már-már azon volt, hogy más pályát választ magának, a nem neki való tanulást abba hagyja. De édesanyja biztatására és rábeszélésére a kezdet nehézségeivel mégis megküzdött s tovább tanult.

Törekény, gyenge szervezetét gyermekkorában különféle betegségek is megtámadták s hátráltatták később tanulásában is. Így alig két éves korában súlyos hólyagoshimlőn esett át s hat éves korában kanyarót kap. Tíz éves korában

ugyanis Hatvani születésének pontos évszámát, amint azt Szana Tamásnak a *Hazánk és a külföld*-ben megjelent cikkéből tudjuk meg, minden valószínűség szerint Hatvani kéziratot naplójából vehette, amely annak idején birtokában volt s amelynek eddig — sajnos — még nem sikerült nyomára akadnom. De vehette pontos adatát a debreceni református egyház halotti anyakönyvének 1786. évi bejegyzéséből is, ahol a születési évszám szintén helyesen van feltüntetve.

Révész Imrén kívül még Miliesz Béla közölte Hatvani életrajzi adatait helyesen, Hatvaninak magyar nyelven írt zsebkönyve alapján (V. ö. Vasárnapi Ujság 1872. 253. l. és 246. l.)

Német nyelven megjelent életrajzaiban születésének helyes évszámát Hatvani egyik ismeretlen barátja már 1787-ben, az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten*-ben megadja: „Herr *Stephan Hatvany von Ér-Hatvan*, ein würdiger Sprosse einer altadelichen hungarischen Familie, erblickte das Tageslicht zu Rima-Szombath, einer Stadt der Gross Honther Gespannschaft, im Jahre 1718 den 21-ten Winter-Mondes“ (márc. 28.-i, 25. szám, 219. l.) — Erről azonban életrajzírói nem vettek tudomást s mind a régebben, mind az újabban megjelent külföldi életrajzgyűjteményekben az adatokat a már korábban megjelent német lexikonokból véve, a születési évszámot is tévesen veszik át. Így a Prof. Dr. August *Hirsch*: *Biographisches Lexikon der hervorragenden Aertzte aller Zeiten und Völker*. Wien u. Leipzig, 1886. III. köt. 81. lapján a születési évszám szintén 1716. Adatát Wurzbachtól veszi.

ezt a fertőző betegséget másodszor is megkapja, ekkor azonban frenitissel súlyosbítva.²¹ Harmadnapos malária is három ízben kínozta meg és gyengítette szervezetét.²² Legutoljára 12 éves korában kapta meg ezt a betegséget s négy hónapig tartott, amíg belőle kigyógyult.

De serdültebb korában is sokszor volt beteg Hatvani. Losonci deákkorában egy viszketeges bőrbetegség lepte meg ismételten, melytől csak nehezen tudott szabadulni.²³ Ez a bőrbaja később kecskeméti deákkorában is kiújult s itt egy jószívű öregasszony gyógyította ki ebből a bajából s adott a szegénysorsú deákfiúnak egy hónapon keresztül még szál-
lást és élelmet is. Kiütései is voltak.²⁴ Gennyes fekély is keletkezett egy ízben jobb combja közepén még akkor, amikor a rimaszombati gimnázium poetikai osztályának volt a tanulója.²⁵ Ezzel is sokat szenvedett és közel egy esztendeig tartott, amíg ez a fekélye elmúlt.

Ezt a sebet azután újból felsértette Losoncon, amikor 1754-ben édesatyjával egy ízben Rimaszombatból oda átrándult, hogy ottlakó testvéreit és rokonait meglátogassa. Egy sötét este, amikor mécses nélkül igyekezett haza apjával együtt éjjeli-szállására, az út szélén egy kiálló karóba ütötte bele a lábát és sértette fel a már begyógyult régi sebet annyira, hogy vérzését is alig tudták elállítani. Sebet azután egy chirurgus kezelte Losoncon, hol nemsokára e baleset után tanulmányait folytatta. Kiújult lábsebével, melynek gyógyulása újabb fél esztendőt vett igénybe, sok fájdalmat állott ki s már-már attól kellett tartania, hogy lábát amputálni fogják. Ekkor kezdett Hatvani először azzal a gondolattal foglalkozni, hogy amennyiben lábsebe még soká gyógyul be, tanulmányait abbahagyja s a sebészi pályát választja élethivatásul.

De gyakori és hosszantartó betegeskedésein kívül, ame-

²¹ „... cum phrenitide fuerat conjunctus“. A „phrenitis“ Páriz Pápai-nál főbenkelés, a Meyers Conv. Lex.-ban (V. kiadás, 1897.), Zwerchfellentzündung, rekeszizomgyulladás.

²² Febre tertiana, nisi memoria fallor, ter colluctatus sum.

²³ Scabies, rüh, rühösség, rühkór, amelyet rühatkák okoznak. A bőr viszketésével járó betegség.

²⁴ Repullulatura.

²⁵ Ulcus, fekély, kelevény, daganat.

lyek Hatvanit tanulásában hátráltatták és előhaladását szépen induló pályáján veszélyeztették, fiatalkori szerelmei is azt eredményezték volna, hogy tanulmányait elhanyagolja, ha idejekorán észbe nem kap s a csábításoknak ellen nem áll.

Még losonci deákkorában történt meg ugyanis vele, amikor lábfekélyének a gyógyítása végett egy sebészhez járt, hogy ennek eladó sorban levő hajadon leánya szerelemre lobbant iránta s azon mesterkedett, hogy az alig 16 éves, azonban megnyerő külsejű, csinos fiatal deákban is hasonló érzelmeket ébresszen fel maga iránt. Ezt sikerült is a sebész csinos leányának elérnie s ekkor kezdte Hatvani — amint életrajzában írja — a világ kísértéseit és az ördög csábításait magán tapasztalni. Amint azonban a lábán keletkezett fekélynek lassú és fokozatos gyógyulásával a sebész lakására is egyre ritkábban kellett gyógykezelésre eljárnia, a leánnyal sem volt többé alkalma gyakrabban találkozni s így lassanként ezt az első szerelmét hamarosan elfelejtette. Tanulmányaihoz térve vissza, megtisztult lélekkel fogott hozzá újból a tanulásnak s hálát adott az Istennek, hogy a tudomány és a vallás szeretete kioltották lelkéből azokat a kissé túlkorán felébredt vágyakat és érzelmeket, amelyek e leánnyal való ismeretségéből fakadtak.

Sokkal kellemetlenebb volt azonban Hatvaninak az a másik esete, amely Komáromban történt vele 1737-ben, amikor Kecskemétről praeceptornak ment oda. A 18 éves ifjú már fél év óta működött a komáromi iskolában mint segéd-tanító, amikor egy odavaló házaspár egyetlen fiúgyermekéhez fogadták fel magántanítóul. A gyermek anyja, kinek erkölcsi életéről nem a legkedvezőbb hírek keringtek a városban, a fiatal Hatvanit is hálójába akarta keríteni és ez sok kellemetlenségnek és bonyodalomnak lett a kútforrása. Hosszadalmasan számol be életrajzában Hatvani arról, hogy miként hurcolták meg ártatlanul s vette azután a még tapasztalatlan ifjút sok herce-hurca után a vármegye főjegyzője, Beniczky István pártfogásába, megmentvén őt így a további zaklatásoktól. Részére szép bizonyítványt is állított ki, pedig a főjegyző nem szerette a protestáns vallásúakat s híres volt arról, hogy reformátusokat nem engedett Komáromvármegyében hivatalhoz és tisztséghez jutni.

Végül egy balesetről is beszámol még életrajzában Hatvani, amely őt nyolc éves korában érte s könnyen végzetes kimenetelű lehetett volna. 1726 július havában ugyanis az udvarukon lévő mély kútba esett bele, amikor abból egy vízzel telt kancsót akart az anyja részére felhúzni. A faragott kővel bélelt, mély vizű kútban azután a falba vert karón kapaszkodott meg s tartotta magát a víz színe felett mindaddig, amíg atyja segítségére jöhetett s szorongatott helyzetéből kiszabadította. Életének ezt a fontos eseményét Hatvani szintén igen nagy részletességgel írja le s Isten különös kegyének tulajdonítja, hogy ebből a veszedelemből csekély horzsolásoktól és az ijedtségtől eltekintve, ép bőrrel menekülhetett meg.

II. Hatvani István elemi és gimnáziumi tanulmányai szülővárosában, Rimaszombatban. 1724—1734.

Hatodik életévét még nem töltötte be Hatvani István, amikor apja a rimaszombati helvét hitvallású latiniskolába beadta. Ez az iskola, amelyet Hatvani István önéletrajzában *schola patria*-nak nevez, már a XVII. század elején virágzó iskola volt, kezdettől fogva hat osztályú gimnázium volt, amely alsóbb fokú osztályaiban, az akkori idők többi református iskoláihoz hasonlóan, elemi oktatást is nyújtott. A XVII. században, a protestáns tanintézetek fénykorában, valamint később, még a XVIII. században is — egészen 1771-ig — helyel-közzel magasabb tudományokat, nevezetesen filozófiát és teológiát is tanítottak benne. A sárospataki collegium történetében Szombathi János első helyen említi a főiskola nagyobb pártikulái között, ahol a főiskola többi pártikuláihoz hasonlóan, a XVII. században retorikán és logikán kívül a teológiának és a görög nyelvnek elemeit is tanították¹ Hatvani István is említést tesz a rimaszombati tógátus deákokról, kik közé magát 1734 táján, gimnáziumi tanulmányainak befejezése után felvétetni akarta. Az iskola bezárását kimondó 1771. évi ítéletben is szó van tógátus deákokról, kiknek a városból való azonnali eltávozását kívánja a rendelet²

¹ Szombathi János-Gulyás József: A sárospataki főiskola története. Sárospatak, 1919. 174. l. Innen veszi valószínűleg Fındura is azt, hogy Rimaszombatnak főiskolája volt. Azonban helytelen az a következtetése, amikor a rimaszombati főiskola mellett bizonyítékul azt hozza fel, hogy ebből a főiskolából került volna többek között Hatvani István is külföldre. (V. ö. Fındura Imre: Rima-Szombat szabadalmas város története. II. kiadás, Budapest, 1894. 160. l.)

² V. ö. Bodor István: A rimaszombati helvét hitvallású, hat osztályú gimnázium története. 1594—1853. (A Rimaszombati Egyesült Protestáns Főgimnázium XLV. értesítője az 1897—98. tanévről.) Rimaszombat, 1898. 5. és 9. l. valamint e munka függelékében Hatvani latin nyelvű önélet-

Később azonban a kecskeméti és losonci pártikulákhoz hasonlóan ez az iskola is másodrendű partikula lett, logikai schola, amelyben logikát még tanítottak, azonban theológiát már nem.³

A rimaszombati gimnázium igen jóhírű, látogatott iskola volt kezdettől fogva. A Felvidék egyik leglátogatottabb iskolája, amelynek falai között messze vidékről sereglettek össze a tanulók. Nemcsak a szomszédos vármegyékből, hanem Nyitra-, Barsvármegyékből, sőt a Dunántúli távolabbi vármegyékből is sűrűn keresték fel abban az időben.⁴ Mint a sárospataki főiskola pártikulája a Tiszáninneri helyét hitvallású egyházkerület által megállapított tantervet követte.⁵ Sárospatakról jöttek rektorai s részben praeceptorai is. Onnan vette tankönyveit, iskolatörvényeit és tanrendjeit is. Volt egyidőben a debreceni kollegiumnak is pártikulája. A *Series Studiosorum*, illetve ennek *Catalogus* című másolata említi 1743-ban a pártikulák között.⁶ Azonban a sárospataki főiskolához való kapcsolata mégis erősebb volt s inkább ennek a

rajzát. Meg kell e helyen azonban jegyeznem, hogy abból a körülményből, hogy egyes partikuláknál tógás deákokról is említés van téve, még nem következik az, hogy ezekben az iskolákban magasabb tanfolyamok is lettek volna. A tógátus deákok gyakran csak az alsóbb osztályok tanításában segédkeztek a rektor mellett. Másfelől áll az is, hogy a jelentősebb partikulák szintén bocsátottak ki lelkészeket és tanítókat kebelükből, vagyis teljes végzettséget nyújtottak. Ez a szokás azonban a XVIII. század második felében hova-tovább szórványosabbá vált (V. ö. *Dr. Barcsa János*: A debreceni kollegium és pártikulái. Debrecen, 1905. 49. l.).

³ *Dr. Fináczy Ernő*: A magyarországi közokt. tört. Mária Terézia korában. I. köt. 1740—1773. Bpest, 1899. 211. l.

⁴ Helyesbítésre szorul ehelyütt Bodornak az az állítása, mely szerint a rimaszombati iskola azért lett volna olyan látogatott, mert a református ifjaknak nem volt a sárospataki főiskolán kívül más olyan tanintézetük a Felvidéken, ahol bölcseletet és hittudományokat is tanulhattak volna (i. m. 5. l.). A sárospataki főiskolának nagyobb pártikulái közül ugyanis a rimaszombatin kívül még a gönci, sátoraljaújhelyi, kassai, miskolci, máramaroszigeti, losonci stb. iskolákban tanították még abban az időben a rhetorikán és logikán kívül a theológiának és a görög nyelvnek elemeit. (V. ö. Szombathi János—Gulyás József i. m. 174. l.).

⁵ *Molnár Aladár*: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Budapest, 1881., 520. és 521. l.

⁶ *Dr. Barcsa János*: A debreceni kollegium és pártikulái. Debrecen, 1905. 47. l.

befolyása és hatása alatt állott. Földrajzi helyzeténél fogva is ide volt utalva.

1724-ben, amikor Hatvani István kezdte meg benne tanulmányait, osztályainak a következő elnevezései voltak: deklinisták, komparisták, konjugisták, grammatisták, szintaxisták, poeták, rhetorok és logikusok osztálya. Míg Debrecenben 1727-ben a deklinisták és komparisták egy osztályban voltak, addig Rimaszombatban két különböző osztályba voltak beosztva s a konjugisták osztályával együtt három osztályban tanították különböző praeceptorok vezetése alatt a latin nyelv elemeit. Debrecenben azonban a deklinisták osztályát egy elemi osztály is megelőzte. Ezt az osztályt 1717-ben az elementistarum, 1719-ben a lectores, 1729-ben pedig az initiandi, vagyis a kezdők osztályának nevezték.⁷ Sárospatakon a grammatisták osztálya előtt a rudimentisták osztálya volt, mely a jezsuitáknál az infirma grammatica-nak felelt meg. A grammatikának ez az osztálya két alosztályból — mint a jezsuiták nevezték — ordo-ból állott, nevezetesen a párvisták és a rákövetkező principisták osztályából.⁸ Sárospatakon ezeknek az osztályoknak feleltek meg az elemiek vagy abécéisták osztálya és a konjugisták osztálya. Az elemiek osztálya foglalhatta magában a deklinisták és komparisták osztályát is.⁹ Külön elemi osztály Rimaszombatban sem volt s ilyenről Hatvani sem tesz említést. De nem is volt szükség

⁷ Dóczy Imre: A gimnázium története a debreceni ev. ref. Kollégiumban. (Az 1894—95. iskolai év értesítőjében). Debrecen, 1895. 62. l.

⁸ Molnár Aladár i. m. 420. ill. 200. l.

⁹ Tévedésen alapulhat tehát Molnár Aladárnak az a megjegyzése (i. m. 421. l.), mintha Sárospatakon 1729-ben állították volna fel a rudimentisták osztályához az abécések osztályát. Ilyennek Szombathinál, kinek munkájára Molnár Aladár hivatkozik, sehol sem akadunk nyomára. Az abécések osztálya s a gimnáziumnak hat osztályú beosztása Szombathi szerint már a XVII. század elején is megvolt. Szombathi csak ezt hozza fel munkájában, hogy amikor a sárospataki kollegium hosszas bujdosása után működését régi székhelyén újból megkezdette, 1728-ban új épületeket emeltek az alsóbb hat osztály, nevezetesen az elemiek vagy abécéisták, a konjugisták, grammatisták, szintaxisták, poeták és a rhetorok számára s továbbá, hogy később a három alsóbb osztályt, vagyis az abécéisták, konjugisták és grammatisták osztályát az új Beleznay épületébe vitték át. (V. ö. Szombathi i. m. 215. l.) — Tehát később, Szombathi idejében is csak két osztály volt a sárospataki gimnázium-

reá, amennyiben a deklinisták osztályában tanították az elemi ismereteket s itt sajátította el az ifjúság a betűvetést és az írás-olvasást. Rimaszombatban így is öt osztály állott a grammatika tanításának rendelkezésére, szemben a XVIII. századi jezsuita gimnáziumok négy osztályával, amelyeket sorrendben a párvisták, principisták, grammatisták és syntaxisták osztályának neveztek.

A latin grammatika elemeinek tanításához kézikönyvül Rimaszombatban is Molnár Gergely tankönyvét használták, amelynek alapján tanították a többi iskolában is az ifjúságot a latin nyelvre. A Molnár-féle grammatika igen kedvelt és elterjedt tankönyve volt a református iskoláknak, amelyet a XVI. századtól kezdve többször utánnyomtatva két évszázadnál is hosszabb időn keresztül használtak nemcsak az erdélyrészi, hanem a magyarországi iskolákban is.¹⁰ Még 1741-ben is ezt a nyelvtant hozza javaslatba — bár reformálva — az Opíniosban Maróthy.

A tananyagból kivonatos jegyzeteket készítettek az osztálypraeceptorok és ezekből tanultak az iskolában a deákok. Nemcsak az alsóbb, hanem a magasabb osztályokban is ilyen kézíratos jegyzeteket használtak akkoriban, amelyeknek deszcenzus, kurzus és más hasonló neveket adtak. A Molnár Gergely tankönyvéből készült magyarázó jegyzeteket Hatvaniék egyik praeceptora apoforétáknak nevezte el. Ezeket a jegyzeteket azután szóról-szóra be kellett tanulniok, ami főként a gyengébb emlékezőtehetségű tanulóknak esett nehezére. Ez utóbbiak közé számította kezdetben Hatvani is magát, kinek a heidelbergi káté pontos, könyv nélküli betanulása okozott sok nehézséget.¹¹ Miként Bessenyei, ő is panaszkodik a gépies

nak a grammatika osztálya előtt, nevezetesen az abécéisták vagy az elemiek és a konjugisták osztálya. Mivel pedig kezdő osztálynak is kellett lenni s ezt az iskola alsóbb osztályainak triviális jellege miatt Molnár is valószínűnek tartja, így nem lehet másra gondolni, minthogy a Szombathi által röviden csak abécéseknek nevezett osztály foglalhatta magában a deklinisták és komparisták osztályát is.

¹⁰ *Molnár Gergely*: Elementa Grammaticae Latinae. Claudiopolis, 1556. — Molnár Gergely keresztnevét Hatvani először Albertnek írta, majd tévesen Györgyre (Georgius) helyesbítette.

¹¹ Hatvani palatinatusi kátét mond. A heidelbergi kátét ugyanis keletkezése helyéről pfalzi vagy palatinatusi kátének is nevezik.

memorizálásra, aminek semmi hasznát sem látja. Szerinte ugyanis feleslegesen terhelik meg a gyermekeket a sok könyv-nélküliséssel s tompítják vele elméjét.

Az osztálytanítók szigorú bánásmódját is felpanaszolja önéletrajzában Hatvani. Az ő idejében ugyanis túlszigorú praeceptorok működtek a rimaszombati iskola alsóbb osztályaiban. A köztanítók abban az időben még a tógátus deákok sorából kerültek ki s ezek ütötték-verték a gyermekeket, ha nem tudtak valamely kérdésre pontosan megfelelni. E bánásmód mellett azonban nem sok eredményt tudtak a tanítók felmutatni s ennek a bánásmódnak tulajdonítja Hatvani is lassú előhaladását a latin és a magyar nyelven való olvasásban, amelynek elsajátítására másfél évre volt szüksége.¹²

Bár a tanítóknak az a joga, hogy tanítványaikat testi fenyegetésben részesítsék, olyan régi, mint maga az iskola, mégis szokatlan a paedagógia történetében a büntetéseknek az a neme, amelyet Hatvani idejében alkalmaztak a rimaszombati gimnázium elemi osztályaiban. A büntetéseknek két különleges, sajátos módját írja le önéletrajzában Hatvani, amelyet az iskolába későn jövő vagy onnan egy-egy napra elmaradt tanulókkal szemben alkalmazott a deklinisták praeptora. A büntetésnek egyik módja abban állott, hogy a megkésített gyermeket a tanító hanyatt a földre fektette oly módon, hogy fejével, lábaival és kezeivel a padlót nem volt szabad megérintenie. A nyaka alá éles kést rakott, hogy fejét a földre le ne ereszthesse s állandóan magasan tartsa.¹³ Karjait és lábait is magasan kellett tartania és kezeit, mintha gomolyagot bonyolítana, folyton mozgatnia kellett, úgyszintén felemelt lábait sem volt szabad pihentetnie vagy a padlóra leeresztenie. Ha azután a kifáradt gyermek végtagjainak a mozgatását abba találta hagyni vagy sarkaival a padlóhoz ért, a gyermek mellett álló praeceptor, a lábszárakra mért korbácsütésekkel kényszerítette a gyermeket arra, hogy lábait újból magasra emelje és továbbmozgassa. Ezt a

¹² Az 5—6 éves fiúk ugyanis már a XVI. században is csak egy évig tanultak írni és olvasni.

¹³ A kés Hatvani leírása szerint nagy konyhakés lehetett, mert 7 vagy 8 hüvelyk vagyis mintegy 18—23 cm hosszú volt, míg szélessége 2½ hüvelyket, vagyis 6.5 cm-t tett ki.

praeceptorát Hatvani verekedő Orbiliusnak, más helyen Minos-nak is nevezi.

A büntetésnek másik módja pedig, amelyet egészen a szintaxista osztályba való belépéséig alkalmaztak a rimaszombati praeceptorok, abban állott, hogy a megkésett deákot a tanító féllábra állította. Majd a kezeknek egymással szembefordított újjait a lábhoz kötötte egy hosszú zsineggel, mely a mestergerendáról lógott alá. Ilyen felfüggesztett helyzetben, féllábon s összekötött kezekkel állott azután hosszú ideig a gyermek.

Csak a francia középiskolák fegyelmi gyakorlatából ismeretesek ehhez hasonló, bár megközelítőleg sem annyira kegyetlen és sajtószzerű büntetések, mint amilyeneket Rimaszombatban alkalmaztak az alsóbb osztályok praeceptorai. Így például a megbüntetett tanulónak állva kellett ebédjét elfogyasztania, üdülés idején falhoz vagy sarokba állítva, szótlannal állnia, vagy lefekvés idején az ágy fejénél állva megvárnia, míg tanulótársai mind lefeküdtek, hogy azután maga is lefekhessen. A sötét, szűk cellákba való bezárás alkalmazása is csak 1883-ban szűnt meg. A testi fenyegetések alkalmazását azonban már 1803 óta szigorúan tiltották a francia iskolák törvényei.¹⁴ De tiltották a hazai protestáns iskolák törvényei is már a XVII. századtól kezdve, főként a debreceni kollegiumban s annak pártikuláiban. A köztanítót, ki növendékeit kegyetlenül verte, elbocsátották állásából, a magántanítótól pedig elvették tanítványait.¹⁵

A rimaszombati iskola 1715. évi törvényei már nem voltak ilyen szigorúak, amennyiben azt a köz- vagy magántanítót, ki a tanulókat véresre verte és gyalázó szavakkal illette, csak nyilvános bocsánatkérésre ítélték. Kimaradásért vagy más hibákért a mérsékelt verés megvolt engedve. Azonban tiltotta a törvény az olyan verést, amely a gyermek testi épségét veszélyeztette, mert a törvény szavai szerint: „Az iskola nem kínzó kamara, hanem a tanulmányok kedves

¹⁴ Fináczy Ernő: A francia középiskolák multja és jelene. Budapest, 1890. 154. l.

¹⁵ *Békefy Remig*: A debreceni ev. ref. főiskola XVII. és XVIII. századi törvényei. Budapest, 1899. 34. l.

helye.¹⁶ Pedig korántsem volt az, ha ilyen válogatott kínzásokkal gyötörték a gyermekeket s a nyak alá helyezett éles késsel vagy a lábaknak és kezeknek a mennyezetgerendához való felkötésével testi épségüket is komolyan veszélyeztették. A gyermekeknek ilyen szokatlan eszközökkel és módszerekkel való megkínzásáért azok a rimaszombati praeceptorok, kik Hatvani Istvánt és tanulótársait négy éven keresztül, a deklinisták osztályától kezdve a syntaxisták osztályáig tanították, méltó büntetést érdemeltek volna. A protestáns iskolákban ugyanis a legnemesebb szellem uralkodott s ilyen esetek, amilyeneket Hatvani panaszol fel, aligha fordulhattak elő más iskolákban.

A szyntaxisták osztályában azután Hatvani is szelídebb, kíméletesebb praeceptort kapott. Atyjától sem kellett tartania, kitől szintén sokszor kapott verést, ha könyv nélküli leckéit nem tudta. Atyja ugyanis abban az időben csaknem két évig volt rövidebb-hosszabb ideig távol a családjától s így Hatvani is nagyobb lelkinyugalommal és szorgalommal feküdt bele tanulmányaiba, mint azelőtt.¹⁷ Emlékezőtehetsége is jelentékenyen megerősödött. A latin mondatszerkesztés elméletét és szabályait összefoglaló syntaxistémlekezetből tudta felmondani s iskolatársai között az elsők közé küzdötte fel magát.

Ezután a poetisták osztályába lépett elő, ahol hamar megtanulta, hogy miként kell a versek időmértékét megállapítani. Ebben nagy gyakorlatra tett szert s nemcsak az adonisi verseket, hanem a distichonokat is jól tudta megfejtani. A hibákat hamar észrevette s praeceptorát is gyakran kijavította, ha tévedett. De a többi tanulók is ügyesebbek voltak a praeceptornál, amidőn Vergilius *ecclogáinak* a magyarázatához fogtak hozzá. Ezért Hatvani tanítója működésével és tudásával nem volt megelégedve és sajnálta azt az évet, amelyet a vezetése alatt töltött el.

¹⁶ *A nyilboános tanító tiszte és állása.* (Lásd a rimaszombati iskola 1715. évi törvényeit Bodor István i. m.-ban 26. ill. 40. l.)

¹⁷ Hatvani atyja abban az időben — nem tudni mi okból — azzal a gondolattal foglalkozott, hogy lakóhelyét megváltoztatja s más helyen telepszik le. Két éven keresztül sokhelyen megfordult s egyízben fél évnél is hosszabb ideig volt távol, mely idő alatt csak egyszer jött haza néhány napra.

Iskolai tanulmányainak előrehaladásával Hatvani-nak is foglalkoznia kellett azzal a gondolattal, hogy nemsokára a tógátusok sorába kerül és hosszú, zsinóros köpenyeg, bokáig érő kapcsos dolmányt, süveget s a tógaviselethez tartozó más ruhadarabokat is be kell majd szereznie, amilyenek akkoriban a rimaszombati első éves tógátusok részére voltak előírva. A tógaviselet ugyanis kötelező volt azok részére, kik a gimnázium hatodik osztályának megfelelő retorikai osztályt bevégezve, felsőbb tanfolyamba akartak lépni. Tóga nélkül ezek a deákok nem jelenhettek meg sem a tanteremben, sem nyilvános helyeken. Mivel azonban Hatvani szülői annyira szegények voltak, hogy a tóga költségeit sem tudták volna fedezni, így Hatvaninak egyelőre le kellett arról a tervéről mondania, hogy a hatodik osztály befejezése után felsőbb tanfolyamba léphessen s a tógátusok közé való felvételét kérje.

A rimaszombati gimnázium retorikai osztályában töltött azután Hatvani még egy félévet, azonban itt sem volt a tanítással megelégedve. Akkoriban Dotzi István tanította a retorikát Buzinkai Mihály sárospataki tanár tankönyve szerint,¹⁸ de tanítását Hatvani több okból kifogásolta. Első sorban is azért, mert nem magyarázott meg nekik semmit s ahelyett, hogy előadást tartott volna a periodusokról, ezek szerkezetéről vagy arról, hogy milyennek kell az epistolának lenni és mit kell a chriák-nak tartalmazniok, vagy mit kell az orációkról, ezek fajairól és stílusairól tudniok, legott ismeretlen írók csekély értékű munkáit kezdette el velük olvastatni s magyarázatokkal nem szolgált.¹⁹

A délutáni órák alatt megtartott nyilvános előadásokon Curtius Rufus munkáit magyaráztatta a deákokkal, holott a tanulóknak még az is nehézséget okozott volna, ha történetesen Phaedrus meséit vagy Terentius legkönnyebb verseit kellett volna csak interpretálniok. Ha ilyenkor Curtius valame-

¹⁸ *Buzinkai Mihály: Institutionum rhetoricarum libri duo.* Patakini. 1658. (és Lőcse 1687, 1691, 1705.).

¹⁹ Dotzi Istvánt rektornak, a gimnázium igazgatójának mondja Hatvani. Lehet azonban, hogy Hatvani tévedett, mert az iskola jegyzőkönyvei szerint Tokay György volt 1754-ben az igazgató, amikor Hatvani a retorikai osztályba járt. Tokay György 1751-től 1755-ig volt a gimnázium igazgatója. V. ö. Bodor István i. m. 53. l.

lyik nehezebb helyén deáktársai elakadtak, Hatvani segítette ki őket s adta meg a szükséges magyarázatokat.

Az írásbeli feladatoknál is csak a téma rövid címét adta meg Dotzi, azonban sohasem magyarázott el nekik semmit. A földrajzot térképek nélkül tanította s így emlékezetből kellett a városok és folyók neveit megjegyezniök.

Ezekkel a viszonyokkal Hatvani nem volt megalégedve s amikor egy ízben, Losoncon jártakor, az ottani deákok nagyobb készültségéről győződött meg s a velük folytatott beszélgetése során látta, hogy Losoncon még a syntaxista deákok is előbbre vannak, mint Rimaszombatban a rhetoristák, sőt a latin beszédben Hatvaninak egyenesen praeceptorai lehetnének, szomorúság fogta el a szívét. Ekkor határozta el, hogy tanulmányait ezután Losoncon folytatja. Ezt a tervét azonban az édesanyja sokáig ellenezte, de Hatvani kitartott elhatározása mellett, míg végre szülői beleegyezését is sikerült tervének megnyernie.²⁰

²⁰ A különféle életrajzgyűjteményekben, lexikonokban megjelent, rövidlélekzetű életrajzok túlnyomórésze meg sem említi azt, hogy Hatvani 16-ik életkoráig a rimaszombati gimnáziumba járt. A róla eddig megjelent leghosszabb életrajzában Révész Imre is csak annyit említ meg Hatvaniról Rimaszombattal kapcsolatban, hogy szülőházájában végezte elemi tanulmányait. (V. ö. Vasárnapi Ujság 1871. 69. l.) — Findura Imre sem mond többet Hatvani rimaszombati tanulmányairól mint Révész. (V. ö. Rima-Szombat szabadalmas város története. II. kiadás. Budapest 1894. 253. l.) — Pedig amint az előadottak során láttuk, Hatvani nemcsak elemi iskoláit, hanem gimnáziumi tanulmányainak nagy részét is Rimaszombatban végezte el. Ez a körülmény tehát helyesbítésre szorul. Zoványi Jenő is csak annyit jegyez fel Rimaszombattal kapcsolatban, hogy ott kezdte Hatvani tanulását. (Ld. Theológiai Ismeretek Tára. Mezőtúr, 1898. II. köt. 71. l.)

A „Magyar írók élete és munkái“ című gyűjteményes kiadásban Szinnyei József említi először helyesen, hogy Hatvani Rimaszombatban tanult 15 éves koráig, amikor rhetorrá lett. Ezt az adatot Szinnyei Hatvaninak magyarnyelvű életrajztöredékéből veszi, amelyet Mílesz Béla a Vas. Uj. 1872. évfolyamában tett közzé. Ebben az életrajztöredékben Hatvani ugyanis rimaszombati tanulmányairól röviden csak ennyit jegyez fel: „Az hazámban tanultam 15 esztendő koromig és már rhetorrá lettem.“ — Szinnyein kívül még S. Szabó József (Debreczeni Képes Kalendáriom 1917. 49. l.) és Gömör-Kishont vármegye monográfiája (379. l.) említik meg, hogy Hatvani 15 éves koráig Rimaszombatban tanult.

III. Hatvani István tanulmányai a losonci gimnáziumban. 1734—1736.

Az elemi osztály publicus praeceptora 1735-ben.

Miután Hatvani a rimaszombati gimnáziumban tanulmányait a rhetorikai osztályig majdnem teljesen befejezte, 1734 július havában,¹ Losoncra ment, hogy a Rimaszombatban csak félig elvégzett rhetorikai osztályt elvégezze s gimnáziumi tanulmányait az ottani református gimnáziumban befejezze.

A losonci gimnázium is, miként a rimaszombati, a sárospataki főiskola partikulája volt. Ennek a befolyása és hatása alatt állott évszázadokon keresztül mind tanulmányi, mind nevelési rendszerét illetőleg. Rektorprofesszorait és classis praeceptorait is állandóan innen vette.

1731-ben a kiválóan képzett és nagyműveltségű Kármán András lesz a rektorprofesszora, ki mellett két classis praeceptor működött. Kármán azután a leideni és boroszlói egyetemeken szerzett tapasztalataival az iskolát újjászervezi és magas szintre emeli. Filozófiai tanfolyamot nyit benne s logikát, történetet tanít, valamint mathézist és ettől külön megnevezet-ten algebrát is ad elő állandóan. 30 évi sikeres működés után 1760-ban válik meg az iskola vezetésétől.²

¹ Helyesbítésre szorul tehát Zoványi Jenőnek Theológiai Ismeretek Tára című munkájában az az adat, amely szerint Hatvani 1733-tól kezdve folytatta volna tanulmányait Losoncon. (Mezőtúr, 1898. II. köt. 71. l.)

² V. ö. *Ambrus Mór*: Vázlatok a losonci gimnázium három százados életéből. Losonc, 1885. (Megjelent még a losonci magy. kir. állami főgimnázium 1894/95. értesítőjében is.) — Ld. azonkívül még *Molnár Aladár* és *Dr. Fináczy Ernő* idézett munkáit is. Kármán, ki losonci származású volt, Debrecenben tanult és 1722-ben lett tógátus deák. Sárospatakon is tanult s ez utóbbi iskola tanmódszerét követte egész életében. A losonci egyház költségén ment 1730-ban az utrechti, leideni és a boroszlói egyetemekre, hol tanulmányait befejezve, 1731-ben tért vissza Losoncra igazgatótanárnak.

Kármán alatt azután Hatvani szorgalmasan nekilát tanulmányainak, pótolja a hiányokat s közben szorgalmasan olvasgatja Cornelius Nepost, Curtius Rufust és Cicero válogatott beszédeit is. Stílusgyakorlatait is szorgalmasan elkészítgeti, chriákat ír³ s nemcsak a szónoklattanban és logikában, hanem a földrajzban és a historiában is szépen halad előre. Társai irigylük ezért s hogy kedvét szegjék és igyekezetének gátat vessenek, ütök, verik, s ahányszor csak szerét ejthetik, mindig bántalmazzák. A gyenge testalkatú Hatvanit társainak ez a magatartása azonban nem keseríti el, nem veszti el a kedvét, hanem még nagyobb odaadással és buzgalommal lát neki a tanulásnak. Nagy szorgalmának meg is lett az eredménye, mert 1735-ben, amikor még alig töltötte be 16-ik életévét, a losonci gimnázium elemi osztályának publicus paeceptorává teszik meg igazgatójának javaslatára.

Ez az első tisztsége azonban annyira lekötötte és igénybevette Hatvaninak minden idejét, hogy leckéit nem látogathatta többé rendesen. Kármán ígérte ugyan, hogy nyilvános előadásait lehetőleg olyan időben fogja megtartani, amikor azokat Hatvani is hallgathatja. Igéretének azonban nem tehetett eleget s Kármán előadásai ezután is olyan időbe estek, amikor Hatvani szintén tanítással lévén elfoglalva, emiatt Kármánt nem hallgathatta. A tanulni vágyó Hatvanit nagyon bántotta ez a körülmény. A praeceptorság nem elégítette ki ambícióit, örökös deák sem akart maradni s mivel tovább akart tanulni, elhatározta, hogy bucsut mond a losonci iskolának s másutt folytatja tanulmányait.

Más okai is voltak azonban Hatvaninak arra, hogy iskolát változtasson. Egyrészt állandóan izgatott kedélyállapotban tartotta tanulótársainak gyűlölködő magaviselete, durva bánásmódja, mellyel nem akartak felhagyni. Másrészt anyagi helyzetét és jövőjét sem látta a losonci gimnáziumban bizto-

³ Egy ilyen feladatot Hatvani olyan körmönfont és nyakatekert körmondatokban dolgozott ki, hogy Kármán megkérdezte tőle, mit akar vele kifejezni, mert teljesen érthetetlen. Hatvani Dótz Istvánra, rimaszombati tanárára hivatkozott, ki tőlük bonyolult körmondatokban való kidolgozását kívánta meg a kriáknak. Kármán figyelmeztette azonban Hatvanit, hogy kerülje a hosszú és zavaros körmondatokot s igyekezzék magát világosan és értelmesen kifejezni.

sítva. Terve ugyanis az volt, hogy tanulmányait idővel a debreceni főiskolán folytatja. A losonci gimnáziumban pedig nem voltak kilátásai arra, hogy e tervének megvalósításához a szükséges költségeket egy-két év alatt meg tudja szerezni. Szülői is igen szűkös viszonyok között éltek, anyagi támogatásra nem számíthatott. Más iskolát kellett tehát választania, hogy a tanulmányai folytatásához szükséges anyagi eszközöket előteremthesse.

Egy sokat hányódott-vetődött s rossz magaviselete miatt mindenünnen kicsápotott vándordeák férközött abban az időben Hatvani közelébe. Ennek a rábeszélésére határozta el aztán, szülői előzetes hozzájárulását sem kérve ki, hogy Kecskemétre megy s ott folytatja tovább tanulmányait. Mint hithű és igaz protestánsra nagy hatással volt reá e vándordeáknak az az elbeszélése, hogy a kecskeméti iskola élén egy olyan tudós férfiú áll, ki már eddig is kilenc katolikust térített át a református vallásra.⁴ Másrészt pedig számításai szerint kilátásai voltak arra, hogy Kecskeméten a debreceni főiskolai tanulmányokhoz szükséges anyagi eszközöket is meg fogja két év alatt szerezni tudni.

Kármán ellenezte Hatvaninak ezt a tervét és igyekezett őt erről lebeszélni. Előkelő rokonával, Losontzi Lászlóval is közölte Hatvani e szándékát s rokona is mindent elkövetett, hogy Hatvanit szándékától eltérítse.⁵ Azonban minden hiábavaló volt.

⁴ Hatvaninál: „et jam novem Piaristas ad religionem Reformatam perduxisse dicebatur“ minden valószínűség szerint a piaristák gimnáziumába járt tanulókra vonatkozhatik csak. A kecskeméti kegyes tanítórendnek alig lehetett 1735 körül 9 tagja, amikor 1901-ben is csak 13 tagja működött a főgimnáziumban.

⁵ Losontzi László Hatvaninak másodunokatestvére volt. Ugyanis a Paksy család levéltárában levő s egy 1676-ban kelt családi okiratra Hatvani 1751-ben a következőket jegyezte fel: Király Mátyásnak volt négy leánya: Erzsébet, Kata, Anna és Borbála. Erzsébet volt a Losontzi István édes Anyja és így Losontzi László úr nagy Anyja. Kata volt a Patai Kristóf úr édes Anyja és így a Patai László, Kristóf, Sámuel és a leányok nagy Anyja. Anna volt a Szilassi Pál Anyja, ennek a Pálnak vala fia József, de a posoni oskolában meg hólt. Borbála volt a Mester Judith édes Anyja, aki Hatvani Istvánnak, Mihálynak, Györgynek édes Anyja. És így mind Király Mátyás successori. Signatur d. 6. Jul. 1751. Hatvani István.

Sém a szép szó, sem a dorgálás nem használt semmit. Hatvani megmaradt elhatározása mellett s Kármánnak 1736 február 24-én kiállított bizonyítványával Kecskemétre távozott.⁶

Kármán nagyrabecsülte Hatvani képességeit s igen szép bizonyítvánnyal bocsátotta útnak. Ajánló soraiban kiemeli, hogy Hatvani másfél évig volt a losonci iskola növendéke s ezalatt az idő alatt kitartó, példás és dícséretes szorgalmat fejtett ki, tanulmányaiban szép előmenetelt tett; feddhetetlen erkölcsű és csak az anyagiakban, valamint a könyvekben van hiánya. Az iskolát azért hagyja el, mert azt a tervét, hogy magasabb tanfolyamot is végezhesen el, a losonci iskola szerény viszonyainál fogva, valamint szülői vagyontalansága miatt nem valósíthatja meg. Ezért más iskolát kénytelen felkeresni, hol nagyratörő terveit valóra válthatja s jobb sorban is élhet.

Hatvani később is fenntartotta az iskolával és a losonci egyházzal kapcsolatait. 1766-ban az ő ajánlatára választják meg Hegymeghy Istvánt classispraeceptornak.⁷

⁶ A Hatvaniról írt életrajzokban egyedül Szinnyei József jelzi Hatvaninak a Vasárnapi Ujságban közzétett életrajztöredéke nyomán, hogy Hatvani másfél évig Losoncon, Kármán Andrásnál is tanult. A többi írók egyrésze csak megemlíti Losoncot, míg nagyrésznél még utalást sem találunk arra, hogy Hatvani ott is tanult volna.

⁷ *Ambrus Mór*: A losonci gymnasium vázlatos története. (Ld. a losonci magy. kir. állami főgymnasium 1894/95. évi értesítőjében. Losonc, 1895. 4. l., ill. szerző i. m. 1885. 5. l.)

IV. Hatvani István kecskeméti deákoskodása 1736-ban.

Hatvani 1736 február végén¹ indult el Losoncról, hogy tanulmányait Kecskeméten folytathassa. Gyalogszerrel tette meg a közel másfélszáz kilométer hosszú utat Nógrádvarmegyéből le az Alföldre, igen barátságtalan, rossz időben, Sáros utakon, amelyek az éppen akkor megindult hóolvadástartól s a télutói esőzésektől lacsakosak voltak. A Kátáig útjába esett községek neveit nem említi életrajzában, azonban minden valószínűség szerint a legrövidebb úton igyekezett északról délre s Miskin, Kishartyánon, Pásztón és Apczon keresztül a Zagyva mellett Hatvan felé vehette útját. Innen azután Fényszarun át Szentlőrinc-kátára jöhetett le s Tápiószelénél a jászberény-kecskeméti postaútra térve, folytatta útját Cegléden és Nagykőrösön át Kecskemétre.

Két utitársa is akadt. A már említett vándor-deák és egy iparoslegény. Az előbbi néhány mérföldnyire Losonctól elvált tőlük és másfelé vette útját. Undorító külsejű, leprás beteg volt, kinek arcát és testét csunya kiütések éktelenítették.² Utitársait léha beszédekkel, ledér versek szavalásával szórakoztatta s így Hatvani örült, hogy megszabadulhatott tőle. Másik társával még Kátáig ment együtt, onnantól kezdve azonban egyedül folytatta útját lakatlan püsztákon keresztül Ceglédig. Itt megpihent. A Dunamelléki református egyházkerület e legrégibb iskolájának deákjai között

¹ Magyar nyelven írt életrajztöredéke szerint február 24-én ment Kecskemétre, hol egy esztendeig volt deák. (Vasárnapi Ujság 1872 idézett helyen.)

² Szemei állandóan csípásak voltak — írja Hatvani —, lábait fekélyek borították. Túvel átszúrt tarkóján szalag volt áthúzva, hogy a seb nyitva maradjon és össze ne forrhasson.

töltött el két napot, majd Nagykőrös felé folytatta útját. — Itt újból pihenőt tartott s közben egy Szőnyi nevű, debreceni deáktársával találkozott, kit gyakori csatangolásai miatt társai planétának csúfoltak.

Szőnyi kikérdezte Hatvanit tanulmányai és a losonci iskola felől s aztán előbb indult el Kecskemétre. Itt Hatvanit oly kedvezőtlen színben tüntette fel a deákok előtt, hogy azok megérkezésekor őt ellenséges érzülettel fogadták. Meg se várták, hogy az út fáradalmait kipihenje, hanem mindjárt vitatkozásra szólították fel. Mikor azután látták, hogy Hatvani a latin beszédben és a logikában náluk sokkalta jártasabb, más diszciplínákra terelték a vitatkozást, hogy szégyenbe ne maradjanak. A karteziánusi filozófiából és a metafizikából adtak fel kérdéseket, de ezekre már Hatvani, mivel Losoncon csak gimnáziumi tanulmányait fejezte be és filozófiai tanfolyamot még nem hallgatott, nem tudott megfelelni. Erre kinevették és így látszólag mégis ők maradtak fölényben. De így volt ez akkor szokásban, írja vigasztalólag Hatvani.

1736-ban Ácsi Ujj Péter volt az iskola igazgatója, ki Hatvanit Veresmarty Lázi Péter és Ölvödi András predikátorok jelenlétében a logikából vizsgáztatta meg.³ Mivel Hatvani már Heineccius és Wolf újabb tankönyvei szerint tanulta a logikát, nem tetszettek feleletei Ácsi Péternek. Kecskeméten ugyanis abban az időben és Debrecenben még később is Ramus Péter tankönyve szerint tanították a logikát.⁴

Amennyire barátságtalanul fogadták Hatvanit deáktársai, annyira megnyerte a kecskeméti predikátorok és egyházgondnokok szeretetét. Főként Ölvödi András testvérei veték pártfogásukba, segítették anyagilag s gyűjtöttek számára pénzt is. Ily módon vált azután lehetővé, hogy tisztességes

³ Hatvaninál Ölvödi, Polgárnál és Czelder Mártonnál azonban Ölvödi. (Ld. *Polgár Mihály*: A Dunamelléki superintendensia nevezetesebb oskoláiról. Egyházi Almanach az 1836. évre. Pest, 1836. 77. l. és *Czelder Márton*: A kecskeméti helvét hitvallású ref. egyház vázlatos története. (Magy. Prot. Egyházi és Iskolai Figyelő. IX. évf. 1887. 381. és 470. l.).

⁴ V. ö. *Molnár Aladár* i. m.-ban 499. és 502. l.

ruhákat szerezhették be Hatvani s magát a deákok sorába is felvétethette. Az akkori idők szokása szerint az iskola anyakönyvébe a következőképen jegyezte be nevét a nagyobb deákok névsorába: „*Ego Stefanus Hatvani subscribo Legibus Scholae. Kecsk. 1736. 11. Marc.*“⁵

Nagy István, az iskola későbbi rektora és professzora 1825-ben a következőket jegyzi fel Átsi Péterrel kapcsolatban Hatvaniról a „*Kecskeméti Helikon*“ című s kéziratban maradt könyvében: „*Minelőtte Átsi Péter az 1736-ik esztendő elején hivatalát le tette volna, be irattattak 5 tanítványok, kik közzül való volt, amaz idő jártával nagyra ment Tudós Hatvani István, ki itt végezvén a következő Rektor alatt a maga tanulását, kiküldetett a Rév Komáromi iskola tanítására. Az után lett Orvos Doktor és a Debreczeni Ref. Collegiumban a Filozofiának 36 esztendőig Professora.*“⁶

De tanujelét adták Hatvani iránti szeretetüknek Veresmarty és Ölvödi predikátorok, valamint az egyház gondnokai később is. Alig két hónapi ott tartózkodása után 8 ifjút ajánlottak hozzá, hogy a műveltebb latin nyelvben magánoktatásban részesítse őket. Hatvani ekkor 17 éves volt, míg tanítványai között olyanok is voltak, kik 24-ik életévüket már betöltötték. Sikeresen tanított s oly nagy eredménnyel, hogy három hónap múlva összes tanítványait felvették az iskolába.

Közben Átsi Péter megvált a rektorságtól és Kismarjai Pál lett az utóda.⁷ Az új rektor azonban kevéssel hivatalának

⁵ *Kecskeméti főiskola könyvtára*: „Leges Scholae Aegopolitanae Renovata 1716.“

⁶ *Kecskeméti főiskola könyvtára*: „*Kecskeméti Helikon*“, vagy a helvétziai vallás tételt követő kecskeméti iskola nevezetesebb történeteinek az abban fogott tanítóknak, és a belőle került s idővel jelesebb hazafiakká vált tanulóknak előadása. Az ekklesiái és iskolai jegyzőkönyvekből, úgyszintén más még fennlévő hiteles iratokból össze szedte és kiadta *Nagy István*, a nevezett oskolának rektora és Professzora“. 75. l. — Nagy István 1810-től 1830-ig volt a kecskeméti iskola professzora. Ezt a kéziratban maradt, bekötött könyvét 1825-ben fejezte be.

⁷ *Pólya József* és *Czelder Márton* szerint *Marjai Ferenc*. (Lsd. *Figyelő* 1887. 472. l.) — Magyar nyelven írt életrajztörredékében azonban Hatvani is csak Marjait említi. Keresztnevét úgylátszik nem jegyezte meg magának. Marjai egyébiránt két évig, 1736-tól 1738-ig volt rektor.

elfoglalása után agylágyulásban halt meg,⁸ s az iskola vezető nélkül maradt. Hatvani most nem tudta, hogy mihez fogjon. Losoncra nem akart visszatérni s ezért inkább a neki felajánlott komáromi praeceptorságot fogadta el.

⁸ Hatvani akkor még nem tudta, hogy mi okozza az agylágyulásokat s Marjai betegsége okául philtront (lat. philtrum) mond. Ez az ókorban egy bájitalnak, varázsitalnak volt a neve, amellyel valakit szerelemre lehetett gerjeszteni, vagy ebből a szenvedélyéből kigyógyítani lehetett. Magyar nyelvű életrajza szerint azonban Marjai „megeszélődött”.

V. Hatvani komáromi paeceptorsága. 1737—1738.

Miután Hatvani egy esztendő telt el a kecskeméti kolégiumban, 1737 elején megvált ettől az iskolától s többé nem is tért oda vissza. A révkomáromi iskola paeceptorsága ugyanis akkoriban ürült meg s neki ajánlották fel ezt az állást, amelyet el is fogadott.

A komáromi iskola Debrecen pártikulái közé tartozott s így innen hozták a XVIII. században a rektorokat, a praeceptorokat ellenben Nagykörsről és Kecskemétről. Az előbbiek évi fizetése a teljes ellátás mellett 50—80 váltóforint volt, a praeceptoroké pedig ugyancsak teljes ellátás mellett 40 forint. Amikor 1737-ben Hatvani ment praeceptor-nak Kecskemétről Komáromba, Nagyari János volt az iskola rektora. Nagyari azonban kevéssel Hatvani odaérkezése után megvált az iskola vezetésétől s vallását is elhagyta. A katolikus vallásra tért át s még a nevét is Ábel Jánosra változtatta. Utóda Dávidházi B. Sámuel lett, ki előrehaladott kora dacára felvirágoztatta az iskolát. Grammatikát, syntaxist, rhetorikát és poézist tanítoti benne be nem vallottan, míg az alsóbb osztályok tanítását az akkor Komáromba érkezett új praeceptorra, Hatvani Istvánra bízta.¹

Hatvani nem szivesen ment Komáromba s nem örült ennek a tisztségnek, amellyel a kecskeméti egyház és iskola első sorban őt, a kitünő deákot kínálta meg. Amikor ezt az állást felajánlották neki, sokáig tépelődött magában, hogy mitévő legyen. Elfogadja-e az állást vagy inkább tanulmányait folytassa. Losoncon sem szivesen praeceptorokodott annak idején, mert a praeceptorokodás sok idejétől rabolta

¹ V. ö. *Szekeres Mihály*: A révkomáromi ref. iskola múltja. (Sárospataki Füzetek, 1864. VIII. évf. 567. l.) — *Szombathy—Gulyás*: A sárospataki főiskola története. Sárospatak, 1919. 174. l. és *Molnár Aladár*: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. 312. l.

meg. Hatvani inkább tanulni szeretett volna, mint tanítani. Főiskolai tanfolyamot szeretett volna végezni, hogy célját elérje.

Komáromban azonban nem igen volt alkalma a magasabb tudományokkal foglalkozni s a praeceptorság elfogadásával azzal is számolnia kellett, hogy tanulmányait addig, ameddig praeceptorkodása tart, de legalább egy évig nem folytathatja.

Végül is az anyagiak estek döntő súllyal a latba. Szűkös anyagi viszonyai kényszerítették arra, hogy az állást elfogadja, másrészt azonban az a remény is kecsgettette, hogy a praeceptorsága alatt megkeresett pénzösszeggel majd a debreceni kollegium tógátus deákjai közé vétetheti fel magát. Így elfogadta a felkínált állást s 1757 március havában Komáromba utazott, hogy hivatalát elfoglalja. 1758 március végén vált meg ettől a hivatalától s Komáromból egyenesen Losoncra ment régi professzorához, Kármánhoz, ki egykori tanítványát igen kedvelte. Egyébiránt Hatvani komáromi működését nem ismerjük s arról életrajza sem tájékoztat bennünket. Azonban minden bizonnyal itt is derekasan megállhatta helyét s miként Losoncon és Kecskeméten, Komáromban is meg lehettek vele feljebbvalói elégedve.

VI. Hatvani István felvétele a debreceni kollegiumba 1738-ban.

Losoncra 1738 április elején érkezett meg Hatvani. Csak rövid ideig tartózkodott itt, mert Debrecenbe sietett, hogy a logikusok szigorlatán, illetve a tógátusok felvételi vizsgáján résztvehessen. A logikai osztályt elvégzett deákoknak ugyanis mielőtt tógátus deákok lehettek volna, megelőzőleg ünnepélyes keretek között megtartott nyilvános szigorlatot kellett tenniök, hogy tudományos készültségüket beigazolhassák. Ezeket a szigorlatokat abban az időben Sárospatakon és Debrecenben is Szent-György-napkor tartották meg és csak ezeknek a sikeres kiállása után vették fel a tanulókat a tógátus deákok sorába.¹

Hatvani is tógás deák akart lenni. És mert Kármán ismerte képességeit és tudását, azért Komáromból először Losoncra ment, hogy tőle a hírneves debreceni professzorokhoz ajánlólevelet kérhessen.

Ezzel a Kármántól kapott ajánló-levéllel utazik azután Hatvani néhány napi pihenő után Debrecenbe s miután a nyilvánosan megtartott felvételi vizsgát kiállotta, 1738 április 23-án az elsőrendű jelöltek közé vették fel.² Bátorkeszi F. János, a kollegium szeniora a felvételi vizsgálatok lezaj-

¹ Szombathy János—Gulyás József: A sárospataki főiskola története. Sárospatak, 1919. 220. l.

² Bakóczy János, ki a debreceni ref. főiskola növendékeinek névsorát 1701—1759-ig az eredeti példányból leírta s a növendékek nevei után életfolyásuk későbbi adatait is odajegyezte, Hatvaninak a deákok sorába való felvétele időpontjául 1738. április 24-ét adja meg. (V. ö. református kollégium levéltára: A debreceni ev. ref. főiskola növendékei 1701.-től 1759-ig. Az eredeti példányról leírta: Bakóczy János, hajduböszörményi ev. ref. lelkipásztor, II. köt. 1887.) — Hatvani a Függelékben közölt saját életrajzában szintén április 24-ét írta be először a felvétel napjául, ezt a keletet azonban később április 23-ra helyesbítette.

lása után május 4-iki kelettel írja be Hatvani nevét az akkor felvett többi deákok névsorával együtt az iskola anyakönyvébe.³

A debreceni kollegium igen látogatott volt abban az időben. Hogy mekkora volt a deákok létszáma évenként a kollegiumban, erre vonatkozóan megbízható adataink nincsenek, csak egyes feljegyzésekből tudjuk, hogy pl. 1771-ben 2000 körül mozgott a deákok létszáma s ennek a nagy létszámnak mintegy háromnegyed része a gimnáziumi osztályokra, egynegyed része pedig a felsőbb tanfolyamok hallgatóira esett.⁴ 1780-ban, II. József császárnak debreceni látogatása alkalmával szintén 2000 deákról tesznek a jegyzőkönyvek említést. Egy 1794. évi kimutatás szerint pedig 2450 volt a főiskola összes tanulóinak a létszáma.⁵ Ha ezek az adatok talán kissé túlzottak is s az eddig ismert kimutatások alapján az évenkénti átlagos létszám nagyságát próbáljuk megállapítani, arra az eredményre jutunk, hogy a XVIII században a főiskolának ez az átlagos évi létszáma a 700-at megütötte. Ez a szám pedig így is elég tekintélyes volt.⁶

³ *Thury Etele*: Iskolatörténeti adattár, II. köt. Pápa, 1908. 215. l. -- A debreceni református főiskolai tanulók névsora 1737—1738. Ezek között szerepel Hatvani neve is első ízben Debrecenben.

⁴ *Dotzi Imre*: A gimnázium története a debreceni ev. ref. kollegiumban. (A debreceni ev. ref. főgimnázium értesítője az 1849—95. iskolai évről. Debrecen, 1895. 423. l.)

⁵ *Balogh Ferenc*: A debreceni református kollegium története. Debrecen, 1904. 618. l.

⁶ *Balogh* i. m.-ban (617. l.) összeadva az 1710-től 1799-ig újonnan beiratkozott tanulók létszámát, 90 év alatt 7845 deák iratkozott be a debreceni kollegiumba. Egy deák tanulói idejéül nyolc évet véve számításba, a következő eredményre jutunk: $7845 \times 8 : 90 = 697$, vagyis kereken 700. Ha pedig Bakóczy János adatát vesszük alapul, amely szerint az 1588-tól 1792-ig eltelt 205 év alatt a főiskolának 11077 tanulója volt (*Balogh* i. m. 175. l.) és ebből az összegből levonjuk a XVII. században beiratkozott 5293 deákot (*Balogh* i. m. 617. l.), kapjuk a XVIII. században beiratkozott deákok létszámául a 7714 összeget. A tanulmányi időre itt is nyolc évet véve számításba, hasonló eredményt kapunk, nevezetesen: $7714 \times 8 : 91 = 678$. S ha végül az 1588-tól a millenium évéig, 1896-ig kimutatott 24361 deákot vesszük számításba (*Balogh* i. m. 175. l.), kik 308 év alatt voltak az anyaiskolába beiratkozva, megközelítőleg ugyanezt az eredményt kapjuk az iskola tanulóinak évi átlagos létszámául, vagyis $24361 \times 8 : 308 = 636$.

E nagy létszám miatt azután gyakran megesett, hogy a felvételre jelentkezett deákokat nem tudták a kollegiumban elhelyezni s a helyhez nem jutottakat tanulmányaiknak későbbi időben való megkezdésére utasították. Tehát bizonyos mértékű numerus clausust voltak kénytelenek a debreceni kollegiumban már a XVIII. század elején is alkalmazni.

Hatvani jelentkezésekor is az volt a helyzet Debrecenben, hogy üres hely hiányában mintegy 70 deákot utasítottak arra, hogy tanulmányaikat csak egy év múlva kezdhetik meg. Mivel az 1730-tól 1739-ig terjedő 10 éves időközben összesen 734 deák iratkozott be a debreceni kollegiumba, az újonnan jelentkezők évi átlagos létszáma 73 volt.⁷ Ez a szám pedig megfelel a Hatvani életrajzában megadott létszámnak s így valószínű, hogy 1738-ban, amikor Hatvani a debreceni kollegiumba beiratkozott, az összes újonnan jelentkezőket el kellett hely hiányában utasítani. Mivel ilyen módon Hatvani sem folytathatta — legalább egyelőre — a debreceni kollegiumban tanulmányait, hazautazott szülőihez, Rimaszombatba s útközben a szabolcsmegyei Fényeslitkén nagybátyját is meglátogatta.⁸

⁷ V. ö. *Balogh Ferenc* i. m. 617. l.

⁸ Hatvani röviden csak Litke községet említ. Ily nevű kisközség Nógrád és Hont közigazgatásilag egyesített vármegyéknek Szécsényi járásában is van. Hatvani azonban a szabolcsmegyei Litkére ment, melynek teljes neve Fényeslitke.

VII. Hatvani tanulmányai Losoncon, nevelősködése Gyürki Istvánnál. 1738—1741.

De Hatvani nem akarta tétlenségben tölteni idejét addig sem, amíg a viszonyok javulásával Debrecenbe való visszatérése lehetővé válik. Egy félévet töltött el Rimaszombatban, szülői házánál, de tovább nem volt maradása otthon. 1738 október elején újból visszatér Losoncra s a gimnázium tanulói közé való felvételét kéri. Kármán András, a gimnázium igazgatója szívesen tesz eleget kérésének s Hatvanit újból felveszi a tanulók közé.

A következő év elején, 1739. február havában tartották meg a losonci gimnáziumban a nyilvános vizsgálatokat, amelyen Hatvani is résztvett. A pártikulákban korábban tartották meg az évvégi vizsgákat, minden valószínűség szerint azért, hogy azoknak a deákoknak, kik tanulmányaikat valamelyik anyaiskolában folytatni óhajtották, alkalmat adjanak a felvételi vizsgákra való elkészülésre. Amint pedig láttuk, a debreceni és a sárospataki főiskolákban nemcsak a logikusok szigorlatát, hanem a nagyobb deákok általános vizsgáját is április vége felé tartották meg. Így a pártikulák évvégi vizsgái és a főiskolák felvételi vizsgái között két hónapi szünet volt.

Abban az időben, amint az még ma is szokásos, az ünnepestes külsőségek között megtartott évvégi vizsgálatokon a város előkelő közönsége, valamint az iskola pártfogói és jótevői is megjelentek. Ezek sorában foglalt helyet Gyürky István is, Nógrádvármegye akkori alispánja, kinek Hatvani tudása és alapos készültsége annyira megtetszett, hogy egyetlen fiának, Pálnak a magántanítójául óhajtotta megnyerni. Közeledvén azonban április hava, Hatvani a debreceni kollegiumba való visszatérésére gondolt, hol a megelőző évben vették fel a tógátus deákok közé s helyezték

kilátásba, hogy főiskolai tanulmányait egy év múlva megkezdheti. Ezért Hatvani nem szívesen vállalkozott Gyürky István fiának a tanítására s csak rokonának, Losontzi Lászlónak hosszas rábeszélésére határozta el magát arra, hogy a felajánlott nevelői állást elfogadja.

1739 május 10-én azonban kiütött Debrecenben a pestis, melynek egy év alatt közel 9000 ember esett áldozatul.¹

A várost zár alá helyezték, szigorú óvintézkedéseket léptettek életbe s Hatvani már emiatt sem térhetett vissza Debrecenbe. A kollegium tanulóinak nagyrésztét hazabocsátották s az előadások is 1740 április haváig szüneteltek, amikor a várost a zár alól újból feloldották. Az Erdély felől behurcolt pestis azonban a szigorú óvintézkedések ellenére továbbterjedt s nemcsak a Debrecen környéki helységeken, hanem Nógrádvármegyében, a Losonc közelében fekvő Miksi községben is felütötte 1740-ben a fejét. E járvány miatt Gyürky alispán nem engedte el Hatvanit Losoncról s így csak a következő évben, 1741 április havában tért vissza Debrecenbe.

Hatvani azt a három évet, mely a debreceni tógátus deákok közé való felvétele és főiskolai tanulmányainak megkezdése között telt el, nem hagyta gyümölcsötlenül elmulni. Minden szabad idejét, mely nevelői állásából kifolyóan rendelkezésére állott, a klasszikus írók tanulmányozására fordította s iskolai tanulmányainak a kimélyítésére használta fel. Livius és a többi klaszikus írók tanulmányozása mellett Rosini és Niporti könyveit olvasgatta szorgalmasan s eközben iskolai tanulmányairól sem feledkezett meg. Az egyetemes történelmet és a földrajzot teljesen átvette s rendszeren látogatta Kármán András nyilvános előadásait az etikából és a természetjogból. Résztvett Kármának a morális filozófiából és a theológiából tartott magánóráin is, melyeket Kármán Ráday Pál kedvéért tartott s Hatvanin kívül Beleznay Miklós ezredes is látogatott.²

¹ *Szücs István*: Debrecen város történelme. III. köt. Debrecen, 1872. 770. l.

² Beleznay Miklós később generális lett, felesége 1798-ban még Komáromban élt. (V. ö. Szekeres Mihály i. m., a Sárospataki Füzetek 1864 évf.-ban, 574. l.)

Mint nevelőnek gyakran volt alkalma losontzi Gyürky István alispánnak, a dunamelléki egyházkerület világi főkurátorának asztalánál a közügyekhez is hozzászólni.³ Hogy a naponként szőnyegre került kérdésekhez minél alaposabban hozzászólhasson, jogi és politikai tanulmányokkal is foglalkozott. A magyar jognak, a Corpus Juris-nak tanulmányozására két hónapot fordított. A megyei közgyűléseken s a táblabírák nyilvános ülésein is szorgalmasan résztvett s maga Gyürky alispán, észrevéve fia nevelőjének ezt az igyekezetét, oktattatta őt a jogi dolgokban. Így nemsokára akkora gyakorlatra tett szert a jogi ismeretekben, hogy a kisebb ügyekben minden fennakadás nélkül el tudott volna járni, s amikor a nagyoroszi uradalomban tartották meg a tisztújítást és választották meg az új bírakat, Hatvani kérték fel arra, hogy a főispánt, Forgács Ferenc grófot a nemesi ifjúság részéről üdvözölje. Hatvani üdvözlő beszéde annyira megnyerte a főispán tetszését, hogy nyilvánosan ígérte meg és helyezte kilátásba Hatvaninak valamely legközelebb megürülő megyei tisztségre való kinevezését. Hatvani azonban szilárd jellemű ember volt. Kecsegtető ígérekkel sem lehetett elhatározásától és feltett szándékától eltéríteni. Állhatatosan kitartott régi terve mellett s mivel kezdetről fogva — amint maga mondja életrajzában — nem a fórum és az aula, hanem az eklezsia szolgálatára szánta élete munkásságát, megmaradt amellett az elhatározása mellett, hogy tanulmányait folytatja mindaddig, amíg ezt a célját eléri.

Időközben a pestis veszedelme is elmúlt s harmadfélévi nevelői működés után 1741 április 6-án búcsút mondva Losoncnak, Debrecenbe távozott.⁴ Kármán ezúttal is ajánló

³ Gyürky Istvánt, Nógrádmegye alispánját 1740-ben választották meg a dunamelléki egyházkerület világi főkurátorává s ezt a tisztséget 1754-ig viselte, bár a consistoriumi üléseken távoli lakása és másnemű elfoglaltsága miatt sohasem jelenhetett meg. Ld. Polgár Mihály: Egyházi Almanach, az 1836-ik esztendőre. Pest, 1836. 68. l.

⁴ Findurának Hatvaniról írt néhány soros, rövid életrajzában olvasuk egyedül azt az adatot, hogy Hatvani losonci nevelősködése után *Pestre került*, majd az orvosi tudományok elsajátítása végett Bázalbe ment. (V. ö. Findura Imre: Rima-Szombat szabadalmas város története. II. kiadás. Budapest, 1894. 235. l.) Ez az adat azonban nem felel meg

sorokkal látta el a debreceni professzorokhoz, kiemelve levélében azt, hogy Hatvani idejét az alatt a három esztendő alatt, amíg a közbejött akadályok miatt a debreceni főiskolától távol volt, hasznos munkában töltötte el, tanulmányait folytatta s azokban nagy haladást tett. A megkezdett úton haladva tovább, oda fog eljutni, hogy sem Hatvaninak nem lesz oka tanítójára panaszkodni, sem neki tanítványa miatt szégyenkezni.

a valóságnak és minden valószínűség szerint csak önkényes kitalálás lehet, mert Hatvani Debrecenben folytatta tanulmányait, mielőtt Bázalbe ment volna. Losoncról 1741 április havában indult el s még ugyanabban a hónapban érkezett meg Debrecenbe, hol még $4\frac{1}{2}$ évet töltött el egyfolytában a kollegiumban. Tehát legfeljebb arról lehetne szó, hogy Hatvani 1741-ben, Losoncról Debrecenbe igyekezvén, Pestet is útjába ejthette. De ekkor is csak néhány napig időzhetett Pesten s erről a tartózkodásról is minden valószínűség szerint megemlékezett volna életrajzában, bár nem valószínű, hogy hosszabb, kerülő úton, Pest érintésével ment volna Losoncról Debrecenbe. Findurának az az adata is helyesbítésre szorui, hogy Hatvani 1738-ban a debreceni főiskolán tanult. Hatvani ugyanis 1738-ban csak beiratkozott a debreceni kollegiumba, míg tanulmányait é főiskolán csak három évvel később kezdte meg.

VIII. Hatvani tanulmányai a debreceni főiskolán.
(1741—1745.)

1742-ben a latin ékesszólás (*eloquentia*) *publicus praesese*.
1744-ben az oratorok és logikusok *publicus praeceptor*.
Ugyancsak 1744-ben a *sedes scholastica assessora* és *theologiai praeses* lesz.

Hatvani István 1741-ben, 25. életévében kezdette meg, mint tógátus deák, a debreceni kollegiumban tanulmányait. Ha a kollegiumba felvehető tanulók korlátolt létszáma és a pestis miatt nem is kényszerült volna arra, hogy Debrecentől három évig távol maradjon s történetesen mindjárt engedélyt kap arra, hogy tanulmányait megkezdhesse, akkor is nehézségekbe ütközött volna 1758-ban ottmaradása. Felvételnél ugyanis, — amint életrajzában mondja — olyan szűkös anyagi viszonyok között volt, hogy már emiatt sem maradhatott volna akkor Debrecenben. A komáromi praepceptorság nem sok jövedelmet hajtott Hatvaninak s amikor Losonc útbajjásával Debrecenbe megérkezett, alig volt hat rajnai forintnál valamivel több pénze. Ez az összeg pedig nem lett volna elegendő arra, hogy belőle a tógátus deákok részére előírt egyenruhát beszerezhesse és ezenfelül még élelmezéséről is gondoskodhasson.

Másrészt pedig a tanulmányaival és előmenetelével törődő, öntudatos deák súlyt fektetett arra, hogy minden tudományágban alapos készülségre tegyen szert. Saját bevallása szerint pedig Debrecenbe érkezésekor igen hiánysak voltak ismeretei a történelemből és a földrajzból, bár a rimaszombati gimnázium retorikai osztályában tanult némi földrajzot.

Hogy Debrecenben miként állott a földrajz és a történelem tanítása abban az időben, ma pontos adatok hiányában

nehezen dönthetnők el. Szilágyi Sámuelnek Maróthy felett tartott emlékbeszéde nyomán Molnár Aladár azt állítja, hogy a földrajzot huzamosabb ideig nem tanították a debreceni kollegiumban s a mathezist is újságképen hozta be Maróthy.¹ E megállapításhoz fűzött jegyzetében azonban Molnár megemlíti, hogy Lisznyai 1695-ig földrajzot és mértant is tanított és így mathezist is tanítania kellett. Szilágyi szavait tehát Molnár szerint úgy kell érteni, hogy e tantárgyak tanítása a Maróthy tanárságát megelőző utolsó években, illetve évtizedekben szünetelt csak.²

Sinka Sándor tévedésnek minősíti Molnárnak azt a megjegyzését, mely a földrajz és a mathezis tanításának huzamosabb ideig való szünetelésére vonatkozik. Szerinte mind a két tantárgyat tanították már Maróthy előtt és Maróthy idejében is a felsőbb tanfolyamban, csakhogy a geográfiát rossz szerzők könyvéből, a mathezist pedig kéziratból. Szilágyi és Molnár megjegyzése Sinka szerint csak a rendszeres egyetemes földrajz vagy esetleg csillagászati és matematikai földrajz tanításának a szünetelésére vonatkozhatott.³

Ezzel szemben Hatvani szerint is Maróthy kezdte meg Debrecenben a földrajz és a történelem tanítását. Mivel azonban életrajzában csak egyszerűen geográfiáról tesz említést, így nem állapíthatjuk meg, hogy az általános földrajzot kezdette-e el Maróthy tanítani, mely a csillagászati és matematikai földrajzot is magában foglalja s az egyszerű leíró földrajzot már tanították Maróthy idejében vagy azt is ő kezdte-e tanítani. Meglehet, hogy Hatvani már Rimaszombatban tanulva leíró földrajzot, magasabbrendű általános földrajzot óhajtott volna tanulni. Tény azonban, hogy azok között az okok között, amelyek miatt Hatvani még abban az esetben sem maradt volna Debrecenben, ha történetesen a numerus clausus és akkori pénztelensége nem teszik tanulmányai megkezdését akkor lehetetlenné, mint harmadik ok szerepel az a körülmény, hogy Debrecenben

¹ Molnár Aladár i. m. 476. l.

² Molnár Aladár i. m. 529. l. 104. jegyzet.

³ Sinka Sándor: A gimnáziumi oktatásügy története a debreceni ev. ref. kollegiumban 1848-ig. (A debreceni ev. ref. főgimnázium értesítője az 1894/95. iskolai évről. Debrecen, 1895. 85. l.)

nem lett volna alkalma földrajzi és történelmi tanulmányait kiegészíteni, mivel Maróthy csak abban az időben kezdett e tantárgyak bevezetésének a gondolatával foglalkozni. Másrészt az is bizonyos, hogy a gimnáziumi osztályokban sem tanítottak földrajzot. Sinka is feltűnőnek tartja, hogy Maróthy 1741. évi gimnáziumi tantervéből teljesen hiányoznak a számtan, fizika, mértan, történelem és a földrajz s e tantárgyakat Maróthy csak szórakozásul ajánlja a szerdai és szombati napokon tartott játékdélutánok helyett.⁴ Sinka szerint ezek a tudományszakok abban az időben a felsőbb tanfolyamhoz tartoztak, Hatvani szerint azonban a bölcséleti tanfolyamon a karteziánusi bölcsélet elveinek az előadása töltötte ki majdnem teljes egészében a tanítást s így aligha tévedett Molnár Aladár, amikor Piskárkosi Szilágyi Sámuel nyomán, ki Hatvaninak tanára, majd később tanártársa volt, a fenti megállapításhoz jutott. Hatvani egyébiránt hiányos ismereteit a földrajzból és a történelemből Kármánnál pótolta Losoncon, azután hogy a debreceni kollegiumban való beiratkozása után oda újból visszatért.

Mínthogy a lelkészi pályára készült, a debreceni kollegiumban mindennek előtt az ú. n. instrumentális tárgyak egyikének, a görög nyelvnek a tanulásához fogott hozzá. Már Losoncon, Kármán vezetése alatt eljutott egészen a konjugációkig, Weller grammatikáját is áttanulmányozta s így e nyelvnek a megtanulása nem okozott neki különösebb nehézségeket. Rövid idő alatt nagy előhaladást tett benne, 1741 nyarán már az Ujszövetséget kezdte tanulmányozni s emellett Aelianus Varia históriáját és Lucianus Dialogusait fordítgatta. 1742 nyarán a héber nyelv tanulásához fogott hozzá. De mind a görög, mind a héber nyelv tanulásában a saját erejére kellett támaszkodnia. Abban az időben ugyanis ezeket a felsőbb tanfolyamokra előkészítő tantárgyakat nem a professzorok, hanem az erre a célra kiszemelt deákok, u. n. studiosusok tanították s maguk is járatlanok lévén e keleti nyelvekben, Hatvani szerint sok felesleges dologgal fárasztották a kezdőket. Így praesesük⁵ Adtingiusnak a szent nyelv pontozása

⁴ V. ö. Sinka i. m. 84. l.

⁵ Praesesnek nevezték a felsőbb tanfolyamokban a professzorok mellett működött kisegítő tanerőket, míg a gimnáziumi osztályokban

alapjairól szóló könyvecskéjét magyarázva, csaknem az egész órát a héber „alap“ szónak az „alapított“ igéből való származásának magyarázatával, a pontozás levezetésével és értelmezésével töltötte ki, holott Hatvani a száraz grammatizálás helyett inkább az írásművek tartalmának és jelentőségének a magyarázatát várta volna.

A tanításnak ezzel a módszerével nem látta Hatvani haladását biztosítva s ezért elhatározta, hogy a saját erejéből fogja a héber nyelvet megtanulni. Rájött arra, hogy a héber nyelv túlnyomóan névszókból, igékből és pártikulákból áll, azért először a névszók ragozását, az igék hajtogatását kell megtanulnia, míg az alakzatok értelmét, a kifejezések jelentését sokkal könnyebben és jobban tanulja meg a szent könyvből, mint a nyelvtanokból.

Fáradozása nemsokára meghozta gyümölcseit, mert Hatvani rövidesen nagy haladást tett a héber nyelvben. Társai még csak az elemeknél tartottak, amikor ő már az igeragozásokkal is tisztában volt. De segített Hatvani magán még azzal is, hogy a zsoltárok helyett a szentírás történeti könyveit használta a héber nyelv tanulásához. Praesesük ugyanis Dávid zsoltárait olvastatta a kezdő theológusokkal, amit Hatvani helytelenített s a tanításnak ahhoz a módszeréhez hasonlította, amikor a latin nyelv megtanulása céljából a praceptor a tanulóknak mindjárt a legnehezebb szerzőket, Vergiliust és Horáciust adja a kezükbe. A könnyebb szövegű könyvekkel Hatvani azután annyira megkönnyítette tanulását, hogy társainak diktálhatott s az év nyarán már a Genesis könyvét is átolvashatta.

Alig töltött el Hatvani egy esztendőt a debreceni collegiumban, amikor tanárai bizalmából 1742 augusztus havában a latin ékesszólás, az eloquentia nyilvános előadója, publicus praesese lett.⁶ 150-nél több deák iratkozott be hozzá, akiket a periodusok szerkezetében, a chriák, epistolák és beszédek kidolgozásában oktatótt. Azonban miként a losonci deákok,

működött és szintén a tógátus deákok sorából kikerült segédtanerőket köztanítóknak, publicus praceptoroknak nevezték.

⁶ „Másfélesztendeig bennlakván a debreceni Collegiumban *eloquentiae latinae praesese*nek tétettem az ifjabb deákok között“, mondja magyar nyelvű életrajztörredékében. (Ld. Vasárnapi Ujság 1872. i. h.)

amikor Kármán az alig 16 éves Hatvanit 1755-ben a deklinisták publicus praeceptorává tette meg, vagy a kecskeméti deákok, látva Hatvani nagy tudását és alapos készségét, irigykedtek reá, úgy a debreceni öregebb deákokat is nagy irigységgel töltötte el Hatvani előhaladása. Mende-mondák tárgyává tették s gúnyverseket faragtak róla.

Irigykedésük még inkább fokozódott, amikor nemcsak Domokos Márton, Debrecen város főbírája bízta reá egyetlen fiának, a később szintén főbírói tisztségre emelkedett Lajosnak a tanítását, hanem a város előkelő polgárai közül is igen sokan az ő segítségét vették igénybe fiaik iskolán kívüli magántanításában.⁷

⁷ *Domokos Márton* 1731-től 1764-ben bekövetkezett haláláig volt Debrecen város főbírája s e hivatali működése alatt sokat tett az egyház és iskola érdekében. 1764. április 2-án a tanári kar testületileg jelent meg halálos ágyánál, hogy a kollegium érdekében kifejtett működését megköszönje s iránta érzett háláját kifejezze. (Debreceni kollegiumi levéltár: Tanárgyűlési jegyzőkönyv 1749—1791.)

Halála alkalmából Hatvani István a következőket jegyezte fel róla a Székely Estván krónikájának végéhez fűzött üres lapokra:

„d. 3. April. 1764. — Tekintetes Domokos Márton uram Debrecen városának 29 esztendeig való jó és bölcös Bírája megholt. Az előtt sok esztendőig ordinarius Notariussa volt. Született a Dunán túl Tót-Vásónyban. Édes atya Lutheranus volt és Obrister, az Édes anyja Reformata, Oroszi leány, ki a futásban Rima-Szombat városában holi meg s ott temettetett el.

Ezen nagy emlékeztető úr minden valóságos tudományoknak nagy szeretője és betsüllője volt. Ifjatska korábann az idevaló Nemes Tanács mint Alumnust tartotta. Oskoláit elvégezvénn a Halai Academiábann ment, ott hallgatta Gundling, Ludwig Böhmer és Heineccius Jure Consultusokat. Így maga is nagy Historicus és Statista lett. A német, frantzia és olasz nyelveket nemcsak értette, hanem ez nyelveken folyvást is beszélett s irt. A Bibliát mindenek felett szerette. A mellyett 50-szor is által olvasta. Szerette kivált a Vitringa munkáit, sőt az Apocalypsire is olvasta. Nagy moderatióju és prudentia volt benne: mellyért kiki méltánn betsüllötte. Vallását igazán szerette. Megholt életének 67-ik esztendjében.” (Irodalomtörténeti Közlemények. Budapest, 1906. XVI. évf. 101. l. Hatvani István följegyzése Domokos Márton haláláról.)

Domokos Lajos, Márton fia, Hatvani egykori tanítványa még többet tett az iskola és az egyház érdekében, mint az apja. 1774-től 1785-ig volt Debrecen város főbírája, majd a kollegium gondnoka és Biharvármegye országgyűlési követe. Az 1777-ben kiadott Rátio Educationis-sal szemben védte az egyház és iskola érdekeit. 1781-ben és 1784-ben ez ügy-

Alig kezdte meg azonban Hatvani oktatói működését, amikor Debrecen városát ismételten pestises veszedelem támadta meg. 70-nél is nagyobb volt e szörnyű betegségben elpusztult áldozatok száma s a várost újból zár alá kellett venni. Hatvani tanítványai is hazaszéledtek, míg ő magas pártfogójának, Domokos Márton főbírónak a kérésére Debrecenben maradt.

E szomorú időkben minden idejét a theologiai tanulmányoknak szentelte. A városra szakadt csapás hatása alatt, mely az ő lelkét is hatalmába ejtette, két magyar egyházi éneket is szerzett. Az egyiket a „*Hol vagy bús lelkem és szívem*“ kezdettel, a 102-ik zsoltár mintájára, a másikat pedig „*Oh Nagy Felség s boldog Lélek*“ kezdettel, a 42. zsoltár dalmára. Az utóbbi 53 versszakból állott, míg az első akróstickon volt s a verssorok kezdőbetűiből a következő mondat volt kiolvasható: „*Hatvani István poenitentia tartó szép éneke vége*“.

A következő 1743. évet is hittudományi tanulmányokkal töltötte el Hatvani. Piskárkosi Szilágyi Márton volt ez időben a theología tanára s nagyrészt az ő vezetése alatt végezte e tanulmányait. A nyár folyamán kezdett azután elsőízben mathézissel is foglalkozni a nagyhírnevű Maróthy professzor mellett és hallgatta a szintén kitünő képzettségű Piskárkosi Szilágyi Sámuel professzornak, Szilágyi Márton theologiai tanár fiának fizikai előadásait is. Amint tehát Hatvani esete

ben kétszer is járt Hatvanival együtt Bécsben, 1782-ben pedig Pozsonyban. 1782-ben új tantervet, az u. n. Ordo studiorum-ot dolgozott ki, melyet az egyházkerület a tanárok ellenkező véleményével szemben helyeselt. 1785-ben Hatvanival együtt készíti el a reformátusok elaborátumát. Abban az elkeseredett harcban, amely 1780-ban a hierarchia és a kiriarchia között indult meg, ő volt a Sinai-féle papi párttal szemben a világiak vezére. (Ld. alább Hatvani tanári és közéleti működése Debrecenben című XIV. fejezetet.)

Nagyműveltségű, erős akaratú férfi volt. Nagy érdemei vannak az iskola történetében. 1798-ban az ő kezdeményezésére választották szét a matematikai tanszéket a filozófiaitól és létesítettek különálló bölcseleti tanszéket. 1795-ben az ő indítványára mondja ki az egyházkerület, hogy az addigi latin helyett a magyar legyen azontúl a tanítás nyelve. Ő volt a jogi akadémia megalapítója s a modern nyelvek tanítását is ő sürgette először. 1803-ban halt meg. (Ld. Balogh Ferenc: A debreceni református kollegium története. Debrecen, 1904.)

mutatja, nem kellett a theologusoknak először okvetlenül a bölcseleti tanfolyamot elvégezniök, hogy legvégül a theológiát hallgathassák. Fináczy szerint ugyanis a debreceni deákok az előkészítő egyéves tanfolyam után három éves filozófiai tanfolyamot hallgattak s ennek bevégezése után léptek csak fel a szintén három évig tartó theológiai tanfolyamba. Hatvani azonban majdnem fordított sorrendben végezte tanulmányait, mert a héber nyelvet is nem a theológiai tanfolyam kezdetén, hanem az előkészítő tanfolyamon kezdette tanulni, s a filozófiai tanfolyam tárgyait sem megelőzőleg, hanem a theológiai tanfolyam elvégzése után hallgatta. 1745-ban ugyan elhatározzák a professzorok, hogy a gimnáziumi osztályok és a theologiai tanfolyam közt lévő filozófiai osztályban kell először három évet a tógátusoknak eltölteniök, mielőtt a theológiára áthelyezhetők volnának. Ez a határozat azonban aligha valósult meg, mert 1749-ben ezt a határozatot meg kellett ismételni és 1750-ben is még arról tanácskoztak a professzorok, hogy mennyire üdvös volna a theologusoknak filozófiát és viszont a filozófusoknak is theológiát hallgatniök.⁸

Két évet töltött el már akkor Hatvani a debreceni collegiumban, amikor résztvett a tanulók nyári adománygyűjtésén⁹ s a tiszántúli egyházakat és patronusokat kereste fel Horváth Ferenc deáktársával együtt.¹⁰ De ugyanekkor az a megtiszteltetés is érte tanárai bizalmából, hogy a sárospataki collegium tanáraival való bizonyos ügyek elintézésével őt bízták meg és küldték ki Sárospatakra.

⁸ *Dr. Barcsa János*: A debreceni collegium és pártikulái. Debrecen, 1905, 73. l.

⁹ Ez a vidéki segélygyűjtés, kéregetés, amelyet supplicációnak és kápsálásnak is neveztek, évszázados intézménye volt a collegiumnak, amelyet a nyári vagy őszi szünetkor végeztek el a tanulók, a legtöbbször igen szép anyagi eredménnyel. Az 1891/92. évi budapesti zsinat eltörölte s 1893-ban a debreceni collegiumban is megszűnt. (V. ö. Balogh Ferenc: A debreceni református collegium története. Debrecen, 1904. 118., 146., 415. és 707. l.)

¹⁰ Horváth Ferenc fiatalabb deáktársa volt Hatvaninak s később szintén publicus praeceptor lett. 1745-ben a syntaxisták, 1747-ben pedig Losonczy Jánossal együtt az oratorok nyilvános tanítója volt. A bázeli egyetemre csak 1750 augusztus 5-án iratkozott be, amikor Hatvani már onnan visszatérve, a debreceni collegiumban tanári állását elfoglalta.

A debreceni kollegiumban való tanulásának és működésének utolsó előtti évében a tisztségek egész sorozatával tüntették ki Hatvanit. Az iskolai élet keretében háromféle hivatalnak az ellátását bízták reá s ezeket a tisztségeket feljebbvalói legteljesebb megelégedésére töltötte be. 1744. március 22-én az oratorok és logikusok publicus praeceptorává tették meg professzorai és a kollegium kurátorai.¹¹ A következő hónapban, április 28-án az iskolaszék (sedes scholastica) assessorai közé vették fel ünnepélyes eskütétel után. Ez pedig igen nagy kitüntetés volt, mert a legkitünőbb deákok közül jelölték ki az esküdt deákokat s primarius collega, — amint az iskolaszék deáktagjait akkoriban nevezték —, csak az lehetett, ki mind tudását, mind erkölcsét illetőleg a deákok mintaképe volt. Az iskolaszék főként fegyelmi ügyekben intézkedett és hozott határozatokat. Elnöke a rektor volt s tagjai sorában a tanárokon és a contrascribán kívül 11 esküdt deák (jurati) foglalt helyet.¹²

¹¹ Szinnyeinél Hatvani ezt a tisztséget három évig viselte. (V. ö. Magyar írók élete és munkái. IV. köt. 1896.) Ez azonban nyilván sajtóhiba, mert Hatvani a következő, 1745. év április havában — az iskolai év végén — letette ezt a hivatalát s Szinnyei szerint is 1745. október 15-én (Hatvani életrajzában október 12-én), középiskolai tanulmányainak befejezésével hazament Rimaszombatba és Losoncra rokonaihoz. E szerint Hatvani csak egy évig volt az oratorok és logikusok köztanítója s a tévedésre minden bizonnyal az adott okot, hogy Hatvani magyar nyelvű önéletrajza szerint „*harmadik esztendőre* 1744-ben logices és oratoriae publicus praeceptornak“ tétetett.

Helyreigazításra szorul Balogh Ferenc munkájában az az adat is, hogy Hatvanit 1744. április 28-án tették meg a sextáriusok köztanítójává. (A debreceni református kollegium története. 1904. 199. l.) Az április 28-iki kelet, melyet Balogh az 1744. év mellé zárjelbe jegyzett oda, nem a köztanítóvá való megtétel, hanem az esküdt deákok közé való felvétel, illetve az ünnepélyes eskütétel dátuma. Azonkívül Hatvanit nem a sextáriusok, vagyis a kezdők (abécések) osztályának, hanem a hatodik, illetve 7. osztályú gimnázium legfelsőbb osztályainak, a logikusok és oratorok osztályainak a köztanítójává tették meg. A publicus praeceptorok névsorában is, amelyet Sinka Sándor állított össze a debreceni református főgimnázium 1894/95. iskolai évének értesítőjében, Hatvani 1744-ben az oratorok köztanítója (i. m. 191. l.). Téves tehát Révész Imrének is az az adata (v. ö. Vasárnapi Ujság 1871. 69. l.), hogy Hatvani tanulói pályája után az *alsóbb osztályokban* viselt tanítóságot.

¹² V. ö. *Békefi Remig*: A debreceni ev. ref. főiskola XVII. és XVIII. századi törvényei. Budapest, 1899. Barcsa szerint az esküdt deákok száma

A harmadik tisztséget ugyanennek az évnek november 12-én kapta Hatvani, amikor tógátustársai a szent theológia praesesévé választották meg. 30-nál több theológus volt a keze alatt és 70-nél is nagyobb volt a deákok száma az oratorok osztályában. Egy évig viselte a praesesi és a praeceptor tisztségeket s 1745. április 1-én vált meg tőlük.

Az oratorok osztályában viselt praeceptor tisztségétől való megválása után még 1745. április havában külön órákon tanította azokat a deák ifjakat, akiket az előző évben osztályából visszavettek. Ezért a működéséért külön díjazást kért és kapott, mert az egyház jegyzőkönyvének 1745 április havi bejegyzése szerint: „Dominus Stephanus Hatvani, mivel a Györgynapi terminuskor bejött és rejiciáltatott deák ifjacsákát a maga klasszisában, azaz az oratoriában extra ordinario modo tanította, instantiájában meghallgattatott és hogy a praeceptor sallariorum bővíttessék, elvégeztetett.”¹⁵

Debreceni deákéveinek emlékei között említi meg végül Hatvani, hogy 1744-ben, a nyári szünet alkalmával harmadmagával egy pályázaton is résztvett, amelyet Szeremlei Sámuel népszónok s a város későbbi főbírája adott fel, megfelelő pályadíjat is helyezve a sikeres megoldónak kilátásba. A pályatétel szerint arra a kérdésre kellett megfelelni, hogy mi okozza azt az álmodást, amely a hívőket a templomban elfogja. Hatvani komolyan vette a kérdést, nem csinált tréfát a dologból s a pályatételt, amint mondja, u. n. tudományos

rendesen 15 volt. Azok közül a deákok közül választották a kollegákat, kik valamely feladott theológiai írásbeli tételt a legjobban dolgoztak ki. (V. ö. Barcsa i. m. 120. l.) Az iskolaszék deáktagjainak azonban elsősorban és természetesen a publicus praeceptorok sorából kellett kikerülnie. Ezekről pedig minden valószínűség szerint nem kívántak írásbeli vizsgát. Ilyenről Hatvani sem tesz életrajzában említést. Mivel azonban az esküdt deákok száma Békefi szerint 11, Barcsa szerint 15 volt, a publicus praeceptorok száma 1728—1853-ig, amint azt a Sinka által közölt névsor (ld. az ev. ref. főgimnázium 1894/95. évi értesítőjében 188. l.) alapján könnyen megállapíthatjuk, csak ritkán volt 11, legtöbbször azonban csak 8—9, sőt még ennél is kevesebb. Így minden valószínűség szerint az iskolaszéknek csak azoktól a deáktagjaitól kívánták meg az írásbeli vizsgát, kik nem a praeceptorok sorából kerültek ki.

¹⁵ *Debreceni református egyház leltára*: Hatvani István alsóbb iskolai tanító fizetése javíttatik. I. jegyzőkönyv 1745. 12. l. 13. sz.

módszer szerint dolgozta ki. Munkája annyira megtetszett tanárainak, a tanácstagoknak és a bírálóknak, hogy Szeremlei Sámuel három császári arannyal, mely hat rajnai forinttal volt egyenértékű, továbbá egy tunikára való hollandi szövettel és egy pár félcipővel ajándékozta meg Hatvanit. Kevésbé tetszettek azonban Hatvani fejtegetései az egyház egyik-másik lelkészének, mert megjegyzéseit a hallgatóság álmoságának okairól, a templomi beszédek anyagának megválasztásáról, a szónok megjelenéséről, kiejtéséről és taglejtéséről kissé csipőseknek találták.

IX. Hatvani készülődése külföldi egyetemekre 1745-ben.

Utazása Bázélbe 1746-ban.

Miután a lelkészi és tanári pályákra készülő s kiváló előmenetelt tanusító protestáns ifjak a hazai iskolákat elvégezték, évszázados szokás szerint külföldi egyetemek látogatásával egészítették ki kollegiumi tanulmányaikat. A háborítatlanul és kedvezőbb viszonyok közt élt nyugati nemzetek egyetemeit keresték fel igen sűrűn, hogy a külföldi protestáns egyházak belső életét, szervezetét, a külföldi protestáns szellemet és műveltséget megismerve s abban egyideig élve, az ott szerzett tapasztalatokat, ismereteket azután itthon, a magyar protestáns egyház javára gyümölcsöztethessék. A hazai protestáns egyházak és iskolák ezért kezdettől fogva nagy súlyt fektettek arra, hogy a kiválóbb képzettségű tanulók közül minél többen mehessenek külföldi egyetemekre. Alapos tudás nyújtásával készítették őket külföldi tanulmányaikra elő, s alapítványokkal és jövedelmethajtó kollegiumi tisztségek adományozásával tették lehetővé, hogy a szegényebb sorsú, kiválóbb deákok is elvégezhesék a hírnevesebb külföldi egyetemet, s tanulmányaik befejezése után hazatérve, később a magyar protestáns egyház díszére válhassanak.

Hatvani Istvánnak is az volt a terve, hogy külföldi egyetemeken folytatja tanulmányait. 1744 nyarán, amikor már negyedfél év óta tanult a debreceni kollegiumban s praeceptor működésével közel 300 rhénes forintot gyűjtött össze, kezdett komolyan ezzel a gondolattal foglalkozni. Mint a debreceni kollegium kitűnő deákjának megvolt minden jogcíme arra, hogy külföldi egyetemekre nyerjen kiküldetést s kitűnő előmenetele és működése folytán pedig méltán számíthatott arra, hogy tervének megvalósításában tanárai és a tiszántúli református egyház támogatni fogják. Szilágyi Sámuellel, a kollegium nagyképzettségű fiatal tanárával kö-

zölte először e tervét, ki maga is hét évet töltve svájci és hollandi egyetemeken, nagy megértéssel viseltetett Hatvani terve iránt.¹ Meleg barátságával tüntette ki Hatvanit, tanácsokkal, felvilágosításokkal látta el s hathatósan támogatta és segítette célja elérésében. Tanártársaival is megbeszélte Hatvani ügyét s kieszközölte részükről a vagyonosabb egyházköz-

¹ Szilágyi Sámuel (1720—1785). Szilágyi Márton debreceni teológiai tanár fia, mint Maróthy munkatársa résztvett a debreceni kollegium felvirágoztatásában s alig 22 éves korában, 1742-ben nyerte el a debreceni kollegiumban a bölcseleti és görög nyelvi tanszéket. Rendkívüli tehetségénél fogva és kedvező körülmények folytán már 12 éves korában tógátus deák lett. 1755-ben, 15 éves korában befejezve tanulmányait, a debreceni kollegiumban, négy évig Svájcban tanult, majd 1759-től kezdve két éven át Leydenben folytatta tanulmányait. 1741-től 1742-ig a berni egyetemen befejezve egyetemi tanulmányait, hét évi távollét után visszatért hazájába s elfoglalta a debreceni kollegiumban tanszékét. Maróthy halála után ennek tanszékét foglalta el 1744-ben s matematikát, történelmet, és latin irodalmat tanított. Apja halála után pedig ennek örökébe lépett s 1748-tól 1759-ig teológiát tanított. Ezután megvált a debreceni főiskolától és Diószegen, valamint Szatmáron lelkészkeskedett s végül 1765-től kezdve egész haláláig mint debreceni superintendens a Tiszántúli református egyház ügyeit vezette.

A főiskola szellemi életére Szilágyi működése is hatással volt s ha nagyobb tudományos munkák nem is maradtak utána, — úgy érzem — mégis helyt kellett volna foglalnia a kollegium nevezetesebb tanárainak névsorában. (V. ö. Dr. Gulyás István: A kollegium tanárai 1848. előtt. A debreceni ev. ref. főgimnázium értesítőjében az 1894/95. iskolai évről. 172. l.) Innen azonban kimaradt Szilágyi Sámuel neve, bár életrajzi adatai ekkor már elég bőven meg voltak írva Molnár Aladár közoktatástörténetében. (1881, 475. l.). Eszerint Szilágyinak irodalmi munkássága is volt. Lefordította Voltaire Henriását, görög és latin ódákat, magyar költeményeket írt s magyar és latin tudományos feljegyzéseket hagyott hátra, amelyek azonban — sajnos — egy tűzeset alkalmával fiánál megsemmisültek. A latin nyelvet, amint Molnár megállapítja, szónoki eleganciával kezelte. A Maróthy felett tartott emlékbeszédé is ezt mutatja. De beszélt és írt német, francia és olasz nyelven is. Írt olasz költeményeket, filológiai, fizikai és csillagászati bírálati jegyzeteket. Kiváló szeretettel viseltetett a görög és latin nyelv és irodalom iránt. Mint előadó is kitünő volt. Tanítványai szerették és ragaszkodtak hozzá. Mint Hatvani esete is mutatja, nagy hatással volt rájuk. Széleskörű nagy tanultsága mellett társadalmi műveltségéért is igen kedvelték. Mint sportférfi is hírnévre tett szert. Legfőbb érdeme azonban, hogy Maróthy eszméit és kezdeményezéseit nem hagyta elaludni, hanem azokat fenntartotta és továbbfolytatta.

ségekhez és pártfogóihoz való ajánlását. Ez pedig símán és könnyen ment, mert Hatvani nagyszerű készültségéről és kiváló erényeiről professzorainak is igen jó véleményük volt. A kért ajánló bizonyítványt is készségesen és szívesen állították ki részére, kiemelve benne azt, hogy Hatvani mind erkölcsénél és jelleménél fogva, mind a tanulásban és a tanításban elért rendkívüli előhaladásánál és nagy sikereinél fogva a kollegium legkiválóbb deákjai közé tartozik s a legmelegebb pártfogásra érdemes.

Tanárainak első helyen való ajánlása meghozta azután a kívánt eredményt. Mindenekelőtt Debrecen város tanácsa szavazott meg Hatvani külföldi tanulmányútjának költségeire, mihelyt ezt a tervét a tanácsnak bejelentette, 30 rhénes forintot és adott még hátaslova részére teljes felszerelést is. A debreceni egyházközség 50 rhénes forinttal támogatta Hatvanit, míg a kollegiumi iskolaszék 1745 szeptember hó 20-án megtartott ülésében 25 rhénes forint, illetve 30 magyar forint segélyt szavazott meg részére.² A losonci egyházközség is 12 körmöci arannyal segítette.³

Két vármegye is szavazott meg részére útiköltséget. Szabolcsvármegye, melynek Gyürki István, Hatvani tanítványának apja volt alispánja, Nagykállóban megtartott közgyűlésén 15 rhénes forintot, Nógrádvármegye pedig Tamássiban megtartott közgyűlésén 30 rhénes forintot szavazott meg Hatvani akadémiai útjára. De egyes jótevőktől is kapott Hatvani anyagi támogatást. Rádai Gedeon négy körmöci arannyal, Gyürki István két körmöci arannyal ajándékozták meg. Darvas József, Kántor Gábor, Losonci László, Vajda László és özv. báró Bossányi Krisztina egy vagy több arany-

² Megemlíti az iskolaszék jegyzőkönyve is (Acta sedis scholasticae judicialia) az 1738—1748-ig terjedő évek üléseinek jegyzőkönyveit magában foglaló III. kötetében. V. ö. Balogh Ferenc: A debreceni református kollegium története. Debrecen, 1904. 199. l.

³ Ambrus Mór tévesen mondja, hogy akkor kapta Hatvani ezt a segélyt, amikor 1745-ben Debrecenbe ment tanulni. (Ld. a losonci gimnázium vázlatos története. A főgimnázium 1894/1895. évi értesítőjében. Losonc, 1895. 5. l.) — Hatvani nem említi meg életrajzában, azonban Bakóczy János ismeretlen adata szerint Hatvani a nagykőrösi egyháztól is kapott 1745-ben pénzt akadémiai útjára. (Ld.: Bakóczy János i. m. II. köt. 1887.)

nyal bocsátották útjára. Ilymódon Hatvani a praeceptorkodásával és magántanításával gyűjtött 300 rhénes forint mellett még mintegy 150 rhénes forintot és 30 körmöci aranyat szerzett össze külföldi útjára, összesen tehát több mint 500 rhénes forint felett rendelkezett. Ez pedig tekintélyes összeg volt abban az időben, ha meggondoljuk, hogy egy egyetemi hallgató átlagos ellátása évenként nem került akkoriban a német protestáns egyetemeken 150 porosz birodalmi tallérnál, illetőleg mintegy 225 rhénes forintnál többre.⁴ Ezzel az összeggel tehát Hatvaninak mintegy két évi külföldi tanulmánya volt biztosítva.

Miután ilyenformán az anyagi kérdések is megoldódtak, nem állott már terve megvalósításának semmi útjában. Debrecenből 1745 október 12-én távozott el, búcsút mondva az ősi kollegiumnak s tanárai kitünő bizonyítványával a kezében, Rimaszombatba igyekezett haza szülőihez, hogy külföldi útja előtt őket meglátogathassa és tőlük búcsút vehessen. Utközben rokonait és barátait is meglátogatta s miután két hetet otthon, a szülői házban töltött el, december havában Losoncra ment, hogy ottlakó rokonaitól is búcsút vegyen. Losoncról 1746 január havában utazott el a város szenátorának és egy losonci polgárnak a kíséretében Komáromba, hol az egész hónapot barátai és jótévői társaságában töltötte el. Miután Komárom-

⁴ V. ö.: Über die Protestantischen Universitäten in Deutschland neues Raisonement. Von einigen Patrioten. Strassburg, 1769. 26. és 21. l. — Egy deák évi kiadásai 1764-ben a göttingeni egyetemen a következőképpen vannak költségelve: Ebéd 50 birodalmi tallér; vacsora, sör és bor 20 birodalmi tallér; lakás és kiszolgálás 25, fűtés 8, világítás 4, lóért fizetendő bér 4; ruházat, mosáspénz 12; tandíjak 16, könyvek 5; különféle bevásárlásokra 6 birodalmi tallér. Ez együtt 150 tallér. Mivel pedig egy birodalmi tallérnak 30 garasa, egy rajnai vagy amint abban az időben nálunk nevezték rhénesi forintnak 20 garasa, vagyis 60 krajcárja volt (ld. Allgem. deutsche Real-Encyklopädie. Convers. Lex. VIII. kiadás, Leipzig, 1854), így egy birodalmi tallérnak $1\frac{1}{2}$ rhénes forint felelt meg. Tehát $150 \text{ tallér} \times 1.5 = 225 \text{ rhénes forint}$. Egy egyetemi tanárnak évi fizetése pedig 1764-ben a híres-neves göttingeni egyetemen, az 1734-ben alapított, azonban csak 1737-ben megnyílt Georgia Augustán 300 és 500 porosz birodalmi tallér volt, illetőleg rhénes ft.-ra átszámítva 450 és 750 rajnai forint között mozgott. Egy körmöci arany pedig abban az időben 2—2.5 rajnai forintnak felelt meg. 30 körmöci arany tehát 60—75 rajnai forintnak felelt meg.

ban hátsólovát eladta, február elején Győrön keresztül Pozsonyba utazott, hogy a helytartótanáctól külföldi tanulmányúttjához engedélyt és útlevelet kaphasson. „A felséges Consiliumtól kinyerendő passus végett ott mulattam ad 12. április“ írja magyar nyelvű életrajztöredékében.⁵ Tehát két hónavnál hosszabb ideig várakozott Hatvani erre az engedélyre és útlevelekre, míg végül az okmányokhoz hozzájutva, 1746 április 11-én elindulhatott külföldi útjára. E napon utazott el ugyanis Hatvani Pozsonyból Bécsbe s másnap a nürnbergi futárral már tovább is utazott Regensburg felé. Linzig kocsin ment, innentől kezdve pedig Passauig, illetőleg a Passau felett fekvő Vilshofig a Dunán folytatta útját. Mivel azonban a Duna alacsony vízállása miatt a fenékszikláknak előbukkantak, veszedelmes lett volna hajón utaznia tovább. Ezért Wilshofenben újból kocsira szállt és Straubing-en keresztül április 20-án érkezett meg Regensburgba. Ezen az útszakaszon egy kis baleset is érte Hatvaniékat. Postakocsijuk ugyanis este 10 óra tájban, mintegy 5 órányira Vilshofentől felborult s bár a benntülő utasoknak bajuk nem esett, mégis az esés folytán Hatvani nyaka annyira megrándult, hogy azt még másnap is fájlalta. Hogy milyen költséges volt abban az időben az utazás, arra jellemző, hogy Hatvani az egy hétig tartó útért, melyet Bécsből Regensburgig felerészben kocsin, felerészben pedig hajón tett meg, 55 rhénes forintot fizetett viteldíj és étellemezés fejében.

Regensburg nevezetességeinek a megtekintése után, amelyek között főként a bencésrendiek díszes temploma és az 1146-ban épült, 600 esztendőös kőhíd nyerték meg Hatvani tetszését,⁶ másnap, április 21-én az augsburgi postakocsival elutazott Regensburgból és 25-án délután érkezett meg Augsburgba. Itt ebben a régi, nevezetes bajor városban azután hat napig kellett Hatvaninak vesztegelnie, míg az úton meg-

⁵ Vasárnapi Ujság 1872. i. h.

⁶ A regensburgi 15 nyílású érdekes kőhíd 1135 és 1146 között épült fel. Építését tehát 1146-ban fejezték be s Hatvani — egész helyesen — ettől az időponttól kezdve számította ki a híd életkorát, mely 1746-ban, amikor azt megtekintette, tényleg 600 esztendőös volt. A híd hossza Hatvani utínaplója szerint (Vasárnapi Ujság 1872. 233. l. és 246. l.) 1100 láb (= 312 m) hosszú és „szegletes (faragott) kövekből 15 bolthajtásra van építve.“

rongálódott postakocsit kijavították. Ez alatt az idő alatt megtekintette a város nevezetességeit s többekkel ismeretséget is kötött. Így a Pozsonyban tanult Christian Fuchsekkerrel, az augsburgi lutheránus egyház orgonistájával és egy Tobias Mayer nevű fiatal matematikussal, ki éppen akkortájt rendezte Atlas coelestisét sajtó alá. Fuchsekker kalauzolta azután Hatvanit a városban, melynek építészeti remekei, nevezetesen az 1615 és 1620 között renaissance stílusban épült városháza, vörös márvány oszlopaival és kapuzataival, valamint az ennek közelében 1602-ben épült fegyvertár nyerték meg különösképpen tetszését. A villamosság alaptüneményeivel is itt ismerkedett meg először Hatvani, de a technikai alkotások iránt is mindenütt érdeklődéssel viseltetett. Így megtekintette Augsburg városának a XVI. század végén épült vízműveit is, amelyek a város minden házáat vízzel látták el. A víztornyokat, amelyekbe — amint Hatvani utijegyzeteiben írja — „kölyü forma bunkók“ nyomták fel a vizet a rézcsöveken 158 arasznyi magasságra.⁷

Augsburgból azután április 29-én utazott tovább Hatvani Memmingen-en keresztül a bodeni tó német partján fekvő Lindau városába, hová május 1-én este érkezett meg. Az ellenkező irányú kedvezőtlen szél miatt azonban csak május 3-án kelhetett át a sanct-galleni postával a bódeni tó Svájc felőli partján fekvő Rorschach-ba, honnan hajó hiányában csak május 4-én délben utazhatott el Konstancába. Ide még aznap este érkezett meg, azonban itt is másfél napig kellett a schaffhauseni hajóra várakoznia, mellyel május 6-án, késő esti órákban érkezett meg Schaffhausenbe. Mivel itt is sokáig kellett volna egy Bázélbe vivő hajóra várakoznia, azért Schaffhausentől kezdve Laufenburg-ig gyalogszerrel tette meg az utat s csak innentől kezdve folytatta útját ismét a Rajnán, a glarusi kanton egyik hajóján, mely Hollandiába diófát vitt. Ezzel a hajóval érkezett meg azután Hatvani a Pozsonyból egy teljes hónapig tartó hosszú út után 1746 május 10-én Bázélbe. Soli Deo Gloria! Fejezi be e helyütt utinaplóját Hatvani.⁸

⁷ Arasz (németül Spanne) természetes hossz mérték. A kifeszített kéznél a hüvelykűj és kisűj hegye közötti távolság = 22.86 cm vagyis 0.2286 m. Eszerint a 150 arasznyi magasság 56 m magasságnak felelt meg.

⁸ Mílesz Béla: Hatvani István emlékjegyzeteiből. (Vasárnapi Ujság 1872. 233. és 246. l.)

X. Hatvani theológiai tanulmányai a bázeli egyetemen.
(1746—1747.)

Pappá és theológiai doktorrá avatása 1747-ben.

A bázeli egyetemet, amelyen Hatvani főiskolai tanulmányait folytatta, 1459-ben II. Pius pápa alapította, a bolognai egyetem berendezését véve mintául. 1460-ban nyitották meg ünnepélyesen négy fakultással: katolikus theológiai, jogi, orvosi és bölcsészeti fakultással, vagy — amint ez utóbbit kezdetben nevezték — a szabad művészetek, helyesebben a hét szabad művészet fakultásával. Theológiai fakultása kiváló volt. Itt tanult *Zwingli Ulrich* is 1503-ban. Még nagyobb hírnévnek örvendett a XV. században jogi fakultása, mely utóbbi a többi fakultásokhoz képest a leglátogatottabb volt. E két karon a doktori méltóságot is sok nevezetes és később nagy hírnévre szert tett férfiú szerezte meg a hitújításig. Az egyetem bölcsészeti fakultása is híres volt, sok nagynevű tudós tanított kebelében. E karon is számosan szerezték meg a baccalaureatust és a filozófiai magisteri fokot. Az egyetemenek a reformáció előtti korszakából legkevesebbet az orvoskarról tudunk, melyen abban a korszakban egy promociót sem tartottak.¹

¹ *Lutz Markus*: Geschichte der Universität Basel von ihrer Gründung bis zu ihrer neuesten Umgestaltung. Aarau 1826. Szerző ebben a könyvében, melyet a berlini kir. könyvtárból kértem kölcsön a Nemzeti Múzeum Széchenyi könyvtára útján, mivel hazai könyvtárainkban a mű megtalálható nem volt, rövid összefoglalását adja a bázeli egyetem, a *Basilien* történetének. Tehát nem egészen áll Zsindely Istvánnak az az állítása, hogy a bázeli egyetem története még nem volt 1860-ig, az egyetem 400 éves fennállásának időpontjáig megírva. Lutz munkája hézagos ugyan, amit előszavában szerző maga is elismer, azonban mégis sok érdekes adatot tartalmaz. Adataim nagyrészt e munkából, részben Zsindely Istvánnak a Sárospataki Füzetek 1860. évf.-ban megjelent: „A bázeli egyetem anyakönyvéből” című dolgozatából merítettem.

1529-től kezdve, amikor Bázelen is győzött a reformáció, 1532-ig szünetelt az egyetemen a tanítás. Mihelyt azonban a restitució megtörtént, az egyetem, mint protestáns egyetem újra megnyílt.

Az átszervezett bázeli egyetemet kezdetben csak gyéren látogatták a magyar protestáns ifjak. A hitújítás első századaiban inkább Wittenberget keresték fel. A XVI. században összesen 17 s a XVII. században is csak 55 magyar ifjú tanult Bázelen. Ezek között volt *Pápai Páriz Ferenc*, a nagyenyedi kollegiumnak később nagy hírnévre szert tett professzora is, ki Bázelen orvosi diplomát szerzett.

Lényegesen változott azonban a helyzet a XVIII. században, amikor egyszerre szokatlanul nagy számban keresték fel a magyar deákok a bázeli egyetemet.² 200 magyar ifjú, köztük Debrecenből, illetőleg a debreceni kollegiumból 58-nál is többen iratkoztak be a XVIII. század folyamán erre az egyetemre, hogy felsőbb tanulmányaikat részben vagy teljesen Bázelen végezzék el. *Maróthy György*, Hatvani professzora is a teológiai fakultásnak volt 1752-ben a hallgatója. A XIX. század első felében azután egyetlen egy magyar hallgatója sem volt az egyetemnek, míg az 1848-tól 1858-ig terjedő időközben — *Zsindely István*nak a bázeli egyetem anyakönyvéből készült s 1858-ban lezárt kimutatása szerint — még 10 magyar deák volt az egyetem teológiai fakultásán immatrikulálva.³

1746-ban, Hatvani István kimenetelekor, 38 hallgatót immatrikuláltak a bázeli egyetemen; Hatvanin kívül még három magyart, névszerint *Diószegi N. Istvánt*, *Husztai R. Györgyöt* és *Vasváry P. Istvánt*.⁴ Az egyetem akkori rektora, *Weys* professzor 1746 május 15-iki kelettel jegyezte be Hatvani nevét az egyetem anyakönyvébe. Miután a teológiai fakultás dékánja, *Beck dr.* professzor is beírta Hatvani nevét a fakultás hallgatóinak névsorába, felvették az alumneusok kollegiu-

² A XVIII. század folyamán 60 olyan esztendő volt, amelyek mindegyikében iratkoztak be magyar hallgatók az egyetemre. A legtöbben 1767-ben mentek ki Bázelse, amely évben egyedül Debrecenből 12-en iratkoztak be az ottani egyetemre.

³ és ⁴ V. ö. *Zsindely István*: A bázeli egyetem anyakönyvéből. (Sáros-pataki Füzetek. 1860. IV. évf. 154. l.)

Dr. Lósy-Schmidt E.: Hatvani István élete és művei 1718—1786.

mába is, melynek Erasmus, a nagy humanista tiszteletére és emlékére 1533 óta *Collegium Erasmianum* volt a neve.⁵

Bázelben azután theológiai tanulmányaival kapcsolatban Hatvani mindenekelőtt a görög és a héber nyelvben gyakorolta magát. *Beck*, *Burkhard* és *Frey* professzorok voltak a tanárai. Főként a theologiai és történeti irodalomban nagy munkásságot kifejtett *Beck* professzor egyháztörténeti előadásait látogatta, míg a bizánci történelmet magánszorgalomból tanulta.

Ebben az időben és még később a XIX. században is minden fél év elején, májusban és novemberben tartották meg a bázeli egyetemen a papjelöltek vizsgáit és a papi avatásokat. Azok a theologusok, kik tanulmányaikat befejezve, e vizsgálatokon résztvenni óhajtottak, január vagy július első hétfőjén tartoztak e szándékukat az antistes-nek és a theologiai fakultás dékánjának bejelenteni.⁶ Írásbeli feladataikat kikapva, azokat március vagy szeptember második hetében kellett benyújtaniok. Ezután következtek a vizsgálatok, amelyeket a bázeli egyháztanácsnak egyházi tagjaiból, nevezetesen az egyház papjaiból és az akadémia tanáraiból álló bizottság előtt, az u. n. konvent előtt kellett letenniök, miután e vizsgálatok megtartása és a kandidátusok ordinálása a konvent hatásköréhez tartozott. A sikeresen kiállott vizsgálatok és a nyilvánosan megtartott próbaszónoklat után avatták fel végül a jelölteket a konvent tagjainak jelenlétében. Az avatást — ünnepélyes külsőségek között — az antistes végezte kézrátétellel, miután megelőzőleg a jelölttől a szentírásra és a hitvallásra tett fogadalmat kivette.⁷

Miután Hatvani már egy fél év óta volt a bázeli egyetem theologiai fakultásának a hallgatója s hittudományi tanulmányait nagyrészt már a debreceni főiskolán bevégezte, 1747 január elején, 28 éves korában, papi vizsgára jelentkezett.

⁵ Bázel város tanácsa alapította a dominikánusok egykori klostromában, szorgalmas deákok részére, melyben eleinte 8 deák kapott teljes ellátást.

⁶ Antistes a. m. pap, előljáró. Svájc egyes kantonjaiban a református egyházak első papjai, valamint az egyházi és iskolai ügyek előljáróinak a címe.

⁷ V. ö. Sárospataki Füzetek. 1860. IV. évf. 446. l. A bázeli reformált egyházszervezet. Finsler után Mislei Károly.

Szigorlata előtt három vizsgát (tentamen) kellett kiállania. Egy magánvizsgát a bázeli egyház lelkészei és kettőt az egyetem tanárai előtt.

Még az alatt az idő alatt, amíg ezek a vizsgái folytak, egy nyilvános vitaelőadáson is résztvett, amelyet a székesegyház mellett levő egykori brabeuterium-ban,⁸ az u. n. doktoravató teremben tartottak meg. Ez a terem, amelyet a reformáció után hosszú ideig a theológusok nyári előadó terméül, auditorium theologicum aestivum-nak használtak, 1711 óta kizáróan az akadémiai promociók és más ünnepek megtartására szolgált.⁹ Ebben a teremben tartotta meg Hatvani is a csecsemők kereszteléséről feladott vitaelőadását, amelyen Burckhardt professzor elnökölt.

E vizsgálatok lezajlása után következett a főtemplomban, a XI. század elején épült egykori székesegyházban megtartott nyilvános szigorlata (publica censura), amelyet a bázeli református egyház lelkészei és az akadémia tanárai előtt 1747 május 12-én tett le. Ennek sikeres kiállása után a református egyház lelkészévé fogadták. *Inter Verbi Divini Ministros Ecclesiae Reformatae receptus sum*, amint latin önéletrajzában írja, vagy amint magyar nyelvű életrajztöredékében mondja: „Az szokott censurák után, sőt publica disputatio és theologico critica animadversiók kiadása alkalmatosságával az reformata Ecclesiának rendes hivatalú egyházi szolgálói száma közé bevéttem“.

Ezután próbaszónoklatát tartotta 1747 május 23-án Timotheushoz írott 2. levél I. rész 15. vers alapján, amelyet Merián bázeli antistes választott ki részére. Majd a fogadalom kivétele után az antistes kézrátevéssel erősítette meg hivatalában. Amint magyar nyelvű életrajztöredékében mondja Hatvani: „Minekutána az akadémia templomában prédikáltam volna, a basileai antistestől cum impositione manuum a szent hivatalra felszenteltem, ugyanott a templomban“. Ezzel az ünnepléses aktussal azután Hatvani pappá avatása befejezést is

⁸ Brabeuta az ókorban a versenyjátékok rendezője és a győzelmi díjak kiosztója volt. Versenybíró, díjkiosztó jelentett. A középkori egyetemeken rendezett disputációk alkalmával az elnöklő tanárt is így hívták. A brabeuterium az a terem, ahol az egyetemi vitaelőadásokat tartották meg.

⁹ V. ö. Lutz: *Gesch. d. Univ. Basel. Aarau, 1826. 180. l.*

nyert. Az erről szóló bizonyítványt 1747 július 1-i kelettel állították ki részére.

Röviddel ezután doktori értekezését nyújtotta be 1747 június 17-én, hogy a theologiai doktori fokot elnyerhesse. Értekezése, melynek címe: „*Animadversiones theologico — criticae*” volt, tanárai tetszését igen megnyerte.¹⁰ Doktori szigorlatán, melyen *Brucker János* Henrik, az akadémián a történelem nyilvános rendes tanára és *Geruler József* Henrik, a természetjog nyilvános rendes tanára álltak vele szemben, helyettesül pedig *Kellner Henrik* bázeli lelkész szerepelt, nagy dicsérrettel fejtegette és védelmezte feldolgozott tételét. A vita befejezése után tanárai örömmel jelentették ki előtte, hogy ritkán hallottak nagyobb felkészültségről tanuskodó vitatkozást a theologiai doktori fok elnyeréséért, mint Hatvanitól. A doktori címre méltónak ítélték s az akadémia szokásai szerint a doktori süveget ünnepélyesen a fejére tették. 29-ik életévében volt ekkor már Hatvani.

Ebben az időben ítélte oda a debreceni református egyház Hatvaninak a berni beneficiumot, mely őt külföldi tanulmányainak ideje alatt anyagilag is állandóan támogatta. Az egyháztanácsnak 1747 július 30-án hozott határozata szerint ugyanis „*a bernai beneficium Hathvani István uramnak conferáltatik. Expediáltassék ez eránt a commendaticus levél a holnapi postán.*” Azonban Hatvani sohasem jutott ennek a beneficiumnak az élvezetébe, minden valószínűség szerint azért, mert tanulmányait továbbra is Bázelen folytatta. Oda is jegyezte később Hatvani az egyháztanács jegyzőkönyvének e határozata alá, hogy „*Hatvani Istvánnak ez a beneficiuma nem ment, hanem esztendőig az Erasmianum Collegiumban volt Basileában; azután pedig ott nem tetzvén az felette szűk táplálás a Propositus fősvénysége miatt, maga pénzén élt tovább esztendővel ugyanott.*”¹¹

¹⁰ *Stephani Hathvani S. S. M. Consecr. et philiatri N. Hungari: Animadversiones theologico-criticae.* Museum Helveticum ad juvandas Literas in publicos. Particula VIII. Turici. 1748. pag. 575—625.

¹¹ *Debreceni református egyház levéltára: A debreceni református egyház tanácsjegyzőkönyve 1739—1762-ig.* 27. l. — Hatvaninak ezt a sajátkezüleg odaírt megjegyzését később valaki áthúzta s a következőket írta alája: „*Ezt nem volt volna szabad ide írnia Tisztelendő Hatvani uramnak.*”

XI. Hatvani orvosi tanulmányai a bázeli egyetemen. (1746—1748.)

Orvosdoktorrá avatása 1748-ban.

Még a lelkészi vizsgára való jelentkezése előtt iratkozott be Hatvani — a bázeli egyetemen töltött első évének második szemeszterében, 1746 november elején, 28 éves korában, az orvosi fakultásra is. Tulajdonképen csak a lelkészi pályára készült, erre érezvén magában legfőképen hivatást. Szülői is az egyház szolgálatára szánták. De Hatvani egy másik élethivatást is választott magának, jelesen az orvosit. Hogy a papi képesítés mellett még az orvosi diplomát is megszerezze, arra az elhatározásra legfőképen két ok készítette. Egyrészt gyermekkori betegeskedései, a szervezetén gyakran úrrá vált betegségek érlelték meg benne azt a gondolatot, hogy ezek ellen védekezve, az orvosi pályát is elvégezze. Másrészt a református egyház üldöztetései, a protestánsok nyilvános vallásgyakorlatának megszorítása, iskoláik bezűntetése mind aggodalommal töltötték el jövője iránt s készítették arra, hogy más élethivatást is szerezzen magának arra az esetre, ha protestáns lelkészként Krisztus evangéliumát nem hirdethetné. Arra törekedett tehát, hogy a papi képesítés mellett egy szintén biztos kenyeret adó, más foglalkozást is szerezzen magának és családjának. Könnyű tanulása, kitartó szorgalma biztosították tanárai jóindulatát és a pályáján való gyors és sikeres előrehaladást.

A bázeli egyetem orvoskarának dékánja abban az esztendőben, amelyben Hatvani erre a karra is beiratkozott, *Zwinger József Rudolf dr.* volt, kinek ősei már a XVI. században is orvostanárokként működtek a bázeli egyetemen. Főként Zwinger Tódornak (1535—1588.), Paracelsus hívének és követőjének, valamint fiának Jakabnak (1569—1610) nevét őrizte

meg az orvostörténelem a XVI. században a bázeli egyetemen működött kiválóbb orvostanárok, nevezetesen Thorer Alban (1489—1550), Erastus Tamás (1569—1610), Vesal András, Platter Félix és Bauhin Gáspár nevei mellett, kik az orvosi tudományoknak koruk jelesebb képviselői közé tartoztak.¹

A bázeli egyetem orvoskarán tanultak a XVIII. században Hatvanin kívül még Dömök Gergely Pestvármegyéből (1755 május 23-án immatrikulálták), Csapó József Győrből (1759 július 20-án immatrikulálták), Paxi-Szathmáry Mihály Sárospatakról (1767 november 20-án immatrikulálták) és Tege Konkoly Mihály Debrecenből (1773 december 2-án immatrikuláltak).²

A magántanítás intézménye abban az időben nemcsak a kollegiumokban, hanem a bázeli egyetemen is fennállott. A hallgatónak privat-praeceptorokat kellett maguknak választaniok s ezek vezetésével és irányítása mellett azután rövidebb idő alatt végezhatték el a hallgatók tanulmányaikat, mintha magukra hagyatva kellett volna a különféle tudomány-szakokban eligazodniok. Hatvani *Dr. Koeniget* választotta privat-praeceptorául, ki vele és a még hozzá beiratkozott orvostanhallgatókkal rövid idő alatt az orvostan egész akkori anyagát átvette. Ennek a rendszernek volt azután a következménye, hogy Hatvani és a csoportjához tartozó többi orvostanhallgatók alig 15 hónap alatt végezték el az osteológiát, physiológiát, pathológiát, therapiát és az akut, valamint a kronikus betegségekről szóló tananyagot is.

A növénytan és az anatómia professzora 1733-tól kezdve a már akkor nagy hírnévnek örvendett *Bernoulli Dániel* volt, a XVI. században Flandriából elszármazott tudós családnak szintén világhírré emelkedett ötödik leszármazottja, ki Stähelein professzornak 1750-ben bekövetkezett halála után ennek fizikai tanszékét foglalta el. Miként bátyja, unokatestvére, atyja és nagybátyja, főként a matematikában tűnt ki maradandó becsű alkotásaival. Hatvani idejében fiziológiát adott elő az egyetemen s néha orvos-mechanikai előadásokat is tar-

¹ *Dr. Demkó Kálmán*: A magyar orvosi rend története tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig. Budapest, 1894. 225. l.

² V. ö. Demkó i. m. 437. l. és Zsindely István i. m. 154. l.

tott. A növénytant Dr. Koenig tanította magánórákon, ki hallgatóit a nyári hónapokban kirándulásokra is elvitte, hogy a hallgatók Bázeli vidékének növényvilágát a szabad természetben is tanulmányozhassák. Ezenkívül az egyetemi fűvészkert is a hallgatók rendelkezésére állott, amelyet az egykori zárda-épülethez tartozó díszkertből még 1692-ben alakítottatott át a városi tanács botanikus kertté.³

Az anatómiát pedig *Dr. Respinger* adta elő. Ezeket az előadásokat is szorgalmasan látogatta Hatvani s két egész hullának, egy férfi és egy női hullának a boncolásában vett részt. Mint néző még több hulla testrészének boncolásánál is jelen volt.

Az anatómiát a bázeli egyetemen Vesalius András (1514-1564), korának kiváló anatómusa már 1540-től kezdve előadta. Hullák azonban még gyéren álltak abban az időben boncolás céljából az orvosi fakultás rendelkezésére. 1589-ben is, amikor az anatómiának a bázeli egyetemen már rendes tanszéke volt, csak egy-egy halálraítélt hulláját kérhette ki az egyetem orvosi kollegiuma boncolásra. A helyzet e tekintetben csak 1725-től kezdve javul, amikor a városi tanács engedélye folytán a bázeli kórházban és szegényházban elhalt ismeretlen egyének hulláit is átadták — az anatómia sikeresebb tanítása céljából — a Collegium Medicum-nak. Csak így volt lehetséges, hogy Hatvani már abban az időben hullák boncolásával is gyarapíthatta anatómiai ismereteit.⁴

Összehasonlítás képen említem meg, hogy a helyzet az anatómiai tanítását tekintve sokkal rosszabb volt a nagyszombati egyetemnek 1770-ben felállított orvoskarán, amennyiben ott sokszor évek múltak el anélkül, hogy a hallgatók boncolásra hullákat kaptak volna. Sőt egy ízben azt a választ kapta az egyetem egy panaszos feliratára Bécsből, hogy mivel Pozsony- és Nyitra-vármegyék a kivégzettek hulláinak átengedésével sem tudják előreláthatólag az egyetem camera anatomicáját kellő számú hullával ellátni, a boncolást állatokon gyakorolják. E tekintetben a helyzet későbbben sem sokat javult s nemcsak a Nagyszombatból Budára és később Pestre

³ Lutz i. m. 183. l.

⁴ Lutz i. m. 180—181. l.

áthelyezett egyetemen, hanem a bécsi egyetemen sem állottak még a XIX. század első évtizedeiben sem hullák kellő számban rendelkezésre s ezek hiányában az anatómia tanárai csak száraz leírások alapján taníthatták ezt a fontos tárgyat.⁵

Hatvanit különösképen Dr. Zwinger Rudolf, a gyakorlati orvostan professzora kedvelte Bázelen. Tantárgyát egyedül Hatvaninak adta elő egy fél éven keresztül s gondja volt arra, hogy Hatvani az elméletiek mellett megfelelő gyakorlatra is szert tegessen. Ezért a bázeli közkórházban és a magánbetegeihez tett látogatásai alkalmával mindig magával vitte Hatvanit s a betegek ágyánál oktatta a helyes diagnózisra, a prognózisra és therápiára. A klinikai oktatásnak ez a XVI. században a páduai és genuai egyetemeken bevezetett és később megint abbahagyott rendszere ugyanis még nem volt abban az időben a bázeli egyetemen bevezetve. Erre Hatvaninak abból a megjegyzéséből is következtethetünk, hogy az oktatásnak emellett a módszere mellett 15 hónap alatt nagyobb előmenetelt tett az orvostanban, mint társai, kik már négyöt év óta voltak orvostanhallgatók. A bázeli kórházban pedig a betegek létszáma néha a 60-at is meghaladta s így Hatvaninak alkalma nyílt professzorai jóvoltából — rövid idő alatt — a legkülönbözőbb betegségek felismerésében és gyógykezelésében széleskörű tapasztalatokra szert tennie.

Miután Hatvani a bázeli egyetemen orvosi tanulmányait is befejezte és szigorlati díj fejében az egyetem pénztárába 60 rhénes forintot befizetett, 1743 március elején orvosi szigorlatra jelentkezett.

Első vizsgáján (tentamen), amely három óránál is hosszabb ideig tartott, három orvosprofesszor vizsgáztatta. Ezután két írásbeli feladatot kapott, egy elméletit és egy gyakorlatit. Az elméleti a bőr funkciójáról (de functione cutis), a gyakorlati pedig a himlőkről (de Variolis) szólt. Ezeket a feladatokat 24 órán belül kellett kidolgozva benyújtania s miután e tételek köréből egy újabb, két óra hosszat tartó vizsgának (examen) is alávetette magát, 1748 március havában, licentiatust (Licentia Medica) kapott az orvostudományi fok el-

⁵ Dr. Magyary—Kossa Gyula: Orvosi szakoktatás és egyetemi élet a régi Magyarországon. (Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. I. kötet, Budapest, 1929. 26. l.)

nyerésére. Ekkor kinyomatta orvosdoktori értekezését, amely a betegségeknek az arc kifejezéséből való meghatározásáról (De aestimatione morborum cum facie) szólt. Ennek alapján azután 1748 április 9-én avatták fel — 30. életében — orvosdoktornak s szolgáltatták ki részére április 10-iki kelettel az orvosdoktori oklevelet, miután az egyetem vicekancelláriusa és Dr. Koenig orvoskari dékán előtt a szokásos esküt is letette.⁶ „*Post habitam disputationem inauguralem die dicta medicinae doctorrá tétetem*“ mondja magyar nyelvű életrajz-töredékében.⁷

⁶ Hatvani orvosi oklevelének másolatát Debrecen városa 1769 április 15-én a helytartótanácsához terjesztette fel. Ez a másolat ma is az országos levéltárban fekszik az iratok között. Ld. Orsz. Levéltár: Index Actorum in negotio Sanitatis 1724—1779. Sub. A, Fasc. 55. No. 25. De annis 1769.

⁷ Dr. Magyar—Kossa Gyula a régi Magyarország orvosi szakoktatásáról és egyetemi életéről szóló tanulmányában Hatvani István útinaplójáról is megemlékezik, amelyet Milesz Béla a Vasárnapi Ujság 1872. évfolyamában tett közzé. Megjegyzi azonban, hogy e rövid napló orvosi szempontból nem sokat mond s hogy sajnálni lehet, hogy e rendkívül szorgalmas, lelkiismeretes és komoly tudásra törekvő ember nem ad részletesebben számot külföldi tanulmányairól. (Ld. Magyar—Kossa i. m. 47. l.) — Amint azonban Hatvaninak e munkám végéhez csatolt ön-életrajzából látjuk, Hatvani elég részletesen számol be a bázeli egyetemen folytatott orvosi tanulmányairól is.

XII. Hatvani matematikai tanulmányai Bázelen. Látogatása Zürichben és az utrechti egyetemen. Utazása Leydenbe és tanulmányai ezen az egyetemen 1748 május havától augusztus haváig.

A debreceni református egyház még 1747 július havában, közvetlenül pappá avatása után ajánlotta fel ünnepélyesen Hatvaninak a debreceni kollegiumban a matematika, filozófia és kísérleti fizika tanszékét. Hatvani azonban habozott eleinte, hogy ezt a ránézve igen kitüntető és megtisztelő meghívást elfogadja-e. Nem akart ugyanis tanári állást vállalni, mert erősen égett benne a vágy, hogy egyházát szolgálhassa s kizáróan a papi hivatásnak szentelhesse életét. Végül barátai és tanárai ösztönzésére, főként azonban Szilágyi Sámuel és Beck professzorok rábeszélésére ezt a meghívást mégis elfogadta.

Amikor Szilágyi Sámuel a debreceni egyháznak ezt a kitüntető határozatát „*in consistorio esett végzésből*“ Hatvani-val 1747 június 30-án elsőízben közölte, majd bővebben ugyanennek az évnek augusztus 6-án „*omnium consensu communi*“ hozta tudomására, akkor már Hatvani az orvosi tudományokban is nagy haladást tett előre.¹ Szerette ezt a pályát is, nagy kedvvel és könnyen tanulta az orvostudományok körébe tartozó tantárgyakat s amiről egyszer hallott és amit az előadásokban magának megjegyzett, arra úgy emlékezett mindig vissza — sokszor tanárai nem csekély csodálkozására — mintha néhány órával előbb hallott volna azokról. Nemcsak az egy évvel tanított betegségekre és az ezek leküzdésére szoi-

¹ Milesz Béla: Hatvani István emlékjegyzeteiből. Vasárnapi Ujság 1872. 253. és 246. l. Ugyanítt mondja Hatvani, hogy harmadízben Domokos Márton főbíró értesítette őt 1748 február 3-án kelt levelében arról, hogy a debreceni ref. kollegiumban a filozófia és mathezis professzorává hívták meg.

gáló orvosszerekre emlékezett vissza a legnagyobb pontossággal, hanem a terapia tanítása közben ajánlott növényekre vonatkozólag is mindig meg tudta pontosan mondani, hogy azokat a professzor hol és mikor mutatta meg hallgatóinak. Érthető tehát, ha e sok sikerrel kecsegtető tanulmányait nem akarta Hatvani abba hagyni s ha már egyszer ehhez hozzáfogott, be is akarta fejezni. Orvosi tanulmányain kívül azonban most, hogy a debreceni egyház vele akarta a matematikai és filozófiai tanszéket betölteni, matematikai tanulmányokkal is kellett foglalkoznia, nem akarva ezt a tanszéket felkészületlenül elfoglalni. Ezért az 1747. esztendő második felétől kezdve Bernoulli Jánosnak,² a kiváló matematikusnak előadásait hallgatta egyideig, majd Bernoulli Dánielnek,³ az 1748 január elsején elhalt s előbb említett János fiának, a szintén kiváló és világhírű matematikusnak volt a tanítványa. Azonkívül egyik barátjától, Basler Jakabtól, ki szintén felavatott lelkész volt s matematikai tanulmányokat folytatott, néhány hónapon keresztül felsőbb mathezist is tanult.

Orvostudományi diplomájának megszerzése után, mielőtt Bázelt végleg elhagyta volna, 1748 április közepe táján egy hetet Zürichben is eltöltött, hogy az ott élő kiválóbb protestáns férfiakkal, nevezetesen Breitingerrel, Zimmermannal, Gesnerrel és Hagenbeckkel ismeretséget köthessen.

Bázeltől 1748 április 20-a körül indult el glarusi kereskedők hajóján Hollandiába és május elején érkezett meg a Rajnán Utrechtbe, Hollandia felszabadulásának és a protestantizmus diadalrajutásának történetében e nagy szerepet játszott városba. Mivel abban az időben még folyt Ausztria-

² Bernoulli János (1667—1748), matematikus és orvos, a calculus exponentialis felfedezője. Tanári székfoglalójában (1694) a differenciálszámítást az izmok mechanikai mozgására alkalmazta. Leibnitz-el folytatott levelezéseit 1745-ben négy kötetben adta ki. Főként az integrálszámítás fejlesztésében volt tevékeny része, úgy hogy e számítási módszer megalapítójának őt szokták tekinteni. 1705-től 1748-ig volt bázeli egyetemi tanár.

³ Bernoulli Dániel (1700—1782), matematikus és orvos, János fia, 1735—1750-ig volt Bázelen az anatómia és botanika tanára. Ettől az időponttól kezdve haláláig a fizika tanszékét töltötte be. Az 1738-ban megjelent és nagy feltűnést keltett Hydrodynamikája az első mű, mely a folyékony testek mozgását matematikai analízissel tárgyalja. Fejlesztette a mechanikát és a valószínűség-számítást is.

Magyarország és Franciaország között az osztrák örökösödési háború, így bizonyos félelemmel utazott át Hatvani az akkor francia fennhatóság alatt állott területen keresztül Utrechtbe, de nem történt semmi bántódása. Csak rövid ideig tartózkodott Utrechtben, mert az egyetemen, hol a XVI. és XVII. században sok magyar ifjú fordult meg, szüneteltek az előadások. Vogel, Milli és Vesselvig professzorokkal ismerkedett itt meg, majd tovább utazott Leydenbe, hova május vége felé érkezett meg.⁴ E helyen azután megállapodott s a város régi világhírű egyetemén, hol a magyar ifjúság még nagyobb számban enyhítette egykoron tudományszomját, mint Utrechtben, három hónapot töltött el különféle tanulmányokkal.

Debrecen város tanácsa anyagilag is támogatta Hatvanit hollandiai tanulmányútján. 1748 május 18-án hozott határozatából kifolyólag ugyanis Szeremley József szenátor és notárius utasítja Forró István oeconomiai perceptort, hogy „*ad-jon és külgjön a Hollandiában magát a Nemes Város szolgáltyára készítő T. Hatvany István ur studiumi promotió-jára Száz R. forintokat*“. A városi levéltárban őrzött egyik

⁴ Latin életrajzában (ld. e mű végén) azt mondja Hatvani, hogy április végén érkezett meg Leydenbe. Ez azonban nyilván tévedés, mert ha zürichi tartózkodásának, a Rajnán való utazásának és Utrechtben való tartózkodásának időtartamaát összeadjuk, úgy csak május vége felé érkezhetett meg Leydenbe. Orvossá ugyanis április 9-én avatták fel, s így csak április 10-én mehetett Zürichbe (Tigurum), hol hét-nyolc napot töltött el, mire újból visszatért Bazelbe. Innen tehát csak április 20-á körül távozhatót el véglegesen. Mivel az út a Rajnán Bázeltől Utrechtig körülbelül 2 hetet vehetett igénybe, közben 3 teljes napig vesztegeltek a Rajnán, részben kedvezőtlen szél miatt, részben a harmincadon való vára-kozással, így csak május 4-ike körül érkezhetett meg Hatvani Utrechtbe. Az út maga 146 óra hosszat tartott (v. ö. Hatvani saját jegyzetét naplójában V. Ujság 1872. 246. l.), Utrechtben azután két hetet töltött el s csak azután utazott tovább Leydenbe. Tehát május 20-ika körül érkezhetett csak meg Leydenbe.

De a Vasárnapi Ujságban közzétett útinaplójában is tévesek és el-
lentmondók ezek az adatok. A napló szerint ugyanis április 25-én utazott el a glarusi hajósokkal Hollandiába és május elején érkezett meg Tra-
jectumba (Utrecht). Mindkét adat helyes, azonban Trajectumba érkezé-
sének időpontját egy későbbi helyen a naplóban már május 16-ra teszi s ott-tartózkodásának időtartamát — eltérően a latin nyelvű életrajzától — csak egy hétben állapítja meg. E napló szerint Leydenbe május 24-én érkezett meg, amely időpont, mint fenti számításom is mutatja, a való-
ságnak megfelel.

nyugta szerint azonban a bécsi banküzlet 160 forintot utalt át 1748 június 5-én Hatvaninak Utrechtbe. Azonkívül Dömjén Gergely Bécsből még 40 rhénes forintot is küldött könyvei kiváltására. Dömjénnek ez utóbbi összeg felvételéről szóló nyugtája a következőképen szól: „*Recognoscallom presentibus, hogy Veresmarti János és Komáromi György uraimék attanak kezemhez tiszteletes Hatvani uram könyveinek kiváltására 40 idest negyven Rhenes forintokat. Vienne 1748. 7. Junii. Dömjén Gergely*“.⁵

Leydenben azután Hatvani mindenekelőtt Mouschenbrock professzor nyilvános és magánelőadásait látogatta szorgalmasan 1848 június 20-áig és résztvett a kísérletek bemutatásán is. Hallgatta azután Lulofot, a matematika tanárát és Gaub Dávid Jeromos orvosprofesszornak, Boerhaave követőjének és tanítványának kémiai előadásait is.

A matematikai előadások mellett az orvostudományok köréhez tartozókon is résztvett. Általános anatómiát Albin Siegfried Bernard orvosprofesszortól, növénytant pedig van Rogen dr.-tól hallgatott, ki a nyár folyamán az egyetem híres füvészkertjében tartotta gyakorlati előadásait.

Szorgalmasan résztvett azután a nagy hírnevű Hemsterhuis-nak, a görög nyelv és történet kiváló professzorának előadásain, ki akkoriban Aristophanis Plutus-át adta elő. Hallgatta azonkívül egynehányszor Onderdorpot, a történelem tanárát is.

A leydeni theológiai fakultás tanárai közül is többeknek, nevezetesen Schultens-nek, Albert-nek, Honert-nek és Esgert-nek előadásait hallgatta néhányszor.

Az egyetemi csillagvizsgáló intézetben is dolgozott Mouschenbrock, Lulofs egyetemi tanárokkal, valamint Aleman frankerei tanárral, ki ép akkor Leydenben időzött, és résztvett az 1748 július 25-iki holdfogyatkozás (eklipszis) megfigyelésében is. Míg Lulofs a Newton-féle távcsővel végezte észleléseit, addig Hatvani a Hevel-féle távcsővel dolgozott, és a hold fázisait s az elsötétedés mozzanatait figyelte. Mouschenbrock tanár a hőmérőt és a légsúlymérőt, Aleman pedig az ingaórát figyelte.

⁵ *Debrecen város levéltára: Rationes Oeconomica Liberae ac Regiae Civitatis Debrecinensis de Anno 1748. 96. l. (Számadások 1746—1775.)*

XIII. Hatvanit egyetemi tanárnak óhajtják megnyerni a heidelbergi vagy a marburgi és leydeni egyetemekre.

Hazatérése 1748 őszén Leydenből Debrecenbe.

Hatvaninak nagy szakképzettséggel párosult kiváló képességeit, amelyek őt valamely tudományszak önálló művelésére s bármelyik külföldi egyetemen tanszék betöltésére is alkalmassá tették volna, hamarosan felismerték Bázelen és Leydenben is. Bázeli tanárai közül főként Beck és Birrius professzorok, valamint a Collegium Erasmianum praepost-ja, Iselin János Rudolf tették sokszor szóvá Hatvani egyetemi tanárságának kérdését még Bázelen tartózkodása idején és foglalkoztak komolyan azzal a gondolattal, hogy a fényes tehetségű Hatvanit valamelyik egyetemen tanszékhez juttassák. Mivel a bázeli egyetemen rendszeresített tanszékek abban az időben már be voltak töltve, így elsősorban az 1586-ban alapított, hírneves heidelbergi egyetem s másodsorban a Fülöp hesszeni tartományi gróf által 1527-ben alapított első protestáns egyetem, a marburgi kerültek szóba, amelyekre egy tanszék elnyerése céljából bázeli tanárai és jóakarói Hatvanit ajánlani szerették volna. A bázeli kanton főjegyzője, a nagyműveltségű Passavant is barátságával tüntette ki Hatvanit s így magas és befolyásos pártfogói révén könnyen elérhette volna azt, hogy akár a heidelbergi, akár a marburgi egyetemek theológiai, orvosi vagy bölcsészeti karai részéről meghívást kapjon.¹ De Hatvani „*többre becsülve a szegény sorsot*

¹ Révész Imre csak a marburgi akadémiát említi, a heidelbergit azonban nem, ahol pedig Hatvanit bázeli tanárai szintén készek voltak egy üresedésben levő tanszékre ajánlani. (Vasárnapi Ujság 1871.) Hatvani többi életrajzírói is csak a marburgi akadémiát említik a leydeni mellett, hova Hatvanit szintén tanárnak hívták meg, azonban a heidelbergiről csak önéletrajzában van szó. (V. ö. Uj Magyar Athenas, 1882. 167. l. — *Verédy Károly*: Paedagogia Encyclopaedia különös tekintettel

a fényes helyzetnél“, a debreceni református egyház meghívását fogadta el még 1747-ben a kollegium matematikai, filozófiai és kísérleti fizikai tanszékére, mert a maga vallását és egyházát a rajongásig szerető Hatvani elsősorban „a földre-tiport magyar protestáns egyházon“ akart segíteni. Ugy vélte, hogy munkásságára otthon van a legnagyobb szükség s Debrecenben fog legtöbbet használhatni „a leverettetve levő magyar reformált egyháznak, amely ez idő tájban legnagyobb részben a debreceni főiskolából nyerte lelkipásztorait, tanítóit, művelt magyar nemesi tagjait, akik az Urnak még megmaradt kis nyáját fenntartsák és megvédelmezzék“.² Helyesen jegyzi meg róla Pap Károly *A Magyar Faust életrajzához* című tanulmányában, hogy Hatvani, ha külföldön marad s a tudományok művelésére is kedvezőbb légkörben és viszonyok között fejtheti ki képességeit, talán a tudományok történetében is nagyszabású, örökbecsű alkotásokkal örökíti meg a nevét.³

De Hatvani a világhírű leydeni egyetemen való tartózkodása idején is szerzett magának barátokat, kik hasonló tervekkel voltak jövőjét illetőleg, mint bázeli tanárai. Itt ugyanis az egyetemi könyvtár tudós igazgatójával, Gronov Ábrahám-mal és ennek fivérével, Gronov János városi szenátorral kötött bensőbb barátságot. Ez utóbbi egyúttal a leydeni esküdtszék bírója,⁴ s igen képzett és művelt férfiú volt. A Gronov testvérek azután arra akarták rábírní Hatvanit, hogy Leydenben maradjon, hol az egyetemen először a theológia lektora, majd

a népoktatás állapotára. Budapest, 1886. 354. l. — Pallas Nagy Lexikona 1894. — *Dóczy Imre*: A debreceni ev. ref. főgimnázium értesítője az 1894/95. iskolai évről. 176. l. — *Szinyei József*: Magyar írók élete és munkái. IV. — Budapest, 1896. — *Pap Károly*: „Magyar Faust“ életrajzához. Irodalomtörténeti közlemények 1916. 452. l. — *Krücken-Parlagi*: Das geistige Ungarn. Biographisches Lexikon I. Bd. Wien u. Leipzig, 1818. — Magyar Irodalmi Lexikon. Szerkesztette *Dr. Ványi Ferenc*. Budapest, 1926.

² Révész Imre: Hatvani Istvánról. 1718—1786. Vasárnapi Ujság 1871. 69. l.

³ V. ö. Irodalomtörténeti Közlemények. 1916. 452. l.

⁴ Hatvani életrajzának eredeti latin szövegében: scabrini Leyden-sis. Scabrini (Mey. Conv. Lex.) a. m. Schöffen. Schöffengerichte, esküdtszék. Schöffe, der a. m. népbíró, esküdtbíró.

később nyilvános rendes tanára lehetett volna. Meg is ígérték neki, hogy érdekében a holland tartományok akkori kormányzójánál, IV. Vilmos oraniai hercegnél közbenjárnak és kieszközlük részére a tanári kinevezést. A herceg hírből már ismerte Hatvanit. Két ízben levélileg is tárgyalt vele la Duesp nevű udvari papja útján. A levelet, amelyben minden valószínűség szerint az akkori háborús viszonyokkal kapcsolatos ügyekről lehetett szó, Hatvani még Leydenben való tartózkodása idején kapta a hercegtől Hágából s így a Gronov testvérek ajánlatának az elfogadása s Hatvani kinevezésének az ügye aligha ütközött volna a herceg részéről különösebb akadályokba. Hatvani azonban megmaradt régi elhatározása mellett, hogy visszatér Debrecenbe s elfoglalja a neki ott felajánlott kollegiumi tanszéket, mert „*jobban szerette — úgymond — gyászos helyzetben levő egyházát és a csekély jövedelmű tanári hivatalt hazájában, mint Hollandia virágzó szabadságát és dúsgazdag tanári fizetését.*”⁵

Ilymódon tehát Hatvani befejezve a leydeni egyetemen is tanulmányait, összecsomagolt s 1748 augusztus végén útnak indult hazafelé. A Leydenben tanuló magyar deákok közül gróf Székely Ádám, báró Bánffy Farkas, Gyöngyössy Pál, Losoncy Gábor és Tholdy Miklós erdélyi deákok, Incze és Székely nevű pataki deákok kísérték ki a városból.⁶ Azután egyedül folytatta útját Harlemen keresztül Amsterdamba, hol hajóra szállva, az Északi tengeren Hamburgba utazott. E két hétig tartó tengeri útján egy éjjel nyolc órán keresztül villámlással és mennydörgéssel kísért szörnyű viharok is szenvedő tanuja volt. Hamburgból azután az állami futárral Berlinbe, onnan pedig az Ódera melletti Frankfurtba érkezett meg. Amíg itt csaknem egy hónapig kellett poggyászának a megérkezésére várakoznia, megismerkedett és bizalmas barátságot kötött Jablonski Pál teológussal, továbbá Causse Lajos lelkésszel és Berger Károly orvostanárral. Frankfurtból azután az állami futárral folytatta útját tovább a sziléziai Boroszlóba, majd október vége felé Bécsbe érkezett meg. Itt a vám- és harmincadhivatalon támadtak újból nehézségei a

⁵ V. ö. Révész Imre i. m. Vasárnapi Ujság 1871. 69.

⁶ V. ö. magyar nyelvű életrajzában utijegyzeteit. Vas. Ujság i. h.

magával hozott külföldi könyvek revíziója és cenzurája miatt. A debreceni collegium könyvtára részére még Bázelen megvásárolt János evangéliumának Lampe-féle Commentárját és Pierre Bayle Dictionnaire Historique et Critique című négy kötetes művét foglalták le ugyanis a bécsi harmincadon, ami miatt, valamint a saját könyveinek revíziója miatt is egy teljes hónapig kellett Hatvaninak Bécsben vesztegelni.

A debreceni református egyház ekkor küldhetett Hatvaninak a könyvek kiváltására 20 drb. aranyat és „titulo honorarii” adott 200 Rfrot, amely összegekről utóbb mégis elszámolást kért. Hatvani érdekes személyiségére vetnek világot azok a sorok, amelyeket az ügy tisztázása okából itt is a debreceni református egyház tanácsjegyzőkönyvébe jegyzett bele. A sajátkezűleg írt bejegyzés a következőképpen szól:

„PRO MEMORIA. Mivel itt spacium maradott, pro memoria a Posteritasnak feljegyzem. 1-o A 151 for. és 6 kr. iránt semmi difficultas nem lehet, mert tisztelendő Szilágyi Sámuel uram 1747 augusztus 6-án ezt írja: *Kegyelmed számára, titulo honorarii gratuiti resolváltatott 200 rh. ft., mely is kegyednek oda, a hol kívánni fogja, fog transponáltatni. Miért nem lehet az Ekkléssiának semmi difficultása, megláthatja abból a Memorialisomból, amelyet 1750 január 9-én a consistoriumnak beadtam. Én ezt nem kértem, sem senkinek róla obligatiót nem adtam s nem is adok. Ebből 49 rh. frtot és 54 krt a Collegium számára hozott könyvekért fizettem Agens Dömjén uramnak és ezt T. Prof. uraiméknak producáltam is, mit és mennyit fizettem? Mivel a Collegium hozott könyveit Bécsben elvették, de mind egy foliusig kiszabadítottam, egy hónapig kelle Bécsben laknom: erre a költségre és míg Debrecenbe lejutottam mense Decembri könnyen elmehetett a 20 arany. Az én bagasiám s magam megjövetelére egy pénzt sem költött az Ecklézsia”.*⁷

A Bayle-féle mű fehér bőrbe kötött s a collegium könyvtárában őrzött pompás köteteinek elsejébe, a címlap aljára azután otthon, Debrecenben Hatvani a következőket írta rá

⁷ A debreceni református egyház levéltára: A debreceni reformata egyháztanács jegyzőkönyve 1739—1762-ig. 50. l. 1750. 4. szám. Hatvani István professzor számadása a neki felküldött 200 frt. segélypénzről és a könyvek kiváltására küldött 20 drb. aranyról.

tintával: „*Hunc librum cum ceteris voluminibus tribus, in rationem Bibliothecae Debrecinensis Basileae emit, illinc domum attulit et Bibliothecae inseruit Stephanus Hatvani V. D. M. et Med. Dr. Philos. et Mathes. Profes. A-o MDCCXLIX. Mens. Januar. Mpria.*“ A könyvek Bázelen, 1738-ban jelentek meg.

Amíg november havában a bécsi harmincadhivatalon az eljárás tartott, addig Hatvani idejének nagyrésztét a bécsi császári könyvtárban töltötte el, majd az eljárás befejezése s a könyvek visszaadása után Pozsonyon keresztül 1748 december 24-én, a karácsonyi ünnepek előtti napon érkezett meg közel négy havi, hosszú és viszontagságos út után Leydenből Debrecenbe.

XIV. Hatvani tanári és közéleti működése Debrecenben. 1749—1786.

Miután Hatvani a részére kiutalt tanári lakást, illetőleg parochiális házat, — amint magyar nyelvű életrajztöredékében mondja —, elfoglalta s uti fáradalmaikat is kipihente, első dolga volt, hogy tanári székfoglalóját megtartsa. Még négy hét sem mult el azóta, hogy Debrecenbe megérkezett, amidőn — mint a debreceni Athenaeumon a filozófia és matematika meghívott nyilvános előadója — 1749 január 17-én tanári székfoglalóját a kollegium theológiai auditoriumában elmondotta.¹ 31-ik életévében volt ekkor. Az egyház és a város előkelő közönsége előtt, valamint a tanári kar jelenlétében megtartott szabad előadásában mindenekelőtt a matematikai tudományoknak a hazai iskolákban való elhanyagoltságára mutat rá. Majd azt igyekszik bizonyítani, hogy e tudományok-

¹ Az egyháztanács 1749 január 5-én megtartott ülésében határozta el, hogy mely napon legyen Hatvaninak tanári hivatalába való beiktatása. A jegyzőkönyvben ugyanis e napról a következő bejegyzés áll: *Gyűlés tartatván, tiszteendő Hatvani István uram inauguratiója qua Professoris Philosophiae determináltatott: pro die XVII. — ma Mensis praesentis.* (Debreceni református egyház levéltára: Az egyháztanács jegyzőkönyve 1739—1762. 33. l.)

Itt kell megemlítenem, hogy Wurzbach Hatvani hazatérésének időpontjául tévesen az 1750-es évszámot adja meg. Téves Wurzbach-nak az a beállítás is, hogy Hatvani hazájába visszatérve, mint gyakorló orvos kezdette meg működését Debrecenben s emellett tanár is volt a kollegiumban. (V. ö. *Wurzbach: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich.* Wien, 1862. VIII. köt. 49. l.) Hatvani ugyanis elsősorban tanár volt, ez volt a főhivatása s csak másodsorban folytatott orvosi gyakorlatot is, habár nagy ügyessége folytán, később kiváló hírnévről is örvendett. Wurzbach nyomán tévesen közli az adatokat még a következő munka is: *Prof. Dr. August Hirsch: Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker.* Wien und Leipzig, 1886. III. Bd. 81. l.)

nak a többi tudományok is nagy hasznát vehetik s hogy a theológusoknak is előnyére válhat, ha a matematikai tudományokban jártasságra tesznek szert.

Hatvani szerint ugyanis az összes tudományok között egyedül a matematika az a tudomány, amely módszereivel mindig a legpontosabb megállapításokra és megoldásokra törekszik. Nemcsak a szorosán vett matematikában, hanem annak alkalmazott ágaiban is. A matematika következtetéseiben sohasem téved s ezért nézete szerint ennek a tudománynak az alapelveit, módszereit kell mindenek előtt megismernünk, hogy azután ezek segítségével az igazságokat könnyebben megtalálhassuk s biztos következtetésekkel minden tévedés nélkül legyünk képesek újabb igazságokat leszűrni.

A theológusokat is a matematikusok módszereinek az alkalmazása vezetik rá arra, hogy az Istenről és az isteni vilásról helyes fogalmat alkossanak maguknak. Bár egyedüli hivatásuk az, hogy a keresztény vallás igazságait hirdessék, tanítsák és hallgatóikat, valamint ellenfeleiket, a dogmák igazságáról meggyőzzék, azonban e munkájukban a mathezis mindig nagy segítségükre lesz. Ez a tudomány tanítja meg őket arra, hogy miképpen különböztessék meg a valódi érveket a valószínűektől, a helyes okoskodást az álokoskodástól és a hibás következtetésektől. Ez a tudomány tanítja meg őket arra is, hogy mely alapelvekből kiindulva juthatnak el ahhoz az igazsághoz, amelyről hallgatóikat meggyőzni akarják.

De az atheistákat, naturalistákat és deistákat is a mathezis segítségével győzhetik meg leghamarabb tévedéseikről s bizonyíthatják be nekik azt, hogy olyan dolgok is vannak a természetben, amelyeket véges ésszel felfogni nem tudunk. de amelyeknek létezését és igazságát azért tagadni vagy kétségbe vonni a legnagyobb dőreség volna. A matematikusok már bebizonyították azt, hogy a hyperbola a végtelenben sem fogja asymptotáját soha elérni, habár ahhoz mindig közelebb is jut. Az irracionális számokból is mind jobban megközelítő gyököket lehet vonni anélkül, hogy ezt a műveletet akár a végtelenségig folytatva, a gyök pontos értékét valaha is megkapjuk. A geometriai haladványokat is a végtelenségig terjeszthetjük ki, anélkül, hogy a belőlük alkotott összegek nagyságát felfogni képesek lennénk. És már Plátó idejében

ismerték a filozófusok azt a tantételt, hogy a négyzet oldala az átmérővel összemérhetetlen.

De a theológusnak a földrajzban, kronológiában és a csillagászat elemeiben is jártasnak kell lennie. Ezek a tudományágak is a matematikához tartoznak és az a theológus, aki ezekben a tudományzakokban járatlan és nem ismeri a Szentföldet, sem a zsidók szent éveit, polgári éveit, a nap- és a holdéveket egymással összehasonlítani, egybevetni nem tudja, valójában még a theológus nevére sem tarthat számot.

A legkiválóbb theológusoknak is ez volt a nézetük s már Origenes, a hírneves ókori theológus az aritmetika és a geometria elemeibe avatta be először a rábízott tanulókat Alexandriában, hogy e tudományok alapján készítse elő az ifjúságot a hittudományok tételeinek és dogmáinak könnyebb megértésére. Melancthon Fülöp, Luther munkatársa is nagyrabecsülte a matematikai tudományokat s ezeknek tanítását az ítélőképesség fejlesztése céljából is szükségesnek tartotta. De kedvelték és művelték a reális tudományokat az angol, holland, svájci és német egyházak kiválóságai is és maga Isten is mit tesz egyebet — hivatkozik itt Hatvani az ókori filozófusok egyik mondására —, mint folyton geometráskodik. „Et tandem quid aliud ipse Deus facit: quam perpetuo γεωμετρει“, mondja Hatvani székfoglaló beszédében.

Hatvani nem kívánja ugyan azt, hogy a theológusok minden idejüket a mathezisre fordítsák, de annyit mégis szükségesnek tart, hogy akadémiai tanulmányaik megkezdése előtt matematikával foglalkozzanak, hogy így theológiai tanulmányaikban is hamarabb célhoz érjenek.

Ezután a fizikára tér át s rámutat arra, hogy matematika nélkül a legegyszerűbb fizikai jelenségeket, törvényeket sem lehet megérteni. A fizika ugyanis a természeti tünemények okait adja s azt kutatja, hogy Isten a természeti tüneményeket milyen törvényeknek vetette alá s a testek milyen törvények szerint mozognak. Mivel azonban a mozgás mennyiség, melyet növelni és csökkenteni lehet, a mennyiség pedig a mathezis tárgya, így nyilvánvaló, hogy mindaz, ami a mozgásra és így közvetve a fizikára tartozik, egyúttal matematikai vizsgálatnak is alávetendő. A törvényeket a tünemények tanulmányozásával, a jelenségeket meghatározó meny-

nyiségek változásainak a vizsgálatával állapítjuk meg, ehhez pedig geometriára és algebrára van szükség. Matematikára van szükség a hydrostatika, hydraulika, mechanika, optika, dioptrika és katoptrika jelenségeinek a megértéséhez is. A filozófusok műveiben is csak az igazodik el könnyen, ki a matematikában is kellő jártassággal bír.

A matematikai tudományoknak ezt a fontosságát a debreceni Athenaeum előljárói korán felismerték. Már a XVI. század végén alkalmat adnak a theologiai növendékeknek arra, hogy e tudományszakban oktatást nyerhessenek, amikor 1596-ban Sz. Ujjfalvy Imrét hívják meg a filozófia és a matematika tanítására. A XVII. század végén az irodalmi téren is érdemes munkásságot kifejtett nagyhírnevű Szilágyi Márton tanítja a filozófiát, a XVIII. század elején pedig Vári Mihály bölcselődoktor és Huszti István, valamint Herczeg János orvosdoktorok adják elő a filozófiát. Az 1711-től 1720-ig terjedő időközben pedig Sződi István, a debreceni református egyház későbbi antistese tanítja nagy sikerrel a matematikai tudományokat a filozófiával és a csillagászzal együtt. Majd később a szintén hírneves Szilágyi István és a nagyműveltségű Maróthy György, Hatvani legkedvesebb tanára tanították ezeket a tudományokat a debreceni kollegiumban. Az első pedig, ki Debrecenben kísérleti fizikát kezd tanítani, a kiváló Szilágyi Sámuel volt.²

A filozófiai és matematikai tanszék történetére vetett rövid visszapillantás után Hatvani a matematikai tudományoknak még néhány fontos alkalmazási területére mutat rá, így nevezetesen a mezőgazdaságban, a technikában való alkalmazására vízvezetékek, malmok, épületek tervezésénél, örökségek felosztásánál, terhek emelésénél, valamint a hadi technikában sáncok, árkok vetésénél, várak ostrománál stb., amelyeknél a matematikát nélkülözni nem lehet. Véleménye

² Tehát nem Hatvani kezdte először a kísérleti fizikát tanítani, amint azt Dr. Hankó Vilmos írja „A Magyar Fauszt”-ról szóló tanulmányában (V. ö. Dr. Hankó Vilmos: Régi magyar tudósok és feltalálók. Magyar könyvtár 439. sz. 12. l.) Balogh Ferencnél is azt olvassuk, hogy a kísérleti fizikát 1742-től kezdve Szilágyi Sámuel már tanította. Ebben az időben pedig Hatvani még a kollegium deákja volt. (V. ö. Balogh i. m. 404. l.)

szerint éppen e tudományok mellőzése miatt szenved súlyosan hazánk közgazdasági élete is.

Székfoglalója végén köszönetet mondva megválasztásáért, ígéri, hogy a reábízott ifjúságot tanulmányaiban minden erejével támogatni fogja s az ifjúság segítségére és tanácsaira mindig számíthat. A 26 nyomtatott oldalra terjedő székfoglalója, melynek címe: *Oratio inauguralis de matheseos utilitate*, a Svájcban megjelenő *Museum Helveticum* című folyóirat 1751. évfolyamában két évvel későbbben látott napvilágot.³

Miután Hatvanit tanári tisztébe ünnepélyesen beiktatták, előadásait a bölselet történetének Heineccius János hallei professor vezérfonala nyomán kezdette meg, hogy hallgatóit a filozófiai studiumokra előkészítse. Ennek az előadásának a kézírata 20 ívből állott. Majd a filozófia történetét tárgyaló előadásával kapcsolatban — Origenes példáját követve — először tiszta mathezist vagyis aritmetikát és geometriát adott elő hallgatóinak.

A következő 1750.-ik évben kezdette meg fizikai leckéit s a kísérleti fizikát Winkler professor tankönyve szerint három év alatt adta elő.⁴ E nagy terjedelmű előadását, amelynek kézírata 76 ívből állott, 1752. december havában fejezte be. E tantárgya keretében adta elő még az egész mechanikát, a hydrostatika elemeit, a kémiát, az orvosi fiziológiát, valamint a növénytant, a földrajz és a csillagászat elemeit is. Kísérleti fizikai előadásait azonban csak a nyári időszakban tarthatta, mivel a téli hónapokban a hideg hallgatóteremben kísérleteket

³ Teljes címe: *Oratio inauguralis de matheseos utilitate, in qua ostenditur: Quanto sit ea emolumento omnibus Scientiis, quam sit utilis cum primis Theologo, Physico autem necessaria. Dicta per Stephanum Hathvani, V. D. M. et Med. Doctorem in Auditorio Theologico Illustris Collegii Reformati Debrecinensis in Hungaria A. D. XVII. J. n. MDCCXLIX. Cum Philosophiae et Matheseos Professionem Ordinariam auspicaretur. (Museum Helveticum. Turici. MDCCCLI. Particula XX., pag. 551—557.*

⁴ Helyesbítésre szorul tehát Balogh Ferenc munkájában az az adat, hogy Hatvani van Mouschenbroek Péternek 1748-ban Leydenben megjelent „*Institutiones Physicae*“ c. munkája alapján vezetett volna híres természettani előadásait, főként a 17-ik fejezetben tárgyalt „*de electricitate*“ nyomán. Bár nincs kizárva, hogy később e tankönyv szerint is tanított. (V. ö. A debreceni ref. collegium története. 1904. 39. l.)

nem végezhetett. E közben matematikai előadásokat is tartott állandóan. Kémiai előadásaira vonatkozólag megjegyzi Hatvani 1777-ben Bécsben megjelent *Thermae Varadienses* című munkájában, az ehhez írt praefatiójában, hogy a természettudományoknak ezt az ágát ő kezdte 1750-ben Magyarországon először tanítani. Eddig az időpontig s ezt követőleg egészen 1770-ig a kémia tudománya a magyar akadémiákon és iskolákban majdnem teljesen ismeretlen disciplina volt.⁵

Előadta ezenkívül Hatvani még a természetjognak nagy részét, a globuszok használatáról szóló tant kétszer és megismertette hallgatóit a csillagászat elemeivel is. A népek természetjogáról szóló előadását, amelyet Heineccius nyomán adott elő, a téli hónapokban tartotta hetenként kétszer. 1752 végén fogott hozzá ehhez az előadásához, melynek kézírata 40 ívből állott s 1753 végén fejezte be.

De tartott még előadásokat az ontológiából, a theológia naturalisból, a kozmológiából és az etikából is. A lét tulajdonságaival foglalkozó ontológiai előadásait Winkler Henrik könyve szerint dolgozta ki. A theológia naturalist is Winkler filozófiájának az eszmemenete után írta meg s bővítette ki még azután különféle fejezetekkel. Ez utóbbi előadását, melynek kézírata 16 ívből állott, 1750 november közepén kezdte el és 1751 szeptember végén fejezte be. Csak a téli hónapokban tartotta ezeket az előadásait, mivel a nyári hónapokban s a mérsékeltabb tavaszi és őszi hónapokban állandóan mathezist adott elő. Kozmológiai előadását, amelynek kézírata 16 ívből állott, szintén csak a téli időszakban tartotta. 1752 január elején fogott ehhez az előadásához hozzá és 1753 március havában fejezte be. Végül az etikát 1751-ben, az egész éven át adta elő otthon, a lakásán, 41 tanítványának. E nem nyilvánosan tartott előadásának kézírata 43 ívből állott.

E tanfolyamokat megismételte azután Hatvani — három éves kurzusokban — 37 éven keresztül egészen 1786-ig, amikor tanári hivataláról leköszönt. Mivel önéletrajzát 1757-ben már befejezte, nem tudjuk, hogy változtatott-e és milyen mértékben tananyagán. Azonban a tanári karnak azokból az észre-

⁵ V. ö. Hathvani Stephanus: *Thermae Varadienses examini physico et medico subjectae etc.* Viennae, 1777. Praefatio. §. V.

vételeiből, amelyeket 1778 július 19-én megtartott ülésén Domokos Lajosnak a debreceni ref. ekklezsia consistoriuma elé terjesztett tantervére vonatkozólag tett, látjuk, hogy Hatvani 30 év múltán is nagyjából ugyanazokat a tantárgyakat adta elő, mint katedrája elfoglalásakor. Amikor ugyanis a kormány a Ratio Educationist a református iskolákra is ki akarta terjeszteni, a professzorátusnak az akkori kollegiumi tanításra vonatkozólag lefektetett reflexióiban, Hatvani tantárgyaira vonatkozólag a következőket olvassuk: „*A kisebb Auditoriumban azok a Tudományok taníttatnak privata órákon két Professorok által, a mellyek készítik az elméjeket az Iffjaknak a mélyebb és szélesebb Tudományoknak meg értésére. Így a Philosophiae Professor taníttya a pura Mathesist, u. m. az Arithmeticat, Geometriat és a Trigonomentriat, nem külömben a Metaphisicának nevezetesebb részeit, u. m. Principiumit a Philosophiának, Cosmologiát és Theologia Naturalist s az Algebrát is, a mellyek kultsok minden mélyebb és szélesebb Discipulinának meg tanulására. Azon mélyebb és szélesebb tudományokat pedig universalis vagy közönséges letzkék által, mellyeket az egész Iffjuság hallgat, taníttya délutáni publica órákon a nagy Auditoriumban ugyan két professor. Illyenek már a Historia universalis, a Physica és a Jus Naturae az Ethicával együtt, a mellyeket minden idejü Deáknak illendő és szükséges tanulni.*“

De az új tantervet már azért sem tartja jónak a professzorátus, mert ezáltal eltöröltetnének az universalis leckék és így az ifjúság, hacsak a kis auditoriumban az ó és új geografiát stb. meg nem tanulja, nem lesz többé módja, hogy abból valamit később hallhasson. „*Ugy hasonlóképen a philosophiára nézve is — mondja a reflexió — hacsak a novitius deákok a mathesis purán kívül ismét a Principiae Philosophiae, Ontologián, Cosmologián, Theologia Naturalison és Algebrán kívül az egész Physicát, Ethicat és Jus Naturát is meg nem tanulandják 3 esztendő alatt, azután nem léssen benne módjuk, hogy azokat hallhassák e plánum szerint*“.⁶

⁶ A debreceni kollegium levéltára: Tanárgyűlési jegyzőkönyv 1749-1791. A kollegiumi tanításról a tanárok reflexiói. 1778. július 19. „A debreceni református ekklezsia consistoriuma elé, tisztelendő superinten-

Főként fizikai előadásai voltak Hatvaninak igen híresek és látogatottak. Tanítványai nagy érdeklődéssel hallgatták ezeket az előadásokat s valahányszor az auditoriumban összegyűltek, hogy érdekes kísérleteinek szemtanúi lehessenek, nagy csöndben váraoztak tanárukra s az előadás megkezdésére. Ezeken az órákon, amint Arany János írja a Hatvani-ról szóló költeményében:

„Az ifjuság tömöttebb rendben
Gyül össze a hallóteremben,

— — — — —
Nincs semmi nesz. Hallgatva várnak
Jöttére a tudós tanárnak.“⁷

S ha megérkezett Hatvani és előadásait megkezdte, feszült figyelemmel hallgatták minden szavát.

„Nincs semmi zúgás, — légy ha rebben
Meghallik a népes teremben.“ ... jellemzi Arany János előbb említett költeményében azt a feszült váraozást és figyelmet, amellyel tanítványai előadásait és kísérleteit mindvégig kísérték.

A debreceni kollégiumban ugyanis Hatvani kezdte a vilamos tüneményeket kísérletekkel is alátámasztva, előadni. Ő vásárolta az első korongos villamgépet, az u. n. *Electrica Machinát* még 1749-ben Bécsben, külföldi tanulmányútjáról való hazatértekor, 14 forint 40 krajcárért.⁸ Ez a villamgép, mely a Herceg Batthyány-Strattmann László dr. körmendi kastélyának múzeumában őrzött és szintén abban az idő-

dens Szilágyi Sámuel uram praesidiuma alatt, a mely projectumot a tek. curatoratus részéről tek. Domokos Lajos consul úr a kollegium-beli tanítás iránt beadott a felsőbb napokban, arra a Professoratus a következő reflexiókat tette.“ 2. és 8. pont.

⁷ Arany János: Hatvani. Népmonda után. Ld. Arany János összes költeményei. Pest, 1867. 180. l. Arany ezt a 24 négysoros versszakból álló költeményét 1855-ben írta.

⁸ K. Kiss József: A debreceni ref. kollegium fizikai szertárának története. Ld. a debreceni Ev. Ref. Főgymnásium 1894/95. évi iskolai értesítőjében. Debrecen, 1895. 345. l. Erről a villamgépről Balogh i. m. munkája nem tesz említést, csak az 1776-ban vásárolt kondenzátorról. Erről az utóbbi vásárlásról viszont K. Kiss József nem tesz említést.

ben Bécsben vásárolt villamgépevel nagyjában még méreteiben is megegyezik, ma is megvan a debreceni református főgimnázium fizikai szertárában. Üvegkorongjának 47 cm az átmérője s 8 mm a vastagsága.⁹ A vörösre festett faállványnak a magassága pedig 64 cm. Ez tartja a köralakú, vastag üvegtábla fémtengelyét, mely körül a korong forgattyú segítségével forgatható.

Ezzel a villamgéppel gerjesztett azután Hatvani villamosítást, csalt ki belőle sístergő szikrákat s mutatta be többi érdekes mutatványait is. Hogy mekkora érdeklődéssel viseltettek abban az időben az ilyenfajta kísérletek iránt, arra bizonyíték a Wienerisches Diarium egyik közleménye is, amely szerint a bécsi jezsuiták kollegiumában megtartott s Collegia Experimentalia Physicanak nevezett előadásokat maga a király is végighallgatta 1759 április 14-én a trónörökössel és József főherceggel együtt.¹⁰ Nem csoda tehát, hogy Hatvani fizikai mutatványai is ámulatba ejtették debreceni hallgatóságát s rájuk feledhetetlen hatással voltak.

Ehhez a villamgéphez 1776-ban Hatvani gyűjtőt, Franklintáblát és elektrofort¹¹ is vásárolt s szertárát még más felszerelésekkel is kiegészítette mintegy 100 rhénes forint értékben. Ezeket budai kereskedőktől szerezte be.¹² De rendelkezésére állott ezenkívül még a Maróthy idejében vásárolt eszközökön kívül az 1741-ben Lipszéban vett légszivattyú, az u. n. *Antlia Pneumatica* is, minden felszerelésével együtt, amelyet Cotta János György lipcsei mechanikus készített és Dr. Sár-

⁹ A Herceg Batthyány-Strattmann László múzeumában lévő villamgép üvegkorongjának az átmérője 48 cm, vagyis 1 cm-el nagyobb, mint a Hatvani villamgépeének a korongja, vastagsága ellenben csak 6 mm, vagyis 2 mm-el vékonyabb, mint a Hatvani üvegkorongjájé.

¹⁰ Wienerisches Diarium 1759. márc. 17.-iki 22. szám. 1745-től kezdve tartották ezeket az előadásokat hetenként kétszer a Physico-Mathematico Musaeóban s nagy lehetett ezekre az előadásokra a tolongás, mert a Musaei Praefecto-nak jegyeket kellett kiosztania.

¹¹ A főgimnázium fizikai szertárában 971/672. az elektrofor leltári száma, származási éveként pedig 1750—1760 van feltüntetve. Ez azonban nem helyes, mert amint tudjuk, Volta 1775-ben szerkesztette az első elektrofort s így 1776 előtt Hatvani nem szerezhetett be ilyen készüléket.

¹² *Balogh Ferenc*: A debreceni ref. kollegium története. 1904. 39. l.

váry Pál tanár idejében Kabai Mihály debreceni mechanikus javított ki 1798-ban.¹³ Ehhez a másfél méter hosszú készülékhez tartozó különféle nagyságú üveg- és rézhengerekkel, burákkal, magdeburgi féltekékkel, Heronlabdájával és tűzi szer-

¹³ Kabai Mihály a városi levéltárban levő számadása szerint a következő javításokat végezte az Antlia Pneumaticán: Az embolust (a légszivattyú dugattyuja), mely rézből van, megesztergálta 45 krajcárért. Az embolust megbőrözte, a két végére formából készült vagy felhajtott új bőroket tett két forintért, ezek mindegyikébe egy-egy angol rugót tett három krajcárért. Az embolushoz új réztányért csinált 1 frt. 12 kr.-ért. Azután az Antlia epistomiumát (eresztőcsap) újra esztergálta 2 frt.-ért, hogy a „*levegő eget ne bocsássa*“. Az epistomiumhoz elől egy srófos tartalékot csinált 36 kr.-ért és egy acél srófos matrixot epistomiumával együtt javított 30 kr.-ért. Azonkívül megtisztította az Antlia Pneumaticát „*sok esztendő s rozsdáiból*“ hat forintért. Így a légszivattyú javítása összesen 11 frt. és 126 kr.-ba, vagyis 60 krajcárja lévén egy rhénes frt.-nak, összesen 15 frt. és 6 kr.-ba került.

De már az előző 1797. évben is egyengette és tisztította az „*Antliához való feneketlen rézpixist és a magdeburgi golyóbist is javította, tisztította és epistomiumát is megcsinálta*.“ Azonkívül az Electrica Machinának a cilinderüvege két végén való fáját vagy tengelyét újra ragasztotta, Electrometrumot készített, javította a Copernicus világ sistemáját, a Gregorián telescopium objectivum speculumait és oculare üvegeit megtisztította, focusait kikereste és helyreállította. A másik telescopiumot is javította. Ezek voltak Kabai Mihálynak a debreceni collegium fizikai szertára részére végzett munkái az 1797. és 1798. esztendőben.

Kabai egyébiránt óraműves is volt s igen előkelő személyeknek dolgozott. Így 1796-ban Báró Splényi főispánnak Szabolcsvármegyében készített fél schuchnyi nagyságú napórát, mutató kompaszt 27 R. for.-ért. Ugyancsak 1796-ban javította Horváth báró útióráját alku szerint, 4 frt.-ért. Báró Bémer utióráját 6 frt. 18 kr.-ért. 1794-ben pedig báró Incédy Sámuel peéri lakosnak készített kompaszt 15 frt. 30 kr.-ért. Hatvani István fiának, Pálnak is javította egyízben zsebóráját.

De toronyórákat is készített. 1792-ben 500 fr.-ért vállalta el a peéri fertályos toronyóra készítését. Értett a mutációs verklik és clavicordiumok javításához is. A collegium fizikai szertára részére még későbbi időkben is végzett javításokat. Így 1803-ban megreperálta a tűzben megromlott Electrica lámpást 4 Rhénes frt.-ért, az Electrica Machinához való cylindricus üveget 3 frt.-ért, adott egy cylinder solaret 40 kr.-ért, javított egy microscopium solaret 1 frt.-ért, és egy operculumot 12 kr.-ért.

Kitünő óraműves volt és jó toronyórákat készített. 1786-ban a Gáborjáni község főbírája és esküdtjei igazolják, hogy a toronyórákat olyan jól készítette el 1783-ban, hogy az már „*három esztendő elforgása alatt is hiba és fogyatkozás nélkül tette s teszi a maga járását*.“ (V. ö. Deb-

számokkal még sok érdekes kísérletet mutatott be Hatvani tanítványainak.¹⁴

Később azonban csak a saját készítményeivel és ajándékozások útján gyarapíthatta szertárát, ezek között egy 1775-ben készült cölöpverőgép famintájával is.¹⁵ De ez a gyarapodás nem volt oly mértékű, amint azt a fizikai tudományok fejlődése megkívánta volna. A használat folytán megrongálódott fizikai eszközöket sem javíttathatta ki Hatvani, mivel erre költség nem állott rendelkezésére. El is panaszkolja ezt Rédey Ferenc főgondnoknak 1782 december 21-én kelt levelében, amelyben többek között ezeket mondja: „*Ambár a mult*

recen város levéltára: Polgári perek 1759. 1. sz. Néhai Kabai Mihály óraműves írományai.)

Dr. Hankó Vilmos szerint a főiskola hatósága Kabai Mihályt mechanikussá képezte ki külföldön, hogy Hatvani számára eszközöket készítsen s a használatban elromlottakat kijavítsa. (V. ö. Dr. Hankó Vilmos: Régi magyar tudósok és feltalálók. 2. A magyar „Fauszt.“ Magyar Könyvtár 439. sz. szerk. Radó Antal 1905. 15. l.) Kabai számadásai között azonban sehohsem akadtam annak nyomára, mintha Kabai már Hatvani idejében készített vagy javított volna a collegium részére fizikai eszközöket. Azonban 1790-ben, Dr. Mílesz József, Hatvani professzor vejének és utódjának idejében készített Kabai egy hodometert (útmérőt), 1800-ban, Dr. Sárváry professzor idejében pedig egy fallórát állványon. A fizikai szertár részére javított eszközöket 1797-ben és 1798-ban, majd 1803-ban, mind Sárváry Pál idejében. Kabainak kezében volt számadási jegyzőkönyvében az első bejegyzés az 1785-ban készült gáborjáni toronyórára vonatkozik, az utolsó bejegyzés pedig 1808 október havában kelt. (V. ö. Debrecen város levéltára: Polgári perek 1759. 1. sz. Néhai Kabai Mihály óraműves írományai.)

Kabai Mihály 1759-ben született nemes szülőktől s a collegium mechanikusa volt Debrecenben. Amikor a gáborjáni toronyórát készítette, 24 éves volt, Hatvani halálakor pedig 27.-ik életévében volt. 1808-ban, 49. életévében még életben volt.

¹⁴ Ennek a 665 mm hosszú és 78 mm külső átmérővel bíró sárga rézcsőnek az egyik végén, díszes ornamentikával ellátott pajzsba véste bele a légszivattyu készítője nevét: *Joh. George Cotta Mechan. Leipzig 1741*. A másik végére pedig Kabai készített egy hasonló díszítésű s a cső felületére ráhajtott fémpajzsot, amikor a légszivattyút kijavította s rá a következőket véste: *Mich. Kabai Mechan. Reparav. Debrec. 1798*.

¹⁵ Az 1775-ös évszám be van vésvé a famintába, az akkori jellegzetes számjegyekkel s így kétségkívül Hatvani idejében készült. Leltári száma 897.

esztendő végén a *V. Deputation*nak declaráltam, hogy a *Physikához* tartozó instrumentumok majd mind elromlottak, és a *defectus* miatt ezt a disciplinát, sőt másokat is, tanítani nem lehet: még sem vétetődött legkisebb instrumentum is. Jóllehet Bécsben kétszer is megfordultam, sőt majd két hétig laktam, s jó módomban lett vala benne, hogy mind a *Physikához*, *Mathesishez* s *Astronomiához* megkívántató szükséges eszközöket a *Mester-emberekkel* készíttessenek, maga *P. Hell* is ajánlván nekem ott abbéli szolgálatját: mégis senki énnékem e dolog felől sem nem írt, sem nem szóllott.¹⁶

Az 1749-iki tanévben, amelyben Hatvani tanszékét elfoglalta, rajta kívül még négy nyilvános rendes tanára volt a kollegiumnak. *Szilágyi Tönkő István* (~ 1690 ? — 1751), a kollegiumnak 1721-től kezdve rendes tanára, 1749-ben természetjogot és nemzetközi jogot adott elő. *Tabajdi Sáska János* (1690—1751), a kollegiumnak 1724-től kezdve rendes tanára, a theologiai katechetikát, a héber nyelvet és a héber régiség-tant adta elő 1749-ben. *Piskárkosi Szilágyi Sámuel* (1719—1785), a kollegiumnak 1742-től kezdve tanára, ki Hatvani előtt fizikát is tanított, 1749-ben a szent iheológiát adta elő és végül *Szathmári Paksi István* (1719—1791) a kollegiumnak 1747-től kezdve tanára, a latin és a görög irodalmat, valamint az egyetemes történelmet adta elő 1749-ben. E négy tanárhoz jött ötödikül *Hatvani István*, mint a filozófia, mathezis és a kísérleti fizika tanára.¹⁷

Tanártársai Szathmári Paksi István kivételével Hatvani-nak egykor tanárai is voltak a debreceni kollegiumban s így nagy várakozással tekintettek tanítványuk pedagógiai működése elé. Mindjárt 1749-ben, hogy tanszékét elfoglalta, az elemi és latin osztályok, valamint a köztanítók működésének a felügyeletével bízták meg. Bár az 1749-ik évi consistoriumi és tanári gyűlés határozata folytán a *Classium* Inspectorságot és a kollegiumi nagy könyvtár igazgatói tisztségét, a *Bibliothecae* Inspectorságot a tanártestület két legfiatalabb tanára

¹⁶ Ld. K. Kiss József i. m. A főgimnázium 1894/95. évi értesítőjében. 348. l.

¹⁷ Balogh i. m. 200. l. és S. Szabó József: A debreceni református kollegium tanárai és kiválóbb növendékei 1549—1925. Debrecen, 1926.

évenként felváltva tartozott volna viselni, ettől a határozattól mégis eltértek annyiban, hogy a Classium Inspectorságot Hatvani egyfolytában négy éven át viselte 1753-ig, úgyszintén Szathmári Paksi István is 1753-ig volt a könyvtár igazgatója.

Hatvani feladata volt a publicus preceptorok tanításának, a tanulókkal való bánásmódnak az ellenőrzése, a köztanítók irányítása, valamint a classisok felügyelete és az osztályoknak tanításközben való meglátogatása is. Ezt egyedül vagy valamely tanártársának vagy a konzistorium, később az egyházkerület kiküldötteinek a kíséretében végezte el. Hogy milyen terhes, fáradságos és sok munkát igénylő tisztség volt a classis inspectorság, azt abból is megítélhetjük, hogy a classis inspectornak időnként a deákok diariumait, írásbeli dolgozatait is át kellett néznie s a felsőbb osztályokba való előléptetés is az ő felügyelete alatt történt meg. A classis inspektorságot ő viselte minden valószínűség szerint legelőször a debreceni collegiumban, mivel sem Maróthyról, ki ennek az intézménynek a felállítását javasolta, sem a Maróthy halálától a Hatvani tanári megválasztásáig eltelt öt éves időszakban nem tudjuk másról, hogy ezt a tisztséget viselte volna.¹⁸

1753-tól kezdve azután Szathmáry Paksi István lett a classis inspektor, míg Hatvani a collegiumi nagy könyvtár igazgatói tisztségét (Bibliothecae Praefectus), vállalta el, amelyet addig Szathmáry Paksi István látott el. Ezt a tisztséget hét éven keresztül, 1760-ig viselte. Mellette, mint tanárkönyvtárnok mellett Sinai Miklós, a későbbi püspök s a collegium hírneves tanára, továbbá Szilágyi István, Szappanos Mihály, Héczey Dániel, a későbbi egyházkerületi főjegyző, valamint Vecsei Sámuel és Kármán András működtek abban az időben mint ifjúsági könyvtárnokok.¹⁹

Amikor 1752-ben a kormány a szepesi kamara útján megtiltotta Debrecen város tanácsának, hogy a collegiumi taná-

¹⁸ Balogh i. m. 86. l. és Sinka Sándor: A publicus praeceptorok (id. a főgimnázium értesítőjét az 1894/95. iskola évről. 185. l.) Téves azonban Barcsa Jánosnak az az adata, hogy Hatvani 1749—1783-ig, vagyis 34 éven át lett volna a klasszisok inspektora. (V. ö. A debreceni collegium és pártikulái. 1905. 62. l.)

¹⁹ Géresi Kálmán: A főkönyvtár története. (Ld. a főgimnázium értesítőjét az 1894/95. iskolai évről. 332. l.)

rok és praeceptorok illetményeit továbbra is a város pénztárából fedezze, a debreceni konzisztórium hosszas tanácskozás után elhatározta, hogy a külföldi protestáns egyházak közül az angol, hollandi és a svájci református egyházak előjáróihoz fordul segélyért. Kérőleveleket intéz a canterbury anglikán érsekhez, az utrechti theologiai karhoz s rajta keresztül az egész belga klérushoz, úgyszintén a zürichi antisteszen keresztül Svájce református kantonjainak összes papjaihoz, hogy az így összegyűlt segélyadományok kamataiból fedezhesse, illetve egészíthesse ki a jövőben a kollegiumi tanárok és praeceptorok fizetéseit. E segélykérő leveleknek a megfogalmazását szintén Hatvanira bízta s miután az elkészült folyamodványokat Szeremley Sámuel, a kollegium főgondnoka és Debrecen főbírája, továbbá Szódi István superintendenshelyettes, valamint a debreceni tanárok és lelkészek is mind aláírták, 1753 október elején küldték el a már említett három külföldi protestáns egyház előjáróihoz. A segélykérő leveleknek megvolt az eredményük, mert mind a három országból éveken keresztül igen tekintélyes összegekkel segítettek a debreceni főiskolát s a Svájból kapott évi tanszéki segély is nagyrészt Hatvani összeköttetéseinek volt köszönhető.²⁰

A nagyképzettségű Hatvani azonban nemcsak mint tanár, hanem mint lelkész is sok szolgálatot tett egyházának és a kollegiumnak. Nemcsak az iskolában munkálkodott, hanem az egyházi és polgári közéletben is tevékeny munkásságot fejtett ki. Jó egyházi szónok volt és szívesen prédikált. Fiatalabb tanár korában éveken keresztül szent beszédek is tartott különféle alkalmakkor a debreceni templomokban s az UrvacSORA kiosztásában is rendszeresen segédkezett a debreceni lelkészeknek. Nagy súlyt fektetett a vallásos nevelésre s a konfirmációt is ünnepélyesebbé igyekezett tenni.

A heidelbergi káté kinyomatásának ügyét is Hatvani intézte s az ő javaslatára határozta el 1754-ben a debreceni református egyház, hogy a kátékat Bázelen, Imhoff Rudolf

²⁰ Géresi Kálmán: A kollegium külső történetének vázlatja 1848-ig. (Főgimnáziumi értesítő az 1894—95. iskolai évről. 35. l.) és Balogh i. m. 128. l.

János könyvkiadónál és nyomdatulajdonosnál 2900 példányban kinyomatja. Bár a debreceni városi nyomda ekkor már nem állott a kormány tilalma alatt, mégis célszerűbbnek vélte az ekklézsia, hogy a kátékat külföldön nyomassa ki. Hatvani levelezett ez ügyben az egyház megbízásából Imhoff-al, ki a vele kötött megállapodás szerint tartozott a káték kinyomátásán kívül azoknak Boroszlóig való elszállításáról is gondoskodni, úgy hogy a káték példányonként minden költséggel és a Boroszlóig való szállítással együtt 5 garasnál többbe nem kerülhettek.

Imhoff elfogadta Hatvani ajánlatát s a káték kinyomátásához azonnal hozzá is fogott. Még 1754-ben 800 példányt készített el belőlük s egy bálban Loos Jakab református prédikátor házához szállította Boroszlóba. Az értük járó 200 rhénes forintnyi összeget a debreceni ekklézsia azonnal ki is fizette.²¹

1755-ben és 1756-ban azután Imhoff a még hiányzó 2100 példányt is elkészítette és három bálban: az elsőben 600 példányt, a másodikban 700-at s a harmadikban 800 példányt küldött ugyancsak Loos Jakab prédikátor címére Boroszlóba. E 2100 példány kinyomattatásáért és Boroszlóig való elszállításáért 525 forint járt még Imhoff-nak, amely összegből 300 rhénes forintot 1757-ben s a még hátralékos 225 forintot pedig 1759-ben fizették ki neki, úgy hogy a 2900 példányért Imhoff összesen 725 rhénes forintot kapott.²²

A káték azonban egy évnél is hosszabb ideig heverték részint Boroszlóban és Bielitzben, részint Bélán, Késmárk mellett, míg alkalmas fuvarokkal a négy bált Debrecenbe lehetett szállítani.

Boroszlóból debreceni szücsmesterek hozták le a négy bált 1756 augusztus havában Bielitzbe, onnan Genersich késmárki kereskedő szállította le a bálakat Bélára s végül 1757-ben Debrecenbe. A szállítás is meglehetősen sokba került, mert a négy bálért Boroszlótól Béláig 93 forintot, Bélától Debre-

²¹ 800 db. \times 5 garas = 4000 garas. $4000 : 20 = 200$ Rft., mivel 20 gar. = 1 Rft.

²² 2900 db. \times 5 garas = 14.500. $14.500 : 20 = 725$ Rft.

cenig pedig 40 forintot, összesen tehát 155 forintot kellett a fuvarosoknak kifizetni.

Hatvani 1760-ban készítette el a kátékra vonatkozó részletes számadását s a nyomdai és szállítási költségeket a következő táblázatban foglalta össze:

A Catechismusra tett költségek ideája.

1. Im Hoff Uramnak 2900 exemplárokért fizettünk	725	—
2. Tiszt. Loos Jakab Uramnak Braszlóban — — —	4	12
3. A furmányosoknak Braszlótul Béliáig 4 ballért —	95	—
4. Bélátul Debrecenig Generschi nevű késmárki fő árosnak a 4 ball le hozásáért — — — — —	40	—
5. Geyer András bélai posztó tsinálónak, ki a ballokat házánál conserválta — — — — —	4	—
6. Ide tartoznának az én levelezéseim Im Hoff-hoz, ismét Loos Uramhoz, Schejdlinhez Béts-ben etc.		

Vagynak tehát az Ekklésiának in Summa fl. rh. 866 12

Ehhez az összeghez járultak még a könyvkötői költségek. Az aranyozott hátú, bőrbe kötött díszesebb kiállítású kötetek darabjának bekötéséért Hatvani 4 garasban, az egyszerű, „*parasztos*“ kötésű példányok kötéséért pedig három garasban állapodott meg a debreceni könyvkötő-mesterekkel. 1166 darabot köttetett be aranyos háttal és 278 darabot parasztosan bőrbe és mindenik könyvkötőnek igazságosan juttatott a munkából. Így Kazai György, Fodor István, Bonyhai Sámuel, Telegdi Péter és Tabajdi debreceni könyvkötőmesterek, kik a munkát vállalták, összesen 288 Rhénes forintot és 16 garast kaptak munkájukért.

Mivel ilymódon a 2900 példányszámban megrendelt káték kinyomatásának, hazaszállításának és bekötésének költsége fejében az egyház összesen 1296 rhénes forintot fizetett ki, így kötete közel 9 garasba került.²³ Ezért az egyház az ara-

²³ $1296 : 2900 = 0.447$ rh. frt. Mivel 1 rh. frt. a. m. 20 garas, azért $0.447 \times 20 = 8.94$ garas. Vagy $1296 \times 20 = 25.920$ garas. $25.920 : 2900 = 8.94$, vagyis közel 9 garasba került egy kötet, illetve 27 krajcárba. (1 rhfrt.-ban 60 krajcár van s így 1 garas = 3 krajcár.)

nyozott hátú példányok árát 11 garasban, az egyszerűbb kötésűek árát pedig 10 garasban szabta meg. Az egyház előjáróinak, a professoroknak és praedikátoroknak tiszteletpéldányokat adott s az árváknak ingyen osztogatta. A tehetősebb deákoknak pedig 7 garasért adta példányát.²⁴

1754 február 11-én halt meg Sződi István debreceni lelkész, a kollegium egykori tanára, ki 43 évig s ebből 30 éven felül mint lelkész teljesített a debreceni református egyházban szolgálatot. Sződi helyét először Szathmári István kollegiumi tanárnak kínálták fel s „*ha ökegyelme deprecálná ezen hivatalt* — mondja az egykori jegyzőkönyv — *azután hívásék professor t. Varjas János uram.*“²⁵

De sem Szathmári István, sem Varjas János tanárok nem vállalták a felajánlott lelkészi állást s így 1754 március 11-én Hatvani Istvánt hívták meg Sződi helyére papnak. Herceg János szenátor és Tikos István néptribun közölték vele hivatalosan Debrecen város tanácsának és közgyűlésének határozatát, de Hatvani sem vállalta a meghívást.

Minthogy az egyház sokáig nem nélkülözhetette papját, azért úgy határoztak a városi közgyűlésen, hogy addig is, amíg Sződi megüresedett állását betölthetik, a kollegium három paptanára, köztük Hatvani is, felváltva lássák el 1754-ben Sződi helyén az egyházi szolgálatot. „*Hogy az isteni szolgálatban az ecclesia csonkulást ne szenvedjen* — mondja az 1754. év június 9-én megtartott közgyűlés jegyzőkönyve — *hárman t. professor Uraimék, ugymint Szilágyi Sámuel, Hatvani István és Varjas János uraimék magokra vállalták, hogy míg az Isten predikátort mutat az ecclesiának, addig t. Sződi*

²⁴ *A debreceni református főiskola könyvtára*: R. 707. 23. Az Basielában 1754. esztendőben ki nyomtatott Hejdelbergai Catechismusról való jegyzés. Signatur Debreceni a. d. XXI. Mart. Anno MDCCLX. per Stephanum Hatvani. Ebben a hat oldalra terjedő, írott jegyzékben részletesen beszámol Hatvani a káték költségeiről. Ld. Azonkívül még: *Tiszántuli egyházkerületi levéltár*. Számadási okmányok 1755—1764. No. 5. Hatvani István számadása a Basielában nyomtatott Catechismusról 1757. és Balogh Ferenc i. m. Debrecen, 1904. 39. l.

²⁵ *Debreceni protestáns lap az egyház és iskola köréből*. 1903. XXIII. évf. 19. l.: Debrecen város és a debreceni egyház egymáshoz való viszonya. Adatok a városi közlevéltárból. 1742—1754. Közli Zoltai Lajos. Azonkívül ld. Debrecen város levéltára: Prot. Rel. 1754. 459 l. Die 24. Februárii.

*István uram vacantiáját fogják supportálni, mely szolgálatra való készségek ő kegyelmeknek kedvesen vétetik.*²⁶

Azonban az egyházi szolgálat ellátása nagy terhet rótt a tanárookra. Munkájuk megkétszereződött, amennyiben tanári tisztük mellett, amely egymagában is sok munkát adott nekik, még egyházi funkciókat is kellett 1754-ben végezniök. Hatvaninak is terhes volt ez a szolgálat, amelyet az egyház kényszerhelyzetében vállalt magára. Egyizben hat héten keresztül egyfolytában látta el a két tisztet s a véletlen folytán úgy adódott, hogy a husvéti és karácsonyi ünnepek alatt is neki jutott osztályrészül a terhesebb egyházi szolgálat.

1763-ban Varjas János tanártársával együtt a debreceni konzistorium jegyzőjévé is megválasztották. „*Notáriusoknak a Consistoriumba Hatvani István és Varjas János professorok tétetnek*“, olvassuk a debreceni református egyháztanács jegyzőkönyvében.²⁷ A konzistorium jegyzői ugyanis a legtöbbször a kollegium tanárai voltak, kik a tárgyalásokon egyébiránt is résztvettek.²⁸

Tanítványainak lelki gondozása mellett Hatvani a deák-ság testi egészségének megóvására is gondot fordított. Nemcsak tanította az ifjúságot, vezette és irányította fáradhatatlanul, odaadó szeretettel; nemcsak lelkiatyja volt a deákságnak, hanem mint szakavatott, kiváló orvos, a kollegium egészségügyének irányítását, megszervezését is kezébe vette. A főiskolai deákkórház megalapítása is az ő nevéhez fűződik. Már fiatalabb tanár korában kereste a módokat és az anyagi eszközöket arra, hogy a tanuló ifjúságot betegség esetén orvosi gyógykezelésben is részesíteni és gyógyszerekkel is ellátni lehessen. Így azután az ő kezdeményezésére nyitotta meg a coetus

²⁶ *Debreceni protestáns lap.* 1905. 20. l. Zoltai közlése. A jegyzőkönyv így folytatódik: „És egyszersmind végeztetik, hogy Trajectumban levő Kalmár Ferenc uramnak írjon t. professor Szilágyi Sámuel uram, ugy készítse magát, hogy ha az ecclesia prédikátorságba kívánja szolgálatját, arra is alkalmas lehessen, nemkülönbén a professorságra. Ha egyszer resolválja magát, azután világosabban írhatni őkegyelmének, mire készüljön.“ (Ld. még Városi lev.-tár: Protoc. Rel. 1754. 468—469. l.)

²⁷ Debreceni ref. egyház levéltára: Az egyháztanács jegyzőkönyve 1763—1780. 7. l. 14. szám.

²⁸ Dr. Barcsa János: A debreceni kollegium és pártikulái. Debrecen, 1905. 56. l.

scholasticus 1752-ben a kollegium számadásától külön vezetett pénztárában a „*betegek pénztárát*“, az ú. n. *Cassa infirmorum*-ot 13 forint és 51 dénárral. Ez a pénztár, amely a coetus feloszlásával a kollegium vagyonába olvadt bele, fizette az ápolás költségeit és a gyógyszereket, valamint nyújtott azonkívül a beteg tanulóknak segélyeket is. 1774-ben, Milesz József szeniorsága idején már 224 forint és 41 dénár tőke felett rendelkezett.²⁹

Ugyancsak Hatvani kezdeményezésére létesült 1775-ben a tanári kar határozata folytán egy külön kórházi alap is 85 rhénes forinttal, mely folyton gyarapodva, később külön e célra szolgáló betegszobák berendezését és ápoló személyzet tartását is lehetővé tette.³⁰ Így gondoskodott Hatvani a kollegiumi ifjúság egészségügyéről, gyógykezelté közel négy évtizedre terjedő hosszú tanári szolgálata alatt a beteg tanulókat állandóan, írt részükre orvosi rendelvényeket és utalt ki gyógyszereket is. Az ápolói intézményt is korán meghonosította, amit egy pénztári számadás is igazol, amely szerint 1760-ban egy ápolónak, ki egy Diószegi Sámuel nevű beteg szolgatanuló mellett teljesített ápolói szolgálatot, két hetenkint két forint 40 krajcárt utalt ki fáradságdíj fejében.³¹

De iskolaorvosi működése, valamint tanári hivatala és széleskörű irodalmi munkássága mellett igen kiterjedt orvosi magángyakorlatot is folytatott Hatvani. Igen keresett és ügyes orvos volt s bár rajta kívül még több orvos is működött abban az időben Debrecenben, mégis őt hívták mindig a súlyosabb betegekhez.³² Kitűnik ez egy 1759 július 14-én kelt s Bossányi

²⁹ Balogh Ferenc i. m. 54. l.

³⁰ Balogh Ferenc i. m. 55. l.

³¹ Balogh Ferenc i. m. 158. l.

³² 1769-ben, Debrecen városának a helytartótanácsához intézett felterjesztése szerint négy orvos működött Debrecenben, ezek közül kettő Bázelen, a másik kettő pedig Utrechtben szerezte meg orvosi oklevelét. A legidősebb közöttük *Hatvani* volt, kinek oklevele Bázelen 1748 április 10-én kelt. Sorrendben jönnek azután utána: *Veszprémi István*, kinek oklevelét 1756 július 15-én állították ki Utrechtben (téves dr. Demkónak az az adata, amely szerint Veszprémy-Csanády István 1776-ban lett volna orvosdoktorrá. Ld. *Dr. Demkó Kálmán: A magyar orvosi rend története Magyarországon a XVIII. század végéig.* Budapest, 1894. 459. l.), azután Csapó József, kinek oklevelét 1759 augusztus 7-én állították ki Bázelen.

Ferenc táblabíróhoz intézett leveléből is, amelyben elnézést kér, hogy gyengélkedése miatt nem látogathatta meg Bossányinak súlyos betegen fekvő leányát egy júliusi vasárnapon oly gyakran, mint ahányszor hívták és kívánták volna. Roszszulléte és lázas állapota ellenére aznap mégis két ízben, reggel hat órától délelőtt 10 óráig és este 6—9 óráig tartózkodott a beteg ágyánál s Veszprémi doktor helyett is ő készítette el a cataplaszmát, a pépes borogatást és applikálta a betegre.³³

A kitűnő orvosnak azonban nemcsak Debrecen város és Biharvármegye közönsége vették igénybe orvosi segítségét, hanem messze vidékekről, sőt még külföldről is ő hozzá fordultak nemesi, és főnemesi családok tagjai, ha orvosi tanácsára és beavatkozására szükségük volt. Kitűnik ez végrendeletéből is, melyben az előkelő páciensektől kapott ajándékok hovafofordítása felől intézkedik. Így az anhalti hercegség fejedelemé kétszer volt „*curája*“ alatt s ezért orvosi honorárium fejében II. József római császár házassága emlékére veretett arany és ezüst érméket kapott ajándékba. Báró Vecsei Józsefet is sokszor gyógykezelt s ennek fejében „*egy fából petrificált s aranyba foglalt Pixist*“, valamint több drágakövet is kapott ajándékba. De a báró Haruckernétől, gróf Károlyiné édesanyjától, Bécsből kapott arany szelence, valamint más megnevezett helyekről származó ezüstérmék is minden valószínűség szerint gyógykezelés fejében kerültek Hatvani birtokába.³⁴

Országos hírnevét s babérkoszorúit orvosi működésével, szerencsés gyógykezelésével szerezte magának Hatvani, írja egyik ismeretlen nevű barátja a Budán megjelent Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten című lapban 1787-ben.

A nagyváradi fürdők gyógyerejét is felismerte s ez

ben és végül *Polgári Mihály*, ki 1768 július 13-iki kelettel kapott Utrechben orvosi oklevelet. V. ö. Orsz. Levéltár: Index Actorum in negotio Sanitatis 1724—1779. Sub. A. Fasc. 33. No. 25. De Annis 1769.

³³ *Magyar Tudományos Akadémia kéziratára*: M. Irod. levelezés 4-rét, 41. szám, f. 2. Hatvani István Bossányi Ferenchez. Debrecen, 1759. július 14.

³⁴ Ld. Hatvani végrendeletét Pap Károly: A „Magyar Faust“ élet rajzához c. munkájában. (Irodalomtörténeti közlemények 1916. 452. l. A végrendelet kézírata Debrecen város levéltárában található.

ásványvizek külső és belső használatának az előírásával sok szenvedő embertársán segített.³⁵

„Orvosi kezéről sok beteg szólhatna
S gyógyulása felől tudományt adhatna.
Szólhatna sok szegény, nemes, gróf és báró,
Ki már az halálnak völgyében volt járó,
Kiket mintegy újra a világra hozott

S nekik megújulást s életet okozott.“ — Mondja a felette tartott verses búcsúztatójában Naszályi János, az „ugyanazon Collegiumban tanuló Poetáknak Publicus Praeceptor.“³⁶

Mint a legnagyobb gyakorlattal bíró orvost a kormány Debrecen városa és Biharvármegye gyógyszerházainak felügyelőjévé is kinevezte.³⁷ Ebben a minőségében kötelessége volt, hogy a gyógyszerházak állapotára, jókarbantartására ügyeljen fel s a város és vármegye területein fekvő gyógyszerházakat évenként megvizsgálja. A gyógyszerházaknak 1747. évi összeírása alkalmával a helytartótanács rendeletére készült statisztika Debrecenben csak egy jókarban lévő gyógyszerházat mutat ki, egy felesketett gyógyszerésszel. Ez az Arany angyalról nevezett és még a XVII. században alapított városi gyógyszerház volt, amelyet 1771-ben Kazay Sámuel vett meg a várostól. Biharvármegye területéről egy

³⁵ *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten*. Ofen, 1787. Mittwoch den 28. März. No. 25. S. 219. „Lebensbeschreibung des Herrn Stephan Hatvany von Ér-Hatvan, Professors der sämmtlichen Weltweisheit und Mathematik in dem Collegio der Reformirten zu Debrecin, Doctors der Artzney-Gelahrheit und Beysitzers der Gerichtstafel der Gespannschaft Bihar (Von einem Freund des Verstorbenen eingeschickt und von uns unverändert mitgetheilt).“

Ismeretlen életrajzírója szerint Hatvani fedezte fel a nagyváradi hévvizek gyógyerejét is. Ez azonban nem áll, mert mind a Püspökfürdő, mind a Félixfürdő hévvízeinek kitünő hatását már a középkorban is igen jól ismerték Magyarországon. (Ld. dr. Magyary—Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. I. köt. Budapest, 1929. 144. l.)

³⁶ *Milesz Béla*: Hatvani István emlékjegyzeteiből (Vasárnapi Ujság. 1872. 246. l.)

³⁷ *Révész Imre*: Hatvani István. 1718—1786. (Vasárnapi Ujság 1871. 69. l.)

gyógyszertárt sem említ a kimutatás és Pestvármegye területén is csak egy gyógyszertár szerepel a helytartótanács statisztikájában. Ebben az időben ugyanis a hatóságok meglehetősen mostohán kezelték a gyógyszertárak ügyét s a statisztikák sem voltak teljesek és megbízhatók.

Hatvani idejében már két gyógyszertára van Debrecennek. Az *Arany angyal*-on kívül még az *Arany egyszarvú*-hoz címzett gyógyszertár. Ezt Zeininger gyógyszerész rendezte be 1772-ben felsőbb engedéllyel a mai Kossuth-utcában.³⁸ Egykori, eredeti berendezése a Déri-múzeumban látható.

E gyógyszertárak felügyeletén kívül még minden valószínűség szerint a gyógyszerészek vizsgáztatása és képzése is Hatvani hatáskörébe tartozhatott addig az időpontig, amikor 1771-ben Magyarország egyetlen tudományegyetemén, a nagyszombatin, az orvosi fakultást felállították s a gyógyszerészképzés ügyét is e fakultás keretébe utalták.³⁹

Az ifjúság önképzésére is súlyt vetett Hatvani. A debreceni főiskolában ő tette a legelső pályadíjalapítványt 1000 rhénes forinttal 1780 december 31-én kelt végrendeletében oly meghagyással, hogy az alapítványi összeg 700 forintjának kamatja a tanárikar által kijelölt három tógátus deák közül annak ítélendő oda minden esztendőben pályadíjúl, ki a három közül a legjobb értekezést írja latin nyelven egy feladott témáról, míg az alapítványi összeg fennmaradó 300 forintjának kamatja az értekezéseket megbíráló tanárok között osztandó el egyenlő arányban. A mely esztendőben pedig a 700 forint kamatait valamely okból kiadni nem lehetne, úgy a kamatokat a legszegényebb deákok vagy exspectánsok között alumneum gyanánt kell kiosztani.

A pályakérdés kiírását úgy kívánja az alapítványtevő, hogy négyévenként ismétlődő időszakokban s e szakaszokon belül minden évben más tudományszakból tűzessék ki a pályatétel. E négyéves időszakok első évében a tétel a theoló-

³⁸ V. ö. *Ecsedi István*: Vezető Debrecen Déri-Múzeumában. 1930. 142. l.

³⁹ *Schwarz Ignác*: Beiträge zur Geschichte des ungarischen Apothekenwesens im XVIII Jahrhundert. (Sonderabdruck aus „Pharm. Post“ 1894. No. 5—9.)

gia és a theológiai kritika köréből választandó, a második esztendőben a bölcselet, erkölcsan vagy a természetjog köréből, a harmadik esztendőben a fizikából vagy a matematika valamelyik alkalmazott részéből, nevezetesen a csillagászatból, a kronológiából, az egyetemes földrajzból stb. és végül a negyedik esztendőben az egyetemes vagy esetleg a magyar egyháztörténelemből kell a pályakérdéseket kitűzni.⁴⁰

Az alapítványt a végrendelet felbontását követő esztendőben, 1787. március 27-én adta ki a város hivatalosan a kollegiumnak. Legelőször 1795-ben, Hatvani halála után 9 évvel ítelték oda Lengyel József seniornak, a filozófia későbbi professzorának a kollegiumban. 42 forint volt a 700 forint alapítványi tőke kamatja ekkor, amelyet a pályakérdést megfejtő Lengyel Józsefnek kifizettek.⁴¹ 1801-ben Lukács István senior nyerte el a díjat, kinek a „*Hatvaniána Fundatióra bé adódott dissertációja a legjobbnak találódott,*“ 1803-ban Kassai Péter esküdt deák,⁴² 1816-ban pedig Elekes András nyerték el e pályadíjat,⁴³ amelyet nem minden esztendőben adtak ki s miután a kamatokat legtöbbször a tőkék-

⁴⁰ Ld. Hatvani végrendeletét *Pap Károly* i. m.-ban, azonkívül *Balogh Ferenc*: Alapítványok és ösztöndíjak a debreceni református főiskolában. 2. kiad. Debrecen, 1904. 84. l.

⁴¹ *Dr Balogh Ferenc*: A debreceni református főiskola alapítványi törzskönyve, azaz alapítványok, hagyományok és adományok tevőinek sorozata 1550-től 1911 évig. Debrecen, 1911. 119. l. Ld. azonkívül *Balogh Ferenc*: A debreceni református kollegium története. Debrecen, 1904. 39. l. Ez utóbbi helyen nyilván nyomdahiba az 1798-as év, amelyben első ízben tűzték volna ki a pályadíjat. Lengyel József ugyanis senior korában kapta meg ezt a díjat, senior pedig 1795-ben volt. 1798-ban már a kollegium tanára volt.

⁴² *Kollegiumi levéltár*: A. III. 5. Acta Incltyi Curatoratus et Professoratus Collegii H. C. Addictorum Debrecinensis inde ab Anno Domini 1792—1804.

⁴³ *Tudományos Gyűjtemény* 1819. XII. köt. 119. l. A Hatvanianum Jutalomról való Tudósítás. 1887-ben Hatvani életrajza volt a pályatétel. Két pályamű érkezett be, amelyek közül az egyiknek címe: *Biographia Stephani Hatvani professoris Debrecinensis*. Erre Thót Ferenc tanár rájegyezte, hogy ez a munka jobbnak látszik a másikinál, terjedelmesebben is van kidolgozva, bár ebben is bőven akadnak grammatikai és szintaktikai vétségek a latin nyelv géniusza ellen. A másik mű azonban annyira rossz latinsággal van írva, hogy e miatt sok helyen érteni sem lehet. (Főisk. könyvtár kéziratára: R. 1039. 76. sz.)

hez csatolták, így az folyton gyarapodott. 1835-ben 1350 forintra növekedett a Hatvani alapítvány, 1875-ben 1684 forint 80 krajcárból állott és 1911-ben 5758 korona és 38 fillérnyi összeget tett ki.⁴⁴ A deákok ugyanis nem szívesen pályázták meg részint azért, mert a többi alapítványokhoz viszonyítva csekély volt a pályadíj összege, részint pedig azért, mivel a végrendelet szerint latin nyelven kellett a pályamunkákat elkészíteni s a deákoknak a kitűzött pályakérdés helyes megfejtésén és feldolgozásán kívül még a latin nyelv nehézségeivel is meg kellett küzdeniök. Ezért javasolja a főiskolai tanári kar 1878-ban az egyházkerületi közgyűlésnek azt, hogy a Hatvani alapítványból addig kitűzni szokott 44 forint 10 krajcár pályadíj 62 forintra, illetve a bíráló tanárok 18 forintnyi díjával együtt 80 forintra emeltesék fel.⁴⁵ 1900-ban pedig még azt is indítványozza a tanárikar az igazgatótanácsnak, hogy a pályamunkákat a jövőben magyar nyelven lehessen elkészíteni, mert a nemzeti nevelés korszakában nem célja a közoktatásnak „a tiszta és szép deákság” mint Hatvani idejében volt.⁴⁶

Sok ténykedése mutatja Hatvaninak, hogy az ifjúságnak igaz barátja, lelkes vezetője volt. Tanítványait gondos nevelésben részesítette és fáradhatatlan igyekezettel, buzgalommal tanította. Szerette az ifjúságot, de viszont az ifjúság is szeretettel csüngött Hatvanin.

„Maga iránt itten mihelyt beköszöntött
Tanítványaiba szeretetet öntött
Hogy folyt az ifjakra a tudomány ere
E kútfőből és volt mely hasznos sikere,
Harminchét esztendő tegyen bizonytságot,
Sok száz tanítványa szóljon igazságot,

⁴⁴ *Egyházkerületi levéltár*: 1859. 2214. szám; továbbá *Tóth Sámuel*: A református egyházakat érdeklő országos törvények kivonatos gyűjteménye. Debrecen, 1875. és *dr. Balogh Ferenc*: A debreceni református főiskola alapítványi törzskönyve stb. Debrecen, 1911. 119. l.

⁴⁵ *Tiszántúli református egyházkerület levéltára*: A Hatvani alapítványi pályadíj felemelésére irányuló indítvány. II. 1878. 5547. szám.

⁴⁶ *Tiszántúli református egyházkerület levéltára*: A Hatvani alapítvány feltételeinek miként értelmezése tárgyában felterjesztés. II. 1900. 10734. szám.

Kiket hűségesen addig legeltetett,
 Sokaknak fejekre koszorut tétetett. —
 Volt ő e világnak egy bölcs tanítványa,
 Mint ezt megmutatta ritka tudománya,
 Mert míg köztünk tarta élete folyása,

Sokakra közülünk volt bő áradása.“ — Olvassuk Naszályinak a Hatvani felett tartott verses búcsúztatójában⁴⁷

Szigorú, pedáns, de igazságos, jóindulatú és megértő barátja volt az ifjúságnak. Keze alól sok jeles ember került ki. A jól tanuló, szorgalmas deákokat kedvelte s ha szükség volt reá, pártfogásába is vette. Így egyik kiváló tanítványáért, Pálóci Horváth Ádámért, amikor korhelykedés miatt 18 pálcára s a kollegiumból való kicsapásra ítélték, közbevetette magát, úgy hogy Pálóci csak két pálcaütést állott ki s a kollégiumba is visszavették.⁴⁸ De már Mándi Márton István hetedikes deákot, a pápai főiskola későbbi kiváló tanárát és újjászervezőjét, kit 1784-ben az iskolaszék ismételen elkövetett fegyelemsértés és a felsőbbség iránti tiszteletlen magaviselete miatt a tóga letevésére és a kollegiumból való kizárásra ítélt, kalodába valónak nevezte.⁴⁹

Egyenes, nyílt jelleménél és felvilágosult szelleménél fogva, valamint a veleszületett nyájas modoránál és vidámságánál fogva a társadalomnak is kedvelt alakja volt Hatvani. Közvetlenségével az emberekkel való érintkezésében, lekötelező szívességével sok jó barátot szerzett magának. Barátságát előkelő körökben is sokra becsülték s házánál gyakran fordultak meg főrangú urak is, ha útjuk Debrecenbe vezetett.⁵⁰

⁴⁷ *Milesz Béla*: Hatvani István emlékjegyzeteiből. (Vasárnapi Ujság. 1872. 246. l.)

⁴⁸ *Dr. Szathmáry László*: Magyar alkémisták. Budapest, 1928. 156. l.

⁴⁹ Irodalomtörténeti Közlemények 1912. XXII. évf. 11. és 175. l. *Csűrös Ferenc*: Mándy Márton István pöre.

⁵⁰ Így 1777-ben gróf Forgács Miklós császári királyi kamarás, valóságos belső titkos tanácsos, a művészetek és tudományok nagy kedvelője szállt meg Hatvani Péterfia utcai házánál s a város „ő Excellentiája szállása kedvéért tsináltatta meg Professor Tiszteletes Hatvani István Ur Péterfia Házánál levő némely defectusokat“. (Tikos István városi gazda és Hallósi S. András „Építető Inspector“ jelentése 1778. június 22-éről. Ld.: *Debrecen város Levéltára*: Rel. 207.1778.)

„Vele születtetett vidám tekintete,
 Valakivel szólott, minden kedvellette,
 Ez az oka, hogy sok nagy urak, mágnások
 Gyakorta házánál kérték kiszállások.
 És bátor már meghalt, fog élni hirében,
 Mig jár a fényes nap tizenkét jegyében.“ — Mondja
 gyászbeszédében Naszályi János.

Az a korszak, amelyben Hatvani István a debreceni kollegium tanára volt, a magyar protestáns egyház legszomorúbb korszakai közé tartozik. Mint láttuk, a bécsi kormány már 1752-től kezdve — röviddel Hatvani hivatalba lépése után — eltiltotta Debrecen város tanácsát attól, hogy a kollegium rendes tanárainak és praeceptorainak illetményeit a városi pénztárból fizethesse ki. A kormánynak ez a rendelkezése készítette azután az egyházkerületet arra, hogy a külföldi protestáns egyházak jóindulatát és anyagi támogatását vegye igénybe. Ettől az időponttól kezdve majdnem 50 éven át — Hatvani tanári működésének csaknem egész ideje alatt, — szakadatlanul tartott a magyar protestáns egyháznak iskolái létéért és szabadságáért vívott küzdelme. „*Csaknem első idejövetelemtől fogva — írja Hatvani egyik későbbi levelében — többi tanítótársaimmal együtt éjjel és nappal való szomorúságban és bánatban, félelmek és rettegek között töltöttük el napjainkat.*“ Egy másik helyen pedig így fakad ki: „*Oh Uram, meddig haragszol még a Sionra és meddig nem könyörülsz annak széthányt köfalain.*“

1778-ban tiszti keresetet is indított a kormány a debreceni kollegium tanárai ellen, köztük Hatvani István ellen is, mert Saly Sámuel debreceni deák ajánlólevelét szintén aláírta.⁵¹

⁵¹ *Országos Levéltár: Specificatio Actorum de Annis 1778.* Ladula sub 2. Fasc. 81. Religion. Azonkívül *dr. Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története* Mária Terézia korában. II. köt. Budapest, 1902. 377. l. — Szathmári P. István, Hatvani István, Varjas János és Sinai Miklós voltak ez időben a kollegium tanárai és mind a négyen aláírták Saly ajánló levelét, kit mint a kollegium igaz barátját és igaz járatbeli ifjút a patrónusok és beneficátorok figyelmébe ajánlanak és akire, mindent bátran rábízhatnak, ha a kollegiumban tanuló deákok részére valamit küldeni akarnának. Salyt Kissáronson 4 frt. 29 kr. gyűjtött pénzzel elfogták s mivel a reformátusoknak tiltva volt egyházi és iskolai célokra pénzadományokat gyűjteni, az ajánló levelet aláíró tanárok ellen tiszti keresetet indítottak.

Az egyház elnyomatása és üldöztetése tekintetében javulás s békésebb és biztosabb állapotok csak Mária Terézia halála és II. József császár trónralépése után, 1781-től kezdve álltak be, amikor a császár a protestáns egyházak sérelmeinek a meghallgatását rendelte el. Abban a küldöttségben, amely a protestáns egyháznak vallási és iskolai ügyekben való szabadsága érdekében járult Bécsben a császár elé, a világi részről kiküldött Domokos Lajos debreceni főbíró mellett Hatvani képviselte az egyházat.⁵²

Hosszúra nyúlt és évekig tartó tanácskozások indultak meg ekkor, amikor a kormány a Ratio Educationist a protestáns iskolákra is ki akarta terjeszteni. Az 1782-ben II. József által Pozsonyba összehívott országos tanácskozmányban, amelyben Skerletz Miklós helytartótanácsos vitte az elnöki tisztet, megint Hatvani képviselte Domokos Lajos főbíróval együtt a tiszántúli egyházkerületet.⁵³ Közel három hónapig, 1782 február 21-étől május 17-éig tartózkodott Pozsonyban. Erről az útjáról készült s 263 rhénes forintról szóló számadását 1782 augusztus 13-án nyújtotta be az egyházkerületnek.⁵⁴

1784-ben Hatvani újból megfordult Domokos Lajossal együtt Bécsben, hogy a Ratio Educationis-nak a protestáns iskolákba való behozatala, illetve az attól való felmentés ügyében megtartott értekezleten, melyre felrendelték, résztvehesen.⁵⁵ E tárgyalás alkalmával tehette van Swieten, a bécsi tanügyi bizottság elnöke előtt a közös iskolákra vonatkozóan azt a megjegyzését, amelyet van Swieten még 1786-ban is felpanaszolt Kazinczy-nak, hogy Hatvani szerint a református

⁵² Révész Imre: Hatvani István. (Vasárnapi Ujság 1871. 69. l.) és Szücs István: Szabad királyi Debrecen város történelme. III. köt. Debrecen, 1872. 951. l.

⁵³ Verédy Károly: Paedagogiai Encyclopaedia különös tekintettel a népoktatás állapotára. Budapest, 1886. 354. l. Ld. Hatvani István alatt.

⁵⁴ Tiszántúli református egyházkerület levéltára: Hatvani István professor pozsonyi útjának számadása. 1782. 332. szám. Rationes Stephani Hatvani de itinere Posoniensi, quod percepta et expensas a Die 21-a Febr. usque ad 17. May inclusive. Anno 1782.

⁵⁵ Dr. Barcsa János: A debreceni collegium és pártikulái. Debrecen, 1905. 71. l.

felekezetbeliek még a bábáskodást sem tanulhatják idegen felekezetbeli iskolákban a keresztelési oktatásra nézve.⁵⁶

1785-ben Hatvani készíti el Domokos Lajossal együtt a helvét hitvallásúak, báró Prónay Gábor és Podkoniczky Ádám pedig az ágostai hitvallásúak elaboratumát, melyben a két egyház az 1777-ben Magyarországon bevezetett tanrendszer ellen, főként azonban a katolikus igazgatók felügyelete, valamint a tanmód, tantárgyak, könyvek stb. tekintetében való egyöntetűség ellen foglal állást. 1785 február 1-én együttesen tárgyalja a bécsi tanügyi bizottság a kérvényeket, amelyekre vonatkozóan a császár úgy döntött, hogy a katolikusok és akatholikusok tanmódjában, amennyiben azt a vallások különbözősége lehetetlenné nem teszi, egyöntetűségekre kell törekedni, az iskolák felsőbb igazgatásától azonban el kell tekinteni s az akatholikusokra való tekintettel kerülni kell minden olyan újítást, amely szakadásra és bizalmatlanságra vezethetne.⁵⁷

Közérdekű munkásságáért Biharvármegye 1783-ban Hatvanit táblabírájává választotta.

Nagy pártfogója volt Hatvani a református lelkészeknek és tanároknak is. Anyagi helyzetükön igyekezett mindenáron segíteni. A csekély javadalmazású, úgyszólván nyomorgó

⁵⁶ *Kornis Gyula*: A magyar művelődés eszményei. 1777—1848. I. köt. Budapest, é. n. (1927.) 77. l., illetve *Kazinczy Ferenc*: Pályám emlékezete. 75. l.

⁵⁷ *Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wien*: Staatsrath 1785. No. 564. Die Vorstellung des Baron Prónay und Ádám Podkoniczky der Augspurgl. = dann des Domokos und Hatvány Sweizerl. Conf.: Verwandten wegen Gleichförmigkeit des Protestantischen Schulwesens in Hungarn. Zwo Allerhöchst bezeichnete Bittschriften. A bécsi udvari és állami levéltárban a Staatsrath indexeiben, a Hungarische Gegenstände cím alatt mintegy 500 ügyiratcím közül kerestem ki még 1928-ban. Ez az ügyirat még Hatvani neve alatt is előfordul: Hatvány, eines Kalviners Vorstellung wegen der Gleichförmigkeit des Protestantischen Schulwesens in Hungarn betreffend. (St. R. 1785. 564. 3580.) Kornis Gyula is megemlíti ezt az elaboratumot, melyet Hatvani Domokos Lajossal együtt készített, azonban az ágostaiak által készített kérvényt már nem említi meg. Domokos Lajos nevét is tévesen Lászlónak írja. (Ld. *Kornis Gyula*: A magyar művelődés eszményei. 1777—1848. Budapest, 1927. I. köt. 75. l.)

lelkészek számára jobb javadalmazást, de legalább tisztességes megélhetésnek a biztosítását sürgette.

Ez hajtotta őt többek között Sinai pártjára is, amikor 1780 körül a *hierarchia és kiarichia harca* néven ismeretes küzdelem a debreceni református egyház és főiskola világi és egyházi főurai között az egyházkerületben való hatalomért megindult. Ennek a közel két évtizeden át tartott, áldatlan harcnak, mely a debreceni egyház és főiskola nyugalomát teljesen felkavarta. Hatvani is egyik szenvedő részese volt. Amikor a Domokos Lajos által 1781-ben kidolgozott új iskolai tanrendet, az ú. n. Ordo studiorumot, amelyet Hatvani és tanártársai elleneztek, az egyházkerület 1782-ben elfogadta s Hatvani a tanrendet célszerűtlennek és nem követhetőnek mondotta, értésére adták, hogy az egyházkerület akarátának s az új tanrendnek alá kell magát vetnie. Hatvani e tanrendet orvosi szempontból is célszerűtlennek tartotta, mert télviz idején a korai reggeli órákra tett számtani, geometriai és fizikai előadásokon gyertyafény mellett kellett volna a deákoknak az auditoriumban ülniök s a gyenge világítás mellett rosszul látták volna a táblára írt és rajzolt ábrákat és számokat.⁵⁸ A világiaknak az iskola belügyeibe való erőszakos beavatkozását magára és a tanári karra sértőnek és lealázónak találta s ekkor írja Rhédey Ferenc főkurátornak: *„Nem tudom, mivel érdemlettem ezt a publikumtól 33 esztendeig tartott szolgálatom után, hogy ily móddal adódjék értésemre, hogy tovább sem magam, sem szolgálatom nem tetszik. Azt ki ki tudja, hogy e stációt sohasem kértem, sem kerestem... valamint soha senkinek magamat, sem szolgálatomat nem obtrudáltam, úgy most sem. Reményelem, ezután is az Ur Isten rólam kegyelmesen gondot visel és attól várom a jutalmat, akinek magának és akinek a Házáért, gyermekségemtől fogva mind e mai napig szolgálni kívántam és egyenes szívvvel igyekeztem.*⁵⁹

Bár az egyházkerület tudtára adta Hatvaninak, hogy nem

⁵⁸ Balogh Ferenc: A debreceni református kollegium története. Debrecen, 1904. 354. l.

⁵⁹ Révész Imre: Hatvani István. (Vasárnapi Ujság. 1871. 69. l.), továbbá Balogh Ferenc: A debreceni református kollegium története. 1904. 230. és 355. l.)

kívánta sérteni, de mivel egyrészt óhajításai sem teljesültek, másrészt a harc is tovább tartott a Domokos Lajos vezetése alatt álló világiak és a Sinay Miklós által képviselt papi párt között és Hatvaninak is sok mellőztetést kellett még elszenvednie a progresszív irányt képviselő világiak részéről, így ezek az áldatlan viszonyok hova-tovább mind jobban elkeserítették. Rezignáltan látta el még néhány évig tanári hivatalát, de már 1785 december 13-án kelt levelében azt írja Farkas Jánosnak: „*Die 19. huius a Professorságom az Examen adással leteszem, már mást is hívtak helyettem.*“⁶⁰ Az iskolai törvényeszeknek 1786 január 17-én tartott azon a rendkívüli gyűlésén, amelyen Márton Istvánt erőszakosan primáriussá tették meg, Hatvani már nem vett részt.⁶¹ 1786 február 11-én azután végleg megvált tanári állásától s 37 éven át közmegelegedésre, nagy odaadással és szeretettel ellátott tanári működése után nyugalomba vonult.⁶²

A természet Hatvanit rendkívüli tehetségekkel áldotta meg s Hatvani ez Istentől kapott képességeit és tehetségét egész életén át egyháza javára s a kollegium ügyeinek előbbre vitelére szentelte. Fáradhatatlan és tevékeny munkásság, rendíthetetlen hit és elvhűség s a tudományok igaz szeretete jellemzik Hatvanit.

Kiváló pedagógus volt, nagy képzettségű és rendkívül sokoldalú tudós, a szó szoros értelmében vett polihistor. Mint theologus, bölcész, orvos, fizikus és matematikus egyaránt kitűnő volt s az irodalom terén is sok kiváló munkával örökítette meg nevét. Találónan jegyzi meg róla Pap Károly, hogy „*a XVIII. századbeli debreceni kollégiumnak egyik legkitűnőbb szelleme, akinek példája hosszú időre irányt mutat.*“⁶³

⁶⁰ *Magyar Nemzeti Múzeum kéziratára: Hatvani István levele Farkas Jánoshoz. Debrecen, 1785. december 13-án.*

⁶¹ *Csűrös Ferenc: Mándi Márton István pöre. (Irodalomtörténeti Közlemények. 1912. XXII. köt. 187. l.)*

⁶² *Wurzbach* tehát tévesen mondja, hogy 35 évig viselte Hatvani e tisztet mint „Professor der Weltweisheit und des Naturrechts“ (V. ö. Dr. Wurzbach: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. Wien, 1862. VIII. köt. 49. l.), azonkívül Hatvani, amint tudjuk, nemcsak a bölcséletnek, hanem a matematikának is tanára volt.

⁶³ *Irodalomtörténeti Közlemények. XXVI. évf. Budapest, 1916. 453. l.*

Hazai közoktatásunk története nevét eddig jóformán meg sem említette. Dr. Fináczy is csak annyit jegyez fel róla a Mária Terézia korabeli közoktatás történetét tárgyaló pompás munkájában, hogy az ördöggel cimboráló professzor Debrecenben filozófiát és mathézist tanított.⁶⁴ Molnár Aladár sem mond többet róla⁶⁵ s Maróthi mellett csak Szilágyi Sámuel említi meg, kik a hanyatlásban volt kollegiumi oktatásnak a XVIII. század első négy évtizede után, amikor közepes, sőt részben gyenge tanerők működtek a kollegiumban, ismét nagy lendületet adnak. Pedig Hatvani is maradandó nyomokat hagyott a kollegiumi oktatás történetében s most, hogy ön-életrajza nyomán paedagógiai munkásságát is közelebbről megismertük, Hatvani is arra a helyre kerül, mely őt kiváló munkásságánál fogva a debreceni főiskola s hazánk közoktatásügyének történetében méltán megilleti.

⁶⁴ Dr. Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. köt. 1740—1775. Budapest, 1899. 215. l.

⁶⁵ Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Budapest, 1881. 480. l. 1749-ben jött Hatvani István a természet és mértan tanárául, mondja Molnár.

XV. Hatvani családi és magán élete.

Röviddel azután, hogy Hatvani tanári működését Debrecenben megkezdette, családot is alapított. Csatáry István debreceni városi szenátornak és feleségének, Fodor Máriának leányát, Csatáry Máriát jegyezte el magának jövőbeli házastársul.¹ Az eljegyzés 1749 április 30-án, Erastus napján történt meg. Három hónapig tartó jegyesség után 1749 július 30-án, Beatrix napján lépett Csatáry Máriával „az házassági szent életre.”² A debreceni református egyház esketési anyakönyvében e napról a következő bejegyzés áll:

„*Vőlegény*: Professor Hatvani István. Lakása: Hatvan utca.

Menyasszony: Csatári Mária, Senator Csatári István hajdon leánya. Lakik Péterfia utca.”³

A fiatal párt Tatai Ferenc debreceni prédikátor adta össze és áldotta meg.

Hatvani családi élete igen boldog volt. Csatári Máriával való házasságából 10 gyermeke született, hét fiú és három leány: *I. Pál* (szül. 1750), *Mária* (szül. 1752), *Julianna* (szül. 1753), *Sámuel* (szül. 1755), *I. Jakab* (szül. 1757), *II. Pál* (szül.

¹ A Csatáry család régi debreceni nemes familia. A család egyik őse, Csatáry Bálint 1666—1699-ig volt senator. Csatáry János 1710-től 1731-ig volt a város főbírája. Csatáry István, Hatvani apósa pedig 1735—1758-ig volt a város tanácsnoka. (Ld. Dr. Herpay Gábor: Nemes családok Debrecenben. Debrecen, 1925. 29. l.)

² *Milesz Béla*: Hatvani István emlékjegyzeteiből. (Vasárnapi Ujság. 1872. 233. és 246. l.)

³ A debreceni református egyház esketési anyakönyvéből 1749-ik év július hó 30. napjáról. III. köt.

1759), *Klára* (szül. 1762), *II. Jakab* (szül. 1764), *István* (szül. 1766) és *Antal* (szül. 1772.)⁴

⁴ *A debreceni református egyház levéltára*: Debretzeni Reformata Eklesia Keresztelő Könyve 1742—1756. III. Darab.

— (411. l.) *Pál*, szül. 1750 július 12-én. K. A.: Praedicator Tatai Ferenc Piacz utcából, Forró István Németh utcából, Nádudvari Joseph Ceglédben.

— (505. l.) *Mária*, szül. 1752 január 9-én. K. A. Predik: Körösi Mihály, Veresmarti János, Lévai Josef.

— (595. l.) *Julianna*, szül. 1755. szeptember 3-án. K. A. Praedicator Debreczeni János Péterfiában, Senator Szeremlei Joseph Czeplédben, Dömsödi Gergely Csapóban.

— (689. l.) *Sámuel*, szül. 1755 április 27-én. K. A. Predik. Maklári János, Notar. Domokos Lajos, Osváth János.

Toldalék a keresztelő Laistromhoz (III. Darab) .

— (51. l.) *Jakab*, szül. 1757 május elsején. K. A. Pándi János, Fráter István, Mihályházi János.

A Debreczeni Reformata Szent Eklésia Keresztelő könyve. Ab Anno MDCCLVII. IV. Darab.

— (95. l.) *II. Pál*, szül. 1759 szeptember 14-én. K. A. M. Doctor Buzinkai György, Prof. Varjas János, Nánási György Eskütt.

— (248. l.) *Klára*, szül. 1762 július 12. K. A. Senator Komáromi György, Eskütt Fazekas Mihály, és Mihályfalvi István.

A' Debreczeni Reformata Szent Eklésiának Matriculája. Az-az: Meg-keresztelt kisdedeknek, meg-házasult személyeknek, meg-esett, de penitensiát tartott bűnösöknek laistroma 1764-ik Esztendőtől fogva. V-ik Darab.

— (19. l.) *II. Jakab*, szül. 1764. augusztus 18. K. A. Prof. Sinai Miklós, Eskütt Szóke János és Kalmár Poroszlai Sámuel.

— (159. l.) *István*, szül. 1766 december 30. K. A. Megyaszai Mihály, Nagy Bálint, Csapó István.

A Debreczeni Reformata Szent Eklésiának Matriculája. Az-az meg-keresztelt kisdedeknek, megházasult személyeknek, meg-esett, de penitenciát tartott bűnösöknek laistroma 1772-ik Esztendőtől fogva. VI. Darab

(55. l.) *Antal*, szül. 1772 január 2. K. A. Pred. Hunyadi Ferenc, Fiscalis Szombati István, Vadászi László, Hollósi András. Apud aedes.

Hatvani gyermekei mind Debreczenben, a Hatvani utcai tanári lakásban születtek a keresztelő könyvek tanúsága szerint. Mindenik gyermekének három keresztapja volt, kivéve az utolsót, melynek négy keresztapja volt. E szerint Hatvani gyermekeinek összesen 31 keresztapjuk volt. De ő maga is gyakran szerepelt keresztapaként, úgy hogy ily módon Debreczen város lakosságának egy tekintélyes részével rokonságba került.

Itt jegyzem meg, hogy Debreczenben több Hatvani család élt a

„Ezen magzatoknak száma közül hatot,
A halál kaszája immár learatott,
Négye pedig futja még az ő pályáját,
Hogy elnyerje vigan élte koronáját.“⁵ — Mondja
a Hatvani özvegye felett 1796 január 22-én tartott búcsúztató.

Az életben maradt négy gyermek: Mária, Juliánna, II. Pál és István, míg a szülők életében elhalt gyermekek, öt fiú és egy leány: I. Pál, Sámuel, I. Jakab, Klára, II. Jakab és Antal.⁶

E hat gyermeke korai elvesztését nagyon fájlalta Hatvani, mert a váradi fürdőkről írt s 1777-ben Bécsben megjelent latin könyvének második előszavában megemlíti, hogy sok előre nem látott nehézség mellett családi bajai is hátráltatták e könyvének megjelenését. Alig két év alatt ugyanis két fiát vesztette el egymásután. Az egyiket 21-éves korában, távol a szülői háztól, egy tábori sebésznek helytelen kezelése miatt, a másikat pedig himlőből keletkezett utóbetegségében, öt éves

XVIII. században. Többek között Hatvani Sámuel és Hatvani Péter. Sámuelnek, ki a Csapó utcában lakott és feleségének, Győri Sárának 1754-ben születik egy Sámuel nevű fiuk. (Keresztelő Könyv. III. Darab.)

— (639. l.) Péternek, ki szintén a Csapó utcában lakott és feleségének Pap Máriának 1769-ben egy Sára nevű leányuk és 1772-ben János nevű fiúk születik. (Keresztelő Könyv V. Darab 263. l. és 347. l.)

⁵ *Debreceni református kollegium könyvtárának kéziratára*: R. 702. aa. Csokonai korabeli versek, búcsúztatók. Néhai nagyemlékezetű Doctor és Professor Hatvani István Ur Özvegyének, T. N. Csatóry Mária Asszonynak utolsó tisztességére. D. 22. január 1796.

⁶ Dr. Herpay Gábor szerint három fia maradt Hatvaninak: *Pál, Mihály és István*. Mihály 1800-ban insurgens katona. Leszármazási adatok Protocollum Fassionae, 1786. 11. l. (Ld. Herpay Gábor: Nemes családok Debreczenben, Debrecen, 1925. 40. l.) Ez azonban téves, mert a Prot. Fass.-ban idézett hely szerint, melyre Herpay hivatkozik, arról van szó, hogy Hatvani István Med. Doctor és testvéröccse Mihály, a rimaszombati ősi házukat és telküket, mely édes anyjuknak, Mester Juditnak halálával maradt reájuk, 1786 augusztus 8-án kelt perenális fassiojukkal Percz Pál rimaszombati lakósnak és feleségének, Csépán Sárának adták el örökáron, 360 vonás forintért. A hivatkozott fassionális levélben azonban sem Hatvani István, sem Mihály öccsének gyermekeiről nincsen szó. A debreceni tábla egyik iratában közölt genealógia szerint is Hatvaninak csak két fiú gyermeke maradt: *Pál és István*. (Ld. Országos levéltár: Debreceni Tábla Fasc. No. 15.) Az 1780-ban kelt végrendeletében is csak e két fiáról van szó.

korában. E két fia halála felett érzett nagy fájdalomra egy darab időre elhallgattatta és működésében is annyira megbénította, hogy könyvével csak négy év alatt tudott elkészülni.⁷ De Milesz Béla, Hatvani egyik leszármazottja is megemlíti a birtokában volt s Hatvani sajátkezű feljegyzéseit tartalmazó zsebkönyve alapján a Vasárnapi Ujságban közzétett cikkében, hogy Hatvani fájdalmas hangon, nagy részletességgel írta le e zsebkönyvben gyermekei halálát.⁸

Életben maradt gyermekei közül leánygyermekei: Mária és Juliánna voltak a legidősebbek. Az előbbi 1752 január 9-én, az utóbbi pedig 1753 szeptember harmadikán született Debrecenben.

Mária, a legidősebb, 22 éves korában, 1774 szeptember 7-én battyáni II. Paksi-Kiss András református lelkészhez ment nőül.⁹ Paksi, illetve Paxi, amint vejét Hatvani végren-

⁷ Thermae Varadienses. Viennae, 1777. Nagyobbik fia imprudens medicatio petechialis morbi, kisebbik fia pedig absessus variolis superveniens következtében halt el.

⁸ Milesz Béla Hatvani zsebkönyvéből néhány lapot kitépett s azokat, mint „boszorkány-autographot“ emlékül a Vasárnapi Ujság szerkesztőségének küldötte be. A szerkesztőség ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy a zsebkönyvből kiszakított érdekes lapokat megőrzi, azonban helyesebb volna véleménye szerint az egész zsebkönyvet valamely közkönyvtár kéziratgyűjteményében elhelyezni, amely esetben ő is szívesen átengedné a beküldött lapokat. Milesz Béla azonban aligha küldte be Hatvani megcsonkított zsebkönyvét valamely nyilvános könyvtárba vagy levéltárba, mert nyomára akadnom nem sikerült.

⁹ Szülei battyáni Paksi-Kiss I. András losonci református esperes nógrádmegyei földbirtokos és nemes Györgydeák Judit voltak. A battyáni Paksy—Kiss, illetve battyáni és paksi Paksy család tulajdonképpen a család ősi fészkeből, az ungmegyei Battyán községből származik. Battyán község Zemplén-megye királyhelmecezi (ma Kralovski Chlumetz) járásához tartozik és cseh megszállt területen fekszik. A család őse: *Batthiani Kys Lukács* volt, ki 1628 szeptember 2-án nyer II. Ferdinánd királytól címeres levelet, melyet 1628 november 16-án hirdetnek ki Ungmegyének Nagykaposton megtartott közgyűlésén. Ennek a Lukácsnak fia János és unokája I. György a XVII. század végén a család ősi fészket, Battyánt otthagyva, a Thököly felkelés idején Paksra menekültek. Battyáni Kiss János ott is halt meg az 1700-as évek elején. Ugy ő, mint fia I. György paksi birtokosok. Később ugyanez az I. György, a Rákóczi felkelés vége felé, tehát 1710 év táján két fiával és feleségével együtt Rimaszombatba költözött és ott megkülönböztetésül a Paksy nevet vette

deletében nevezi, 1744 március 12-én Losoncon született és 1811 május 1-én halt meg 67 éves korában Monostorpályiban. A debreceni kollegiumban végezte theologiai tanulmányait s Hatvaninak tanítványa volt. 1769-ben egy évig a metafizikusok praeceptora, majd 1771-ben kollegiumi deák-könyvtárnok és szenior is volt.¹⁰ Tanulmányainak befejezése után Kölesden, Szováton és Tiszafüreden volt lelkész, 1800-tól 1811-ben bekövetkezett haláláig pedig Monostorpályin gazdálkodott, Hatvani egykori birtokán, mely felesége örökségeként szállott rá. Felesége: érhatvani Hatvani Mária két évvel korábban, 1809 április 30-án halt meg szintén Monostorpályin, 58 éves korában.¹¹ Házasságukból egyetlen fiuk született, József, ki 1777 szeptember 25-én született Debrecenben és 1834 október 30-án Monostorpályiban halt meg 57 éves korában. Paksi-Kiss József 1799-ben hites királyi táblai jegyző, 1802-ben alügyész, majd Biharvármegye ügyésze lett. Felesége nagylétai Kultsár Teréz (1794—1834) volt. Ezen az ágon élnek Hatvaninak leszármazottjai még ma is Pestpilissoltkiskun-, és Biharmegyében, valamint Debrecenben is. Többek között battyáni és paksi Paksy Jenő budapesti királyi törvényszéki bíró és Paksy József a brassói cellulose gyár r. t. ügyvivő igazgatója, néhai Paksy József kassai kir. főügyész fiai

fel, amelyet leszármazottai azóta a mai napig használnak. Az 1754/55. évi országos nemesi összeíráskor batthyáni I. Paksy-Kiss András, Hatvani Mária apósa, ki hiteles adataink szerint nógrádmegyei possessionatus nobilis volt, testvérbátyjával, Istvánnal együtt Nógrádmegyében szereplő kétségtelen nemes, egyetemi tanulmányait a poroszországi régi, híres marburgi protestáns egyetemen végezte az 1755—1757. években, majd Losoncon volt lelkész és ott is halt meg 1761 február 5-én mint esperes. Ennek fia II. András, Hatvani Mária férje, a felesége révén kapott birtokon 1848 előtt monostorpályii birtokos. (V. ö. Biharvármegye Levéltára: N. P. 234.)

¹⁰ A kollegiumnak azonban sohasem volt tanára, amint Somogyi Mária írja „Az ördögös professor és gyermekei” című tanulmányában. (Ld. *Literatura. Beszámoló a szellemi életről* IV. évf. Budapest, 1929. 221. l.)

¹¹ A monostorpályi református egyház halotti anyakönyvéből 1809-ik év április hó 30-ik napjáról. II. köt. 228. l. Két prédikációt tartottak felette. Az adatokat Paksy Jenő budapesti királyi törvényszéki bíró bocsátotta rendelkezésemre, kinek e helyen is köszönetet mondok munkámban való szives támogatásáért.

és battyáni Paksy-Kiss Tibor debreceni csendőrszázados, kiknek szivességéből jutottam Hatvani önéletrajzához és több családi vonatkozású irathoz is.

Hatvani másik leányát, Juliánnát Milesz József dr. vette el feleségül. Milesz is tanítványa volt Hatvaninak. 1730-ban született Munkácson.¹² 1768-ban a metafizikusok praeceptora, 1770-ben pedig szenior volt a debreceni collegiumban. Külföldi tanulmányainak és orvosi oklevelének a franekerai egyetemen való megszerzése után 1777-ben a kecskeméti collegiumba hívták meg tanárnak Pap Mihály professzor helyébe. Itt 9 évig működött, amikor Hatvani Istvánnak a tanári hivatalról való leköszönésekor a debreceni collegiumba hívták meg a bölcsészeti és a matematika tanszékére, apósa utódául.

„Méltó híre által im ezt érdemlette,

Hogy itten tanítson ipának helyette“ — — — — mondja a felette tartott búcsúztatójában Tóth Péter.¹³

Tanári hivatalába való ünnepélyes beiktatása 1786 április 11-én történt meg Debrecenben. Mint orvos egyúttal az iskolának is orvosa volt s tovább vezette az apósa által alapított főiskolai kórházat. A debreceni collegiumban csak 6 évig működött. 1778-ban Störck Antal orvosi könyvét németből magyarra fordította „*a maga nemzete használatára*“. Meghalt 1792 július 30.-án.

Nemes erkölcsű, egyenes jellemű, szelíd, jámbor ember volt, ki nem ártott senkinek s jó volt ahhoz is, ki ellensége volt.

Hatvani Juliánnával való házasságából négy gyermeke született: József, Pál, Mária és Klára. Egyik leányának, Jámbor seborvos özvegyének temetésekor, 1845-ben, azáltal adott kegyeletének a tanári kar kifejezést, hogy 30 éneklő és két sírtáblavivő deákot rendelt ki díjmentesen temetésére.¹⁴ Hat-

¹² A Milesz család beregmegyei régi nemesi család. 1669-ben kapott nemesi levelet. József, a debreceni tanár Beregvármegyétől kért és kapott 1773-ban nemesi bizonyáglevelet, melynek alapján fia Pál 1801-ben Biharvármegye előtt újból igazolja nemességét. (Ld. Herpay Gábor i. m. 56. l.)

¹³ T. T. *Professor Milesz József Úr halálára*. Composuit S. D. Petrus Tóth. 1792. d. 30. Julii. (Ld. Debreceni Ref. Collegium kéziratára: R. 702. aa. Csokonai korabeli versek, búcsúztatók.)

vani iratainak, jegyzeteinek egyrésze veje birtokába került s így jutott Milesz Béla tiszafüredi tanító is Hatvani zsebkönyvének tulajdonába, melyből a Vasárnapi Ujság 1872. évfolyamában először tett közzé dédapja életéből érdekes részleteket.

Hatvani életben maradt fiai közül Pál, az idősebb, 1759 szeptember 14-én született. 1773-ban tógátus deák a debreceni kollegiumban s tanulmányainak befejezése után először királyi táblai jegyző, majd Bihar- és Szabolcs vármegyék hites táblabírája.

Nyugalomba vonulása után a szülőitől kapott monostorpályi birtokán gazdálkodott s azt gyarapította is. 1800-ban egy kuriális birtokot vesz Vas János monostorpályi gazdától 60 forintért 32 esztendőre zálogba. Péterfia utcai házát Debrecenben azonban 1802-ben a kollegiumnak adja el 5500 német forintért, melyet tanárilaknak vesznek meg.¹⁵ Családot nem alapított, mint agglegény élt és halt meg Monostorpályiban 1826-ban, 67 éves korában.

Pál irodalmi téren is működött. Magyarra fordította Plutarchusnak a gyermekek neveléséről szóló munkáját görög-ből, melyet gróf Forgács Miklósnak ajánlva, Budán adott ki 1794-ben. Írt azonkívül egy munkát a következő címmel: *„Némely Feljegyzésre Méltó Történetek, melyeket olvasás közbe egykor-máskor össze szedegettet és nemzete kedvéért a magyar nyelven világ eleibe ki-bocsátott.”* Ehhez a Kassán 1796-ban megjelent munkájához Gróf Gvadányi József írt előszót, rimes sorokban dicsőítve Pált és atyját, ki *„ezen fiában megint feltámadott.”*

Mivel ihol vagyon, bölcs képének mása,
Nagy lelkű Atyjának, nagy lelkű rajzása,
Sas keselyű soha galambot nem fajzik
Munkás méh is herét szintén ugy nem rajzik.
Hatvany itt példa, ha nézzük személyét
És ő jelen való esze szüleményét.

¹⁴ Balogh Ferenc: A debreceni ref. kollegium története. 1904. 445. l.

¹⁵ Debreceni református egyház levéltára. A Debreczeni Reformata Ekklesiának jegyzőkönyve. 1789—1818. 170. l.

Valamint az Atyja nagy volt életében
Ő éppen nem kisebb tudósok sergében.¹⁶

Hatvani kisebbik fia, István, bátyjánál is nagyobb hírnévre tett szert. 1766 december 30-án született Debrecenben s elemi és középiskoláit is ott végezte el. Atyja féltő gonddal emlékezik meg 1780-ban készült végrendeletében e legkisebb gyermekéről s mivel „*még az ő tanulásainak és neveltetésének sok hijja vagyon*“, 500 rhénes forintot hagy az ő részén felül „*Istvánka számára*“, hogy ennek az összegnek a kamataiból taníttassák halála után.¹⁷ Miután István fia külföldi tanulmányait is befejezte, Biharvármegye alleveltárnoka, majd tiszteletbeli jegyzője lett. 1806-ban a vármegye számvevője (rationum exactor), 1807-ben pedig a király a helytartótanács ajánlatára a nagyváradi királyi akadémia aligazgatójává nevezi ki s ezt a tisztséget egészen 1816 április 29-én bekövetkezett haláláig viselte. Mint bátyja és atyja, ő is megkapta a táblabírói címet.¹⁸

István már nem gazdálkodott úgy, mint a bátyja. A szülőiről reámaradt monostorpályi birtokait apránként mind elzálogosította. 1797-ben, amikor 31 éves korában súlyosan megbetegedett és pénzre volt szüksége, a Váradolasziban kelt zálogos levél szerint 100 rhénes forintért adja át a monostorpályi Fövényes folyón lévő erdejét sógorának, Paksi-Kiss Andrásnak és néniének, Máriának, — Paksi feleségének — 10 esztendőre. 1801-ben 16 esztendőre zálogosítja el monostorpályi birtokának nagyrésztét sógorának és néniének 2435 forintért. Ugyancsak 1801-ben egy szántóföldet és kaszálót 40 forintért Kovács János monostorpályi gazdának zálogosít el és 1807-ben monostorpályi kertjét és száraz malmát is zálogba adja Paksi Józsefnek 1734 rhénes forintért.¹⁹

¹⁶ Kiss Rezső: Gvadányi József gróf a két Hatvanyról és Debrecenről 1796-ban (Debreczeni Ellenőr. Politikai, társadalmi és közgazdasági lap. 1885. XII. évf. január 6-iki 5. szám. A lap tárcája.)

¹⁷ Hatvani Istvánnak Testamentom tétele. (Irodalomtörténeti Közlemények, 1916. XXVI. évf. 456. l.)

¹⁸ Danielik József: Magyar Irók. Pest, 1858. 2. kötet 104. l. — Bozóky Alajos: A nagyváradi királyi akadémia százados multja. 1889. 55. l. és Szinnyi József: Magyar Irók élete és munkái. IV. köt.

¹⁹ A Paksy-család levelesládájából.

Nagy feltűnést keltett Hatvani e fiának a bécsi pápai nunciussal folytatott levelezése 1805-ben, amikor a római udvarnak a három keresztény vallás, illetve felekezet egyesítése tárgyában javaslatot tett s egyúttal ingadozó lelkének jó útra térítéséért a pápához fordult. Itt említem meg, hogy Hatvani is óhajtotta a két protestáns felekezetnek, a reformátusnak és a lutheránusnak unióját.²⁰ De még nagyobb feltűnésre adott okot Hatvani e fiának az a lépése, amikor két évvel később hitbeli meggyőződésétől követve, vagy talán az atyját élete végén ért mellőztetések és keserőségek által indítatva, ősei vallását elhagyta s a római katolikus vallásra tért át. A katolikus egyházba Miklóssy Ferenc nagyváradi püspök vette fel 1807 április 30-án, a székesegyházban megtartott ünnepi mise alkalmával.²¹

István irodalmi téren is jelentősebb munkásságot fejtett ki, mint bátyja. Mintegy 22 nyomtatásban megjelent, kisebb-nagyobb munkája ismeretes. Magyar, latin és német nyelven írt, külföldi írók műveit fordítgatta le, de önálló műveket is írt. Legelső munkája, a *Spicilegium historiae antiquae universalis* 1785-ben, még atyja életében jelent meg, legutolsó munkáját pedig, a *Historia orbis* címűt, amelyben a föld és az emberinem keletkezéséről ír, 1811-ben, Nagyváradon adta ki. *Klementina avagy a testamentom* című, Gebler báró német munkájából fordított drámáját 1792-ben kétszer adták a budai színházban. *Freimüthige Beurtheilung des zurückgelegten Landtages vom Jahr 1791* című politikai tanulmányában az 1790/91-iki országgyűlés munkásságát bírálgatva, azokra a teendőkre mutat rá, amelyek az igazságszolgáltatásnak modern alapokra való fektetése, a népnevelés és a különféle vallásfelekezetek közötti béke megteremtése körül még az országgyűlésre várnak.²² Ebben a névtelenül megjelent munká-

²⁰ Végrendeletében is érinti ezt a kérdést. (Ld. Irodalomtörténeti Közlemények, 1916. 455. l.)

²¹ Neue Annalen der Literatur des Österr. Kaiserthums. I. Jahrgang II. Bd. Wien, 1807. Intelligenzblatt der Annalen der Lit. d. Österr. Kaiserthums. 84. l.

²² *Szinnyei József*: Magyar Írók élete és munkái. IV. köt. és *Ballagi Géza*: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Budapest, 1888. 506. l.

jában állástfoglal a görög nyelv mellett is, mely nyelv minden más nyelvet felülmúl „*báj, értelem, képzelő erő és méltóság szempontjából.*“ A görög nyelvet Magyarországon csak a protestánsok művelik, egyébiránt a görögöt elhanyagolják, pedig amint Hatvani mondja: „*A görög nyelv a kultura valamennyi korszakán áthaladt; durva nyelvből művelődött ki költői, retorikai és filozófiai nyelvvé.*“²³

Hatvani igen jó családapa is volt. Leányait férjhezadta, fiait gondos nevelésben részesítette.

De nemcsak gyermekeit, hanem Mihály öccsét is ő nevelte, taníttatta kora gyermekeségétől egészen addig, amíg megházasodott. Mihály 13 évvel volt professzor bátyjánál fiatalabb s 1731-ben született Rimaszombatban. Miként bátyja, tanulmányait ő is a rimaszombati gimnáziumban kezdette meg, majd Losoncon folytatta. 1748-ban, 17 éves korában került Debrecenbe, ahol a „*nemes kollegiumban tanuló Tógátus Deák Ifjak közé vétetett fel.*“ Aranyzsínóros csizma hordásáért 1750-ben megintették egy másik tógátus deák társával együtt, ki sujtással díszített nadrágban járt.²⁴ Debreceni tanulmányainak befejezése után Pozsonyban és Pesten jogot tanult s ez utóbbi helyen prókátorrá is feleskették. Tíz évi távollét után 1760 körül jött vissza Debrecenbe, hol egy ideig a prókátorságot folytatta. 1768-ban a város fiskálisává, 1776-ban pedig városi tanácsnokká választották meg. Ez utóbbi hivatalát 16 éven át, 1792-ben bekövetkezett haláláig látta el nagy szorgalommal. Ezenkívül a debreceni református egyház és kollegium kurátora is volt. 1765-ban nősült. Margitay Klárát vette el feleségül. Hat gyermeke volt, kik közül csak kettő maradt életben: József, az Electa Jurata Communitásnak egyik tagja és Gábor, „*a hazai törvények gyakorlója, Biharvármegye cancellistája.*“²⁵

²³ Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei. 1777—1848. II kötet. Budapest, 1927. 505. l.

²⁴ Balogh Ferenc: A debreceni református kollegium története. Debrecen, 1904. 200. l.

²⁵ Debreceni református kollegium könyvtárának kéziratára: R 580. 39. szám. Hatvani Mihály szenátor és kollegiumi kurátor életrajza. Szinnyi szerint Gábor fiatakorában halt el. Azonban ő szerinte is 1850-ben még beszélt írt a Csokonai Lapokba. Az 1847. évi összeírás alkal-

Hatvani igen jó anyagi viszonyok között élt. Jó hírnevű, keresett orvos volt attól a pillanattól kezdve, hogy Debrecenben tanári működése mellett orvosi gyakorlatát is megkezdte s így már kezdő orvos korában is sok pénzt keresett meg. Bizonyítják ezt a városi levéltárban levő s egy 1778-ban lefolyt perhez csatolt nyugtái is, amelyek szerint apósának 1749-ben, alig hogy orvosi praxisát Debrecenben megkezdette, 100 rhénes forintot adhatott kölcsön külföldön tanuló János fia költségeire, mely összeget később még 50 forinttal 150 német forintra egészítette ki. Ebből a tartozásából apósa négy év múltán is csak 54 forintot tudott 54 kis cseber bor árával letörleszteni, míg 96 forinttal továbbra is adósa maradt.²⁶

Tanári fizetése pedig Hatvaninak is oly szerény volt, mint tanártársainak abban az időben, hogy abból nagyobb összegeket nem adhatott volna kölcsön. 1766-ban egy kollegiumi tanár évi fizetése 355 forint és 20 denár volt.²⁷ Ennek az összegnek a harmadrészét pedig nem adhatta volna kölcsön Hatvani sem anélkül, hogy annak hiányát saját háztartása is súlyosan meg ne érezte volna. Hiszen fizetéséből alig jutott egy hónapra 27 forint és 47 denár. 1780-ban is csak 400 forint volt a kollegiumi tanárok évi fizetése a szabad lakáson kívül, ami meglehetősen szerény javadalmazás volt abban az időben is.²⁸

mával Cegléd-utcai lakós s így 60 éves korában még életben volt. (Ld. *Herpay Gábor*: Nemes családok Debrecenben. 1925. 40. l.)

²⁶ *Debrecen város levéltára*: Relat. 207. 1778. Sógorával, Csatáry Jánossal sok kellemetlensége volt Hatvaninak és feleségének, Csatáry hugának is. János németországi akadémiákon tanult s ott nagyon sok pénzt költött, úgy hogy szüleit költekező életmódjával adósságokba kergette.

²⁷ Egyházi könyvtár 1859. IV. füzet. 139. l. A városi tanácsnak a magyar királyi helytartótanács intézvényére adott válasza szerint a négy professzornak 1766-ban 1353 forint és 20 denár volt a fizetése, vagyis egynek 355 forint és 20 denár. (60 denár tett ki egy forintot). Az alsóbb osztályok tanítóinak, vagyis a publicus praeceptoroknak — 7 praeceptora volt abban az időben a kollegiumnak — 183 forint és 20 denár volt összesen az évi fizetésük. Vagyis egynek a fizetése évenként 26 forint és 11 denár volt, ami havi 2 forint és 11 denárnak felel meg.

²⁸ *Kollegiumi levéltár*: B. I. 5. 1777-től 1780-ig 400 forint volt az évi fizetés s ezenkívül szabad lakás.

Orvosi gyakorlatával Hatvani idővel szép vagyonra tett szert. Hogy pénzét gyümölcsöztesse, kamatokra adta ki. De csak megbízható helyekre adta kölcsön, nagyobb közösségeknek, városoknak, törvényes kamat fizetését kötve ki szerződésileg magának. Így 1776-ban azt az 1000 Rhénes forintot, mely addig a hajdú városok kezében volt, egy esztendőre Hajdunánás városának engedte át 6%-os törvényes kamatra azzal a kikötéssel, hogy mivel ő is körmöci aranyakban adta át az összeget a hajdú városoknak, Nánástól is „*in simili moneta*“ kívánja vissza annak idején. A városnak a Pest alá vonuló milícia költségeire kellett a pénz s a város „*szegény Contribuens népének részben leendő sublevatiója szempontjából requirálták Debreczeni Tiszteletes, Tudós Professor Hatvani István az Ur ő kegyelmét azonn Ezer Német Forintokért*“, amelyet a professzor készséggel engedett át a városnak.²⁹ 1776. augusztus 1-én kötötték meg Hajdunánás város kiküldöttei: „*Fürrender nemzetes és vitézlő idősebb Horváth Péter és Ordinarius Nótárius Vágó Pál eő Kegyelmek*“ Hatvanival Debrecenben a szerződést, de mivel a város Hatvani ismételt felszólítására sem fizette vissza az összeget és a kamatokat sem fizette, azéért Hatvani 1784. január 15-én a tiszántuli királyi kerületi táblához citáltatta a nemes várost. Ekkor Takács István ordinarius hadnagy és Vághó Pál ordinarius notarius vitték meg a kölcsönösszeget a kamatokkal együtt Hatvaninak s kapták vissza az 1776-ban kiállított eredeti szerződést is.³⁰

Hatvani kitünő gazdának is bizonyult. Soknemű elfoglaltsága, tanári és orvosi hivatásának lelkiismeretes ellátása, valamint irodalmi működése mellett tudott magának időt szakítani arra is, hogy gazdálkodhassék. Az ő idejében ugyanis a professzorok nem tartottak délután előadásokat s így délutáni idejükkel szabadon rendelkezettek. A régi collegiumi

²⁹ *Országos Levéltár*: Debreceni Tábla 1784. sub. No. 38. Hatvani István pere Hajdunánás város ellen 1784-ben.

³⁰ *Hajdunánás rendezett tanácsú város levéltára*: Prot. Opp. H. Nánás XI. jegyzőkönyv: 1779-ik év 477 szám, 141. l.; 1783. év 685. szám, 2514. l.; 1783. év 2499 szám, 745. l. és 1784. év, 5020. szám, 882. l. Barcsa szerint majdnem két évtizeden át hordották a kamatokat Hatvaninak bizonyos adósság után. (Ld.: *Barcsa János*: Hajdunánás város és a hajdúk történelme. Hajdunánás, 1900. 161. l.)

tanterv is szükségesnek tartotta, hogy a tanároknak egészségi okokból délutánjaik szabadok legyenek s módjukban álljon magánügyeik elintézése céljából akár a város területét is elhagyniok.³¹

Igy, miként tanártársai, ő is gazdálkodott. A mester-utcai kerti szőlőt, amelyet apósától kapott sok fáradságáért ajándékba, nagyrészt ő ültette be szőlővel és gyepes részein fákkal is. A kőlyi szőlőnek, melynek felét sógorától, Csatáry Jánostól vette meg, házat és pincét épített. A csatári szőlőben is házat, konyhát és borházat épített, a vén szőlőt pedig kivette parlagos állapotából.³² Majorja is volt, melyben lovakat, marhákat és sertéseket tartott. A felesége és sógora tulajdonában volt kásaőrő malmos házakra is sokat költött az 1772 és 1776 közötti években a Péterfia utcában. Ezen a telken sógorával együtt házat is épített s mivel sógorával a költségek tekintetében, valamint régi adósságok miatt sem tudott meggyezni, perlekedett a városnál.³³

Házakat is vásárolt Hatvani Debrecenben. Igy 1765 augusztus havában megvette Rátz Andrástól és feleségétől, Komjátszegi Sárától Csapó utcai házukat a melléképületekkel s a telekhez tartozó földdel együtt örökáron, 1450 vonásforintért.³⁴ Ezt a házat, amely az u. n. őrzőház háta mögött volt, elcserélte azután konyári Kenéz Andrásnak és feleségé-

³¹ *Dr. Barcsa János*: A debreceni kollegium és pártikulái. Debrecen, 1905. 69. l.

³² *Hatvani Istvánnak Testamentom tétele*. (Irodalomtörténeti Közlemények, 1916. 457. l.)

³³ *Debrecen város levéltára*: Rel. 207. 1778. — 1777 október 11-én Hatvani levelet intézett sógorához, Csatáry Jánoshoz, melyben felsorolja, hogy mennyit költött ő a malmokra s mennyit a sógora s hogy eszerint nem a felesége, illetve ő, hanem sógora tartozik neki. Hatvani felesége pedig 1778. február 28-án a város tanácsához benyújtott kérvényében egy bizottság kiküldését kéri, mely megállapítja, hogy a bátyjával, Csatáry Jánossal másfél évvel ezelőtt elkezdett házépítéshez melykük mit és mennyit adott. Ezt megelőzőleg 1778 február 24-én pedig Hatvani fordul a tanácshoz s a házépítésre tett költségek részletes felsorolása, valamint tanuk bejelentése mellett kéri megállapítani azt, hogy melyik fél adósa a másiknak.

³⁴ 1 vonásforintnak, vagy magyar forintnak 50 krajcárja volt, míg egy német vagy rajnai, illetve rhénes forint 60 krajcárból állott.

nek, Bihari Annának a Péterfia utcában levő házukkal. Kenézék házára már régebben alkudott Hatvani, de mivel Kenéz Péterfia utcai házát a telekkel és melléképületekkel együtt 2500 vonásforinton alul nem akarta adni, Hatvani viszont 2000 németforintnál többet nem szándékozott a házáért fizetni, így ez a házvétel eleinte meghiusult.³⁵ 1765-ben azután ez a telekvétel is létrejött. A cambiális contractus szerint Hatvani a Rátz-féle Csapó utcai házát eladja, illetve elcseréli Kenéznek Péterfia utcai házával. Mivel azonban e háznak és a hozzátartozó teleknek értéke nagyobb volt a Csapó utcai ház értékénél, még 921 magyar forintot és egy hét csebres hordó bort fizetett hatvani „*pótlásul és melioratióul*“ áldomásban Kenéznek.³⁶ Ez a háza észak felől Szatmári István professzortársának a házával volt határos.

De sokkal nagyobb és kiterjedtebb gazdálkodást folytatott Hatvani a monostorpályi zálogbirtokokon.³⁷ 1769-ben draskóci Dolinay Gábor monostorpályi földbirtokos zálogosítja el az Oláh utcában levő két háztelkét szántófölddel és kapálóval együtt Dr. Hatvani István professzornak és hitestársának, Csatóry Máriának, hogy gazdaságába befektetéseket teghessen és árva gyermekeit neveltethesse. Az egyik telken Molnár István taxás, a másikon pedig Kovács Bálint taxás lakott. A Monostorpályiban 1769 szeptember 12-én kelt venditionális és translationalis levél szerint az ismeretlen nagyságu területek után fizetett zálogkölcson összege 500 rhénes forintot tett ki, amely összegért Dolinay Gábor 1770-től számított 16 évre kötötte le örökös részét Hatvaninak.

1770 január 16-án Debrecenben kelt szerződéssel Dolinay Gábor a már említett birtokrészeket újabb 400 rhénes forint zálogkölcson felvételével 16 év helyett 32 évre köti le. Ez volt ugyanis a legfelsőbb határ, a melynél hosszabb időre a tör-

³⁵ $2500 \times 50 : 60 = 2083$ rfrt, így a különbség 83 rhénes forint volt, amely miatt az egyezés eleinte nem jöhetett létre.

³⁶ A Paksi család leveles ládájából.

³⁷ Monostorpályi Biharmegyében, Hajdúvármegye határán fekvő nagyközség, a debrecen— derecske-nagylétai vasútvonal mentén, lakószáma túlnyomórészt reformátusok. Egykor monostoros hely volt, hol a pálos szerzetesek rendje lakott 1540-ig, amikor a reformáció Monostorpályiba is eljutott.

vény szerint ősi birtokot zálogba adni nem volt szabad. Ekkor Hatvani már 700 rhénes forintot fizetett ki Dolinay Gábornak, míg a hátralékos 200 forintot a földeknek és kaszálók-nak birtokába és használatába bocsátása után ígérte kifizetni. Dolinay Gábor azonban 1770 július haváig csak az erdőkből és néhány szántó és kaszáló földből adta ki Hatvani részét. Ezért Hatvani a hátralékos 200 forintból csak 50 forintot fizetett ki Dolinaynak, de már július végén mind a 900 forintot átadja Dolinay-nak az 1802-ig elzálogosított birtokrészekért s ezenfelül még három aranyat is fizet a Debrecenből Vértes felé menő országút mellett fekvő cserfaerdőnek bonifikációja fejében.

Később 1029 rhénes forintra egészítette ki Hatvani a kölcsönösszeget azzal a feltétellel, hogy Dolinaynak porcióját teljes földesúri joggal használhatja s hogy az investált összeget a kiváltás idején simul et semel tartozik örököseinek jó árfolyamú arany és ezüst pénzben, mint a hogy Hatvanitól kapta, visszafizetni.

1772-ben még két ízben összesen 7 császári aranyat és 15 forintot kapott Dolinay Gábor Hatvanitól amár elzálogosított monostorpályi birtokára és atyja Dolinay Imre is, ki fia birtokának elzálogosítását nem ellenezte, négy császári aranyat vesz fel Hatvanitól Monostorpályiban 1772 december 3-án.³⁸

De volt Hatvaninak egy másik zálogbirtoka is Monostorpályiban.

1770 január 22-én kelt záloglevél szerint ugyanis özvegy zabari Miskolczy Andrásné, született szunyogi Szunyoghy Anna zálogosítja el Hatvaninak és feleségének, valamint mindkét ágon lévő utódainak egyik háztelkét Monostorpályiban szántófölddel, kaszálókkal, legelővel és erdővel együtt 300 rhénes forintért 25 esztendőre.

Itt is bevették a szerződésbe a hasznos beruházások megtérítését, valamint azt is, hogy a mennyiben a birtokot a Miskolczy család megtartani nem óhajtaná s a kiváltás idején elakarná adni, úgy Hatvanit és családját az ingatlanok megvétele tekintetében elsőbbség illeti meg.

³⁸ *Országos Levéltár: Debreceni Tábla 1773. sub. M. No. 7. és 1774. sub. M. No. 8.*

1771 március 26-án kelt záloglevél szerint Szunyoghy Anna és mostoha fia Miskolcзы Péter Monostorpályiban fekvő kuriális telküknek 1/3-ad részét zálogosítják el a rajtalevő két lakóházzal együtt 200 rhénes forintért 12 esztendőre. Az egyik házban Dési Mihály arendás, a másikban Szuhai taxás lakott. 1772-ben Hatvani még 100 forint kölcsönt ad Miskolczynénak két részletben a monostorpályi birtok terhére, hogy András fiát a debreceni kollegiumban taníttathassa, szállását kifizethesse és részére ruhát is vehessen.

A zálogul lekötött ingatlanokat azonban Miskolcзыék még 1774-ben sem adták át Hatvaninak, bár Hatvani a zálogkölcsönökét mindjárt a szerződés megkötésekor kifizette volt. Ezért Hatvani 1775-ben végrehajtást kért a tiszántuli kerületi táblától Miskolcзыék birtokára. Az 1775 augusztus 24-én kiállított transactionális levél szerint Miskolcзыék tartozása a törvényes birságpénzekkel és a perköltségekkel együtt ekkor már 1445 rhénes forintra emelkedett, mely összegnek a kikötött zálogidő letelte után való visszafizetésére kötelezik magukat, vagy amennyiben az összeget Hatvaninak visszafizetni nem tudnák, „*bárhon található jószágaikból optionaliter eleget tenni és a költséget, valamint fáradságot is refundálni tartoznak.*“³⁹

Így gyümölcsöztette Hatvani az orvosi gyakorlatával szerzett keresményét és gazdálkodott nemcsak Debrecenben, hanem monostorpályi zálogbirtokain is.

Zálogos birtokai, amelyek a Dolinay és Miskolcзы családotól kerültek a kezére a későbbi idők folyamán azután végképpen Hatvani, illetve örökösei kezén maradtak. Már Mária Terézia megerősíti Hatvanit e nemesi birtokok tulajdonában. Az elzálogosítók ugyan többször megkísérelték, részint még Hatvani életében, részint halála után, hogy a zálogbirtokokat visszapereljék, azonban a pereket Hatvani és családja mindig megnyerték. A legutolsó ilyen zálogos pert 1808-ban indította meg többek nevében vitéz Molnár György biharmegyei táblabíró, de a család ezt a pert is megnyerte.

Hatvani igen nemes lelkületű és jószívű ember volt. Nem-

³⁹ *Országos Levéltár*: Debreceni tábla 1775. sub M. No. 10.

csak gyermekeiről, hanem atyafiairól, testvéreiről és ezek anyagi jólétéről is bőségesen gondoskodott.

„Die grenzenlose, uneigennützigte Sorge für das Wohlbeyn seines Nächsten und die damit verbundene Menschenliebe werden diesen Gelehrten im Auge des unbefangenen Patrioten immer verehrungswürdig machen“, — írja egyik kortársa 1787-ben az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten című budai ujságban, a Hatvaniról szóló rövid életrajzában.

E megállapítás helyességét a következő esetek is igazolják.

1777-ben, amikor megtudta Hatvani, hogy Imre és János nevű rokonai igen nagy szegénységben élnek, Eszeny községben levő zálogos birtokának haszonélvezetét egy esztendőre nekik engedte át, s csak a birtokhoz tartozó erdősegekben a „makkolást“ tartotta fenn magának. Ezt a zálogos birtokát még 1751-ben szerezte meg rokonának, Hatvani Ferencnek az özvegyétől, nemes Eszenyi Katától és ennek testvérétől, Eszenyi Istvántól, amely birtokhoz a házon kívül kertek, szántóföldek, mezők és erdők is tartoztak. Az 1777. március 25-én kelt és egy esztendőre adott cessionális levelében meghagyja, hogy amennyiben fentemlített atyafiai unokaöccseit a birtok haszonélvezetében megakadályoznák, úgy nemcsak 26 esztendő haszonvételét veszi meg rajtuk, hanem törvény erejével kényszeríti őket arra, hogy unokaöccsei e birtok haszonélvezetébe juthassanak.

Hatvaninak ez a cessionális levele azért is érdekes, mert kitűnik belőle, hogy Hatvani olyan széleskörű és rendkívül jól jövedelmező orvosi magángyakorlatot folytatott Debrecenben és környékén, hogy közvetlenül Bázeltől való hazatérése után nemcsak apósának tudott már 1749-ben 100 rhénes forintot kölcsön adni, hanem a következő 1750-ik esztendőben Eszenyi Katának is nagyobb összegű kölcsönt folyósíthatott eszenyi birtokára és házára s 1751-ben pedig e kölcsönösszeg kiegészítésével az egész birtokot zálogba vehette.⁴⁰

De Hatvani jószívúságáról és áldozatkészségéről tesz bizonyosságot az a per is, amelyet Miskolczy András özvegyével, Szunyoghy Annával folytatott a tiszántúli tábla előtt 1775-ben,

⁴⁰ A. Paksy család levelesládájából.

amikor a Miskolczy család az öt éven át felvett kölcsönök és szerződéses megállapodás ellenére sem adta át monostorpályi birtokait Hatvaninak. Hatvani ekkor végrehajtást kért a család birtokára s a tábla a fundamentális processusban 250 rhénes forint vinculumban, az oppositionális processusban 200 rhénes forint törvényes bírságban és 95 forint processuális költségben marasztalta el Miskolczyékat. Ezekhez a költségekhez még 20 forint terminusbeli költség is járult. — Így a convictivaköltség összesen 565 rhénes forintra rugott, mely összegből Hatvani az oppositionális büntetésbeli 200 rhénes forintból az öt megillető és 66 forint 40 krajcárt kitevő rátáját, a vinculumból pedig 100 rhénes forintot engedett el, úgy, hogy az u. n. convictiva summa ily módon 396 rhénes forintra és 20 krajcárra redukálódott.

Mivel azonban a Miskolczy család ezt az összeget sem tudta lefizetni, így Hatvani fizette ki a költségeket s az 1775 augusztus 24-én Monostorpályiban kelt transactionális levélbe belefoglalta azt, hogy a megváltáskor a család ezt az összeget is jóféle arany vagy ezüstpénzben tartozik neki vagy utódjainak visszafizetni.⁴¹

Az ily módon gyűjtött nagy vagyont Hatvani 1780 december 31-én kelt végrendeletével feleségére, Csatáry Máriára hagyta, úgy azonban, hogy gyermekei édesanyjukat ingóságaiiban és ingatlan birtokainak korlátlan haszonélvezetében nem háboríthatják meg, viszont felesége sem adhatja, vagy ajándékozhatja el gyermekei hozzájárulása és beleegyezése nélkül birtokait.

62 éves korában, teljes szellemi és testi erejében kezdi írni Hatvani az 1780-ik esztendő utolsó napjának hangulatában „*Testamentom tételé*“-t, mely kilenc pontból áll.⁴²

Az első pont a már említett 1000 rhénes forintos pályadíj-alapítványról intézkedik.

A második pontban minden ingó és ingatlan vagyonának korlátlan örökösül feleségét teszi meg, ki debreceni és mo-

⁴¹ *Országos Levéltár*: Debreceni tábla 1775. sub. M. 10.

⁴² Ld. a végrendelet teljes szövegét *Pap Károly*: A „Magyar Fauszt“ életrajzához című tanulmányában. (Irodalomtörténeti Közlemények XXVI. évf. Budapest, 1916. 452. l.)

nostorpályi birtokait szabadon bírhatja mindaddig, amíg özvegyen marad. Felesége azonban gyermekei tudta és akarata nélkül a birtokokat sem el nem adhatja, sem el nem cserélheti és el sem ajándékozhatja.

A harmadik pontban legkisebb fiának, a még kiskorú Istvánnak taníttatására hagy az őt megillető részen felül még külön 500 forintot oly meghagyással, hogy ezt az összeget csak a 25-ik vagy 27-ik életévének betöltése után kaphatja kézhez. Ez életkorának eléréséig az összegnek csak a kamatait élvezheti, halála esetére pedig életben maradt gyermekei egyformán osztozkodnak az összegben. Ha fia teljes árvaságra jutna, úgy a kollegium professzorai gondoskodjanak az 500 forint célszerű kamatoztatásáról, s ha erre idejük nem volna, úgy Mihály senator öccse taníttassa és neveltesse fiát.

A negyedik pontban könyveiről rendelkezik. Ezeknek eladását kívánja halála után azoknak a kézi könyveknek a kivételével, a melyekre István fiának esetleg szüksége lehetne. De mind megtartani és gyermekei között szétosztatni kívánja a magyar bibliákat, a magyar énekes és imádságos könyveket, valamint a vallásos tárgyú és a kegyesség gyakorlására szolgáló könyveit.

Kéziratait, leveleit és minden más írását fiaira, illetve azok utódaira hagyja. Ha pedig fiainak utódjai szellemi hagyatékát méltányolni nem tudnák, úgy minden írását Mihály öccsének fiú leszármazottaira hagyja. Abban az esetben pedig, ha a saját vagy a testvéröccse fiai más vallásra térnének át — „*melytől őket az Ur Isten oltalmazza*“ — jegyzi meg Hatvani végrendeletének e pontjában, úgy manuscriptumai leányaira és azok maradékaira szálljanak vagy a debreceni református kollegium könyvtárára maradjanak.

Az ötödik pontban kiegészíti a második pontban adott rendelkezését s a mester-utcai, a kollyi, csatári és a hatvan-utcai szőlőinek, a Péterfián levő három kásaörlő malomnak s a feleségének édes atyjáról reámaradt ház birtokviszonyairól szólva, ismételten hangsúlyozza, hogy felesége minden ingatlant „*egész jussal bir*“ s azokban gyermekei élete végéig nem háboríthatják meg.

Hogy felesége nyugodtan és gondtalanul élhessen, azért a hatodik pontban azt a tanácsot adja feleségének, hogy ha-

lála után az állatállományt, nevezetesen lovait, marháit, sertéseit stb. adja el és csak két tejelő tehenet tartson meg magának, mert „nem özvegynek való a majorkodtatás, sem a hegyi szőlő tartás.“ A kerti szőlőket tartsa meg. Ellenben a hegyi szőlők művelését bízza gyermekeire, vagy adja el őket, ha gyermekei sem akarnák művelni, de „ne bajoskodják velük“. Így aztán csendesebben élhet.

A hetedik pontban a felesége után maradt ingó- és ingatlan javaknak a gyermekek között való egyforma elosztásáról intézkedik. Eladatni rendeli azonban a feleségétől kapott jegyajándékokat. Egy arannyal kivarrt fehér keszkenőt, ugyancsak arannyal kivarrt hálósüveget és egy rubintköves aranygyűrűt s ezeknek az árából kapott összeget 25 rhénes forinttal kiegészítve, a debreceni konzistoriumra hagyja, hogy rajta a debreceni fiú- és leányiskolák tanulógyermekeinek könyveket és ruhákat vegyenek.

A nyolcadik pontban a nemesi és családi levelek, valamint egyéb litterale documentumainak, acquisitionálisainak, obligatoriáinak és contractusainak a gondozását feleségére, a felesége halála után pedig Pál fiára bízta, hogy az iratok így együtt maradjanak és gyermekei között „osztályra ne menjenek“. Nem akarja, hogy szétosztásra kerüljenek azok a különféle ajándékok se, amelyeket orvosi gyakorlatával szerzett; nevezetesen az arany szelencék, az arany és ezüst érmék a velük kapott levelekkel együtt, hanem a család birtokában maradjanak a felesége és Pál fia kezén.

A legterjedelmesebb kilencedik pontban végül arra vonatkozólag intézkedik Hatvani, hogy mi történjék akkor, ha családja történetesen mind fiúi, mind leányi ágon kihalna. Ebben az esetben vagyonának a felét, kézírataival együtt, a debreceni collegiumra hagyja, amelyben tanulmányait befejezte, míg a másik felét — egyformán elosztva, — a rimaszombati és a losonci gimnáziumokra testálja, mivel tanulmányait az első helyen kezdte meg, s az utóbbiban folytatta tovább. Abban az esetben pedig, ha e két utóbb említett gimnáziumban alumnus deákokat nem tartanának és a rimaszombati gimnáziumban sem tanítanának a syntaxison felül retorikát, logikát és theológiát, akkor ez utóbbi gimnáziumra csak 100 forintot hagy, míg vagyonának $\frac{3}{4}$ -ed részét a deb-

receni collegiumra hagyja. A losonci gimnáziumra testált $\frac{1}{4}$ -ed részét meghagyja az intézetnek, azonban olyan kikötéssel, hogy az összegnek kamataiból egy szegény, de jó erkölcsű és jó igyekezetű alumnust kell tartani, évenként 18 forintot a kezébe is kell adni vagy az alumnusok convictusába fizetni. A kamatból fennmaradó összegen pedig könyveket kell vásárolni s a legjobb előmenetelt tanusító és legjobb erkölcsű ifjak között kell jutalomdíjzul kiosztani. A díjak odaítélésénél azonban mindig figyelemmel kell lenni Hatvani rokonaira.

A debreceni collegiumra hagyott $\frac{3}{4}$ -ed rész kamatai pedig a „*Professorok sallariuma fizetésére fordittassék mostani sallariumok fizetésén felül... ugyis csekély lévén a sallariumok*“ — jegyzi meg Hatvani. Ez az összeg, amelyet a professzorok a collegium perceptorától a „*magok commissiója mellett*“ vehetnek fel, egyforma részletekben osztandó szét a professzorok között mindaddig, amíg évi fizetésük „*az aprólékos és eddig szokott sportulákon felül*“ a 600 rhénes forintot el nem éri. Attól az időponttól kezdve pedig, amikor a tanárok évi fizetése a 600 forint évi fizetést meghaladja, a kamatokat alumnusok tartására, a könyvtár szükségleteire vagy beteg deákok és szolgatanulók orvosi költségeire kell fordítani.

Az 1000 forintos pályadíjalap kamatait is mindig a „*magok commissiója mellett*“ vegyék fel a professzorok a collegium perceptorától s a pályadíjat is ők adják ki, valamint a bíráló tanárok díjait is ők osszák szét magok között egyformán. Amelyik esztendőben pedig a pályadíjat valamely okból kiadni nem lehetne, úgy azt a legszegényebb diákok vagy exspectánsok között alumneum gyanánt kell kiosztani. Az alumneumok vagy más jótétemények kiosztásánál azonban mindig figyelemmel kell lenni Hatvani és felesége igazolt leszármazottjaira.

Végrendeletében még arra is gondol Hatvani, hogy mi történjék a collegiumra hagyott vagyónával akkor, ha az „*Ur Istennek szabados és bölcs tetszéséből a debreceni Reformatum Collegium egészen eltöröltetnék?*“ Ebben az esetben olyan collegiumra vagy iskolára fordítsa a tiszántúli református egyház vezetősége a végrendeletnek első pontjában megjelölt legatumot és a 9. pontban említett „*eventualis successiót, ahol az Ur Isten dicsősége előmozdítását a Krisztus Evangeliumi*

Országának terjesztését megegyező akarattal a legszükségesebbnek ítélik."

Pótlólag még testvéröccsének, Hatvani Mihály debreceni szenátornak fiairól, valamint sógoráról, Csatáry Jánosról és ennek utódairól emlékezik meg végrendeletének utolsó pontjában. Öccsének fiaira a 8.-ik pontban említett aranyszelencét, az ott felsorolt érdemeket, nemesi leveleit és a mester-utcai szőlőt; sógorára és utódaira pedig a kolyi szőlőt hagyja oly kikötéssel, hogy az említett szőlők csak akkor szállhatnak öccsének és sógorának utódjaira, ha saját gyermekei utódok nélkül halnának el.

Végül a következő fohással zárja be Hatvani 1780 december 31-én kelt végrendeletét:

„Én pedig, midőn ily gondolatokban és munkában végzem el e fáradságos és nyomorúságos esztendőt is, adja az én főmesterem, az Ur Jézus Krisztus, kinek gyermekségemtől fogva engedelmes tanítványa kívántam lenni, ez az én egyetlen Megváltóm és Idvezítőm, kinek érdeméhez egyedül folyamodom és bizom, hogy önála és ő általa kegyelmet és irgalmasságot találjak ama napon az én Istenemnél és Atyámnál; hogy midőn a testi halál által nemsokára új életre tételtem által, derüljön fel énnekem a Jézus Szent Vérében való Hitnek általa ama boldog új Esztendő az egekben az ő Szent Atyjának országában; holott öneki az Atyával és Szentlélekkel vég nélkül mind Lelkessel, mind Testemmel szolgálhassak a Szent Angyalokkal és az én kedves gyermekeimmel együtt, kiket már magam előtt eleresztettem és kik az Urnál vannak, sőt minden megdicsőült Szentekkel együtt, mindörökké. Amen."

Végrendeletét Hatvani még négy ízben egészítette ki.

1782-ben a 9.-ik pont kiegészítéséül egész vagyonát gyermekeire hagyja abban az esetben, ha halála után felesége újból férjhez menne.

1784-ben két ízben is kiegészíti végrendeletét. Először a Weiss János festette arcképén látható jelvények magyarázatához írt epigrammáját írja bele végrendeletébe, majd a Csatáry-féle birtokba és malmokba tett befektetéseit, költségeit részletezi az 5.-ik ponthoz fűzött megjegyzéseiben. Másodszor a 2.-ik pontot egészíti ki azzal, hogy a készpénzen és a szerződéseken gyermekei csak anyjuk halála után osztozkodhatnak.

Végül az 1786-ik év utolsó kiegészítésében arról intézkedik még, hogy Pál fia tartozik az egyik monostorpályi ház vételárából testvéreit kielégíteni.

Igy gondoskodott Hatvani családjáról s a kollegiumról, amelyben tanulmányait végezte s amelyben 37 évig, mint tanár működött. Nemes jellemére vall, hogy nemcsak a szegényebb tanulókra, azok anyagi megsegítésére, hanem tanártársai fizetésének a javítására is gondolt.

Halála előtt három hónappal eladta még Rimaszombatban, senator öccsével, Mihállyal való közös megegyezése alapján azt a házat és telket, a hozzátartozó kerttel, szántófölddel és rétekekkel együtt Percz Pál rimaszombati lakosnak és feleségének Csépán Sárának 360 vonás forintért, amely a magas kort elért özvegy édesanyjukról, Mester Juditról maradt reájuk. 1786 augusztus 8-án állította ki a perennális fassiot, mint idősebb testvér, amelyet öccse, Mihály is aláírt.⁴³

Felesége, Csatóry Mária közel 10 évvel élte túl s gazdálkodott azokon a birtokokon, amelyeket Hatvani egy élet fáradtságos munkájával szerzett össze. Feleségének 1796 január 23.-án, 64 éves korában bekövetkezett halála után⁴⁴ gyermekei: Mária, Julianna, Pál és István — apjuk végrendeletének értelmében — egyformán osztozkodtak a szülőikről reájuk maradt vagyon felett. A birtokokat felbecsültették s az 1796 február 4-én kelt osztálylevél értelmében a 15.585 rhénes forintra és 7 krajcárra felbecsült vagyont négy egyenlő részre osztották fel maguk között. A becslés alapján egy-egy testvérré 3896 forint és 16 $\frac{3}{4}$ krajcár értékű vagyonrész jutott a hagyatékból.

Hatvani felesége, ki előkelő, régi debreceni nemes családból származott, igen kiváló és jeles asszony volt. A végtisztességére írt búcsúztatóvers következő sorai jellemzik legjobban a nemes asszony életét:

⁴³ *Debreceni Városi Levéltár: Protocollum Fassionae 1786. 11. l.*

⁴⁴ *Debreceni református egyház levéltára: Series Defunctorum Anno 1789. usq. 1801. III. kötet. E kötetben 1796 január 23-áról a következő bejegyzés áll: Péterfia utca. Clarissimi ac Doctissimi D. Stephani Hatvani Professoris quondam in hoc Collegio philosophiae et matheseos vidua: Maria Csatóri. Aetatis: 64. Morbus: maras. Hora: 2.*

„A test, ész, erkölcsök egyező szépsége
 Egy személynek ritka tökéletessége.
 Ugyde ezt a hármát itt kiki csodálta,
 Midőn mind a hármát benne feltalálta.
 Több jót a szegénnyel vajjon kicsoda tett
 Ennél? Ki annyit tett, amennyit tehetett.
 Ezen debreceni kollegium térszen
 Arról bizonytságot, mindaddig, míg leszen...“

Szülöi gondos nevelésben részesítették és oly kiváló tulajdonságokkal rendelkezett:

„Melyek egy nagy tudóst arra is bírának
 Hogy kiválassza ezt szoros barátjának.
 Ez a személy ama Hatvani István volt,
 Kiben, míg ez árnyékvilágból ki nem halt,
 Egy Newtont és Hoffmannnt megéledve néztek.
 Ezer áldásokkal szüntelen tetézték,
 Mert mint debreceni Professzor használta,
 Gyógyulást találtak, mint Doktornál nála.
 Ezzel a tudóssal harminchat teleket
 Töltött el, aztán még egynéhány heteket,
 A mely esztendőknék elforgása alatt
 Az életük egész vigasságban haladt.
 S nyerének az Úrtól oly tiz magzatokat
 Kikben örvendének életükben sokat.“⁴⁵

De nem volna teljes a Hatvani életéről adott méltatásom, ha meg nem emlékezném röviden még arról a sokszor szinte rajongásig ment szeretetéről, amellyel utolsó leheletéig egyháza ügyei iránt viseltetett s arról a vallásos érzületéről, hitbeli meggyőződéséről, mely egész lelkét, lényét áthatotta s tetteit és cselekedeteit irányította.

Felvilágosodott, szabadelvű ember volt, de egyháza és valása aaptanaihoz mindig szilárdan ragaszkodott.

⁴⁵ *Debreceni református kollegium könyvtárának kéziratára: R. 702. aa. Csokonai korabeli versek, búcsúztatók. Néhai nagyemlékezetű Doktor és Professzor Hatvani István úr Özvegyének, T. N. Csatóry Mária Asszonynak utolsó tisztességére. d. 22. január 1796.*

Mint felavatott lelkész egyházát szerette volna szolgálni, ehhez nagy kedvet érzett, de a debreceni református egyház más hivatást jelölt ki számára. A főiskola matematikai és filozófiai tanszékére hívja meg s Hatvani ebben az állásában is kiválóan megállotta helyét. De e mellett egyháza ügyeiről sem feledkezett meg soha. Kezdetről fogva a legmelegebb érdeklődéssel viseltetett a református egyház minden ügye iránt s ezt tetteiben is kifejezésre juttatta. Résztvesz és munkálkodik minden olyan ügyben, amely egyháza javát szolgálja. Vallásos tárgyú könyveket is ír és ad ki.

Az egyháza és vallása iránt érzett szeretete sok ténykedésében jut kifejezésre.

1771-ben a monostorpályi református egyháznak egy keresztelő tálat és kelyhet ajándékoz. Hidi Sámuel, ki ez időben a monostorpályi ekklezsia lelkésze volt, az egyháznak 1749-től kezdve vezetett anyakönyvébe 1771 augusztus 24-éről kelteztve a következőket jegyezte be:

„Tiszteletes és nemzetes monostorpályi compossessor, debreceni Professor és Medicinae Doctor Hatvani István Uram Isten dicsőségéhez való buzgó indulatjából készítettett egy keresztelő tálat és poharat jóféle ónmateriából és ezeknek befedésére való materiát.“ E kegyzsereket használta a monostorpályi református egyház még száz esztendő múltán is s ezekkel keresztelték meg szentpéteri Kun Béla dr. debreceni egyetemi tanárt is 1874-ben, a Tisza István Tudományegyetemnek az 1930/31. tanévre megválasztott rektorát.

Hatvani özvegye is ajándékoz 1792-ben egy négyszögméter nagyságú fehér patyolatlepel, melynek mind a négy sarkát arany-ezüst hímzésű, magyar motivumú, stilizált virágok díszítik és szélei is arany-ezüst rojtokkal vannak köröskörül kivarrrva. Szigethi György lelkész idejében ajándékozta Hatvani özvegye ezt a lepel a monostorpályi templomnak s az anyakönyvbe a lelkész bejegyezte, hogy a lepel *„T. T. boldogemlékezetű Hatvani István Ur elmaradott özvegyének, T. N. Csátáry Mária asszonyság drága ajándéka.“*⁴⁶

⁴⁶ Az adatokat Dr. Szász Imre, monostorpályi református lelkész bocsátotta ottilétemkor rendelkezésemre, kinek ezért e helyen is köszönetet mondok.

Hatvani írásai, sőt rövid feljegyzései is erős vallásos érzületéről tesznek bizonyosságot. Ezt a különféle időkben írt és néhány ránk maradt feljegyzése is mutatja.

Egy 1759 március 15-iki tüzesetről szóló feljegyzését, amelyben a zsindegyházzal fedett és egy kigyulladt istálló tüzes pernyéjétől szintén lángra lobbant nagytemplom megmentését írja le, a következő szavakkal zárja be: *„Igy adott az Isten csodálatos szabaditást. Megharagudott az Ur az ő házára, amely imádságnak háza, de ugyancsak megkegyelmezett, hogy még most el ne törölje. Vajha az ily közönséges megintések a mi közönséges megtérésünkre és megjobbulásunkra szolgáljanak! Melyet cselekedjen az Ur Isten, Idvezítő szerelmes szent fiáért, a Jézus Krisztusért, az ő szent Lelke által! Amen.“*

Az 1764 június 24-iki nagy tűzvészről szóló feljegyzését pedig, amely alkalommal 104 lakóház hamvadt el Debrecenben, a következő szavakkal zárja be: *„Ur Isten! Kegyelmezz bűnös városunknak!“*⁴⁷

De legjobban méltatja Hatvani vallásos életét a halotti anyakönyv egykorú bejegyzése, amely a nagy tudós élete folyását és sokoldalú tudományos munkásságát méltatva, kiemeli, hogy az elhunyt legfőként Isten dicsőségének volt fáradhatatlan szószólója, hirdetője és terjesztője.⁴⁸

⁴⁷ *Magyar protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező.* Szerkeszti: Révész Imre. Debrecen, 1875. VI. évf. 51. l. Különb-félék alatt.

⁴⁸ *Debreceni református egyház levéltára: Series defunctis.* Anno 1766 usq. 1789. II. kötet.

XVI. Hatvani betegsége, halála és temetése.

A kollegium imaterme előtt felállított sírköve.

1786 február havában vonult Hatvani 37 évi szolgálat után nyugalomba. A hatvan-utcai tanári lakásáról, amelyben 37 évig lakott s amelyben gyermekeit felnevelte, a Péterfia utcán levő saját házába költözött haza. Közel négy évtizedre terjedő, ernyedetlen szorgalommal kifejtett munkás élet után nyugalomra vágyott, és erre teljes mértékben rá is szolgált. A jól megérdemelt nyugalmat azonban nem sokáig élvezhette, mert rövidebbel azután, hogy nyugalomba vonult, epebajban betegedett meg.¹ Ez a kór azután hosszas és fájdalmas szenvedés után — 1786 november hó 16-án — életének 68-ik évében, — kioltotta nemes lelkét.²

1786 november 18-án temették a debreceni nagy templomból. Bélyei Péter, a debreceni református egyház lelkipásztora és Ormós András ispotályi lelkész, akit az ugyancsak 1786-ban elhalt Varjas tanár helyébe hívtak meg kollegiumi tanárnak, mondottak felette halotti prédikációt. Bélyei az Apostolok cselekedetei VIII : 2 részből, Ormós pedig a zsoltárok LXXI : 17. és 18. verseiből választották prédikációjuk tárgyát.³

¹ A halotti anyakönyv szerint : atra bilis volt Hatvani halálának az oka. Bartal szerint az atra bilis, quam Graeci Melancholiam vocant a. m. feketesár (betegség); atrae bilis = epekóros, epekórságos (A magyarországi latinság szótára. 1901.). Hatvani egyik barátja szerint a halál oka „eine schmerzhaft cholerische Krankheit“ volt. (Ld. Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten. Ofen, 1787. No. 25. 219. l. Lebensbeschreibung des Herrn Stephan von Hatvani von Ér-Hatvan.)

² Wurzbach Hatvani életkorát is tévesen közli. Szerinte Hatvani 70 éves korában halt meg.

³ *A debreceni Református Egyház Levéltára: Halotti anyakönyv. Se-*

A péterfia-utcai református temetőben helyezték örök nyugalomra. Sírjánál Naszályi János, a poeták publicus praeceptorum mondotta a következő című búcsúztatót:

Szomorú halotti beszéd,

mely ama boldog emlékü, sokféle tudományokkal és virtusokkal tündöklő férfiúnak,
Tiszteletes, Tudós, Tekintetes, Nemes, Nemzetes
és Vitézlő *Hatvani István* Uramnak,
Debreceni Reformátusok Collegiumának
XXXVII évek alatt a szélesre kiterjedett
Philosophiának minden részében ritka tudományú és fáradhatatlan Professorának, Tekintetes nemes Bihar vármegye egyik hites Assessorának halhatatlan emlékezetére iratott,
— a mely évben
e hiv és vitéz szolgát az Ur mint várába
bevivé, a dicső lelkek országába.

Ao 1786. Sz. András havának 16. napján.³

Sírja fölé István fia, ki apja halálakor 20 éves volt, már-

ries defunctis. Anno 1766 usque 1789. II. kötet. Míg az egyszerű halottakról csak a halott nevét, korát, betegségét, lakását és az elhalálozás napját feltüntető egysoros bejegyzések olvashatók a halotti anyakönyvben, addig nagy halottakról 30—40 soros bejegyzéseket is találunk az illetők életéről, Hatvaniról is közel 40 sort jegyzett be a lelkész a Series defunctisba, életének és működésének fontosabb eseményeit sorolva fel benne.

³ *Milesz Béla*: Hatvani István emlékjegyzeteiből. (Vasárnapi Ujság 1872. 233. és 246. l.)

ványból faragott sírkövet akart állíttatni, a következő felírással:

Stephano de Hatvan, parenti
Philosopho, Medico, Mathematico.
Monumentum hoc erexit
Filius ὁμῶνυμος
I. Kal. Mart. MDCCLXXXVII.⁴

Hatvani özvegye, Csatáry Mária azonban nagyobbszabású emléket óhajtott férjének — gyermekei nevében is — állítani s ezért a sírfelirat elkészítését Weszprémi István dr.-ra, Hatvani orvoskollegájára bízta rá. Weszprémi, ki a magyarországi római felíratos emlékek alkalmi gyűjtője volt s a magyarországi és erdélyi orvosok életrajzeit is megírta, minden tekintetben hivatott volt arra, hogy elhalt kartársának sírfeliratát elkészítse. Weszprémi a római sírfeliratokat véve mintául, írja meg azután Hatvani sírkövének latin feliratát. Mint a római előkelő családok tagjainak síremlékein, Weszprémi is felsorolja Hatvani sírkövén a halott nevének nominativusos alakja után a hivatali tisztségeket és címeket, melyek után a római sírköveken is szokásos befejező formula, a „*hic jacet*“ következik.

Ezután a halott életkorára, a hazai és külföldi iskolákon, egyetemeken folytatott tanulmányaira, tanári működésére vonatkozó adatok következnek és végül a síremlék felállítóinak nevei a halotthoz való viszonyuk feltüntetésével.

A sírkő homlokán, legfelül ott látjuk az *a*-át és az *ω*-át. Az ezután következő sorban a római sírköveken is szokásos ajánlás következik: D(eo) O(ptimo) M(aximo) S(acrum). A sírkő alján pedig — a legutolsó sorban — a családtagok neveinek felsorolása után a *libens laetus, moeste maerensque dedicaverunt* szavak rövidítése, az „*LL. MMQ. DD.*“ olvasható.

⁴ *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten*. Ofen, 1787. Mittwoch, den 28. März. No. 25.219. I. Mannigfaltigkeiten cím alatt: *Lebensbeschreibung des Herrn Stephan Hatvani von Ér-Hatvan*. Heinrich Gusztáv is megjegyzi „Der ungarische Faust“ című tanulmányában, hogy nem ez a sírkőfelirat a valódi, hanem az, amelyik Weszprémi Medicorum Hung. et Transilv. Biographia c. munkájában található. (V. ö. szerző i. m. *Ungarische Revue*. Budapest, 1886. VI. évf. 785. I. lábjegyzetét.)

Hatvani sírkövének felirata, amelyet Weszprémi a Biographia Medicorum IV. kötetében tett közzé, a következő:

a. ω.

D. O. M. S.

STEPHANUS HATVANI

MED. DOCT. PHIL. ET MATH. IN COLL.
 REF. DEBRECINENSI PROFESSOR
 I. COTTUS. BIHAR. TAB. JUD. ADSESSOR
 HIC JACET.
 NATUS. AN. MDCCXVIII. RIMASZOMBATINI
 LITTERIS IMBUTUS LOSSONTZINI
 ERUDITUS DEBRECINI.
 ACADEMIAS HELVET. ET BATAV. SALUTAVIT
 BASILEAE VERB. DIV. MIN. ET MED.
 D. CREATUS.
 REDUX PROFESSORIS MUNERE
 PER AN. XXXVII. FUNCTUS EST FELICITER
 DENATUS AN. MDCCLXXXVI. D. XVI. NOV.
 VIXIT AN. LXVIII.
 CUI HOC MONUMENTUM
 UXOR MARIA CSATARI
 FILII PAULUS ET STEPHANUS
 FILIAE MARIA ET JULIANA
 LL. MMQ. DD.⁵

Ettől a sírfelirattervezettől a sírkőre vésett szöveg a sorok beosztását illetőleg némi eltérést mutat. Így az ötödik sorból a REFORMATORUM szónak *REF.* rövidítése a negyedik sor végére került. A 11. sor elejéről az ACADEMIAS szó a tizedik végére, a BASILEAE helynév a tizenkettedik sor elejéről a tizenegyedik végére, a tizenharmadik sorból a *D. CREA* a tizenkettedik sor végére és minden valószínűség szerint a sírkő közepén is történtek változtatások, ahol a kettétört és megsérült sírkövön most a betűk már nem láthatók.

A sírkő elején, az alulról számított második és harmadik sort is felcserélte a véső, minden valószínűség szerint Weszprémi utasítására és így az idősebb leánygyermek nevei

⁵ *Dr. Weszprémi István: Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. Tomus IV. Viennae 1787. 495. l.*

kerültek a fiatalabb fiúgyermek nevei elé. A legutolsó sorban a D. D. (dedicaverunt) összetett szó kezdőbetűi helyére a P. P. (praepositus) szó kezdőbetűinek a rövidítése került. A születési évszámot is arabs számokkal vésték a tervezetben használt római számok helyett a sírkőre, valószínűleg azért, hogy a sor hosszát ezáltal megrövidítsék. Kétbetűs ligaturákat is alkalmaztak a sírkövön, bár indokolatlanul a sor elején, vagy olyan kevés betűből álló rövid sorban, ahol a szöveg rendes írással is elért volna. Ilyen ligaturát hármat látunk a sírkő sértetlenül maradt részein. A nyolcadik sor elején a NATUS szóban az NA-át, a tizedik sorban az ACADEMIAS szóban az AD-ét és az alulról számított harmadik sorban pedig, ahol ez a három rövid szó: FILIAE MARIA ET JULIANA nem tette volna szükségessé a hellyel való takarékoskodást és a ligaturát, a FILIAE szóban az Æ-ét.

A sírfelirat 22 sorból áll. A három első sor betűi, nevezetesen az örökkévalóságot jelképező görög betűk, az ajánlás és az elhalt neve 1 $\frac{3}{4}$ zoll (= 4.61 cm.) magasságú, nagyobb betűkből, a többi sorok betűi pedig végig 1 $\frac{1}{2}$ (= 3.95 cm.) zoll magasságú kisebb betűkkel lettek a sírkőre vésvé. Azonban a sírkőre vésett betűk egyenlőtlenége, különféle nagysága, szélessége és alakja, valamint a görbe sorok nem gondos és gyakorlott véső munkájára vallanak. A véső ugyanis nem osztotta be előbb vonalakkal a kőlapot s a szöveget sem rajzolta fel reá, mielőtt a véséshez hozzáfogott volna.

Hogy e hosszú sírfelirat a sírkövön elérhessen, hatalmas méretű kőre volt szükség. A homokkőből kifaragott sírkőlap teljes magassága közel 2 méter, a szélessége 80 cm és a vastagsága 30 cm volt. Egy darab hatalmas kőtömbből faragta ki a kőfaragó Hatvani sírkövét és véste reá Wespriumi utasítása alapján a feliratot. A kőlap tetejét díszítéssel is ellátta, ez azonban az idők folyamán lekopott, részben letöredezett.⁶

Hatvani sírja nem sokáig élvezte a péterfia utcai református temetőben a háboríttatlan nyugalmat. Sírköve alig másfél évtizedig állott csak sírja felett s amikor az 1802. évi nagy tűzvész után a péterfia-utcai temetőnek a városhoz kö-

⁶ A kollégium előtt felállított, sérült kő magassága most 1.30 m, szélessége 78 cm, vastagsága pedig alul 25 cm, felül 21 cm.

zelebb eső részét házhelyeknek osztották ki, a városrendezésnek Hatvani sírja is áldozatul esett. A temető kiürített részéről a sírköveket eltávolították s ekkor hozhatták be Hatvani sírkövét Nagy Sámuel városi építető inspektornak éppen akkor épülő házához. Itt azután arra a szomorú sorsra jutott a közepén rézsutosan kettétört síremlék, hogy a téglából épült kapufelekbe kerékvetőknek építették be. De mielőtt a köveket erre a célra felhasználták volna, megelőzőleg Hatvani családnévét — valószínűleg a sírkő megsemmisítésének jeléül — kivésték a kőlapról, azonban — szerencsére — sértetlenül meghagyták a Stephanus keresztnevet és nem bántották a felirat többi részét sem. De szerencsés véletlennek mondható az a körülmény is, hogy a síremlék feliratos oldalait a fal felé fordítva falazták be s így a felirat az alatt a hosszú idő alatt, amíg a síremlék ilyen méltatlan és kegyeletsértő célt szolgált, különösebb kárt nem szenvedett.

A Péterfia utca 816. számú ház, amelynél a kapuoszlopok védelmére voltak Hatvani síremlékének darabjai kerékvetőkül befalazva, a 80.-as években Barcsay Miklós építőmester tulajdona volt. 1883-ban a házat a csendőrség laktanyának bérelte ki s ez alkalommal Barcsay a házat kijavíttatta és rajta különféle átalakításokat is végeztetett. Így került azután sor a kapubejárat kiszélesítésére is, amely addig a sok helyet elfoglaló kerékvető kövek miatt igen szűk volt. Hogy tágasabb legyen a bejárat, azért Barcsay a kerékvetőket a kapu oszlopaiból kivétette.

1883 május 24-ike az az emlékezetes nap, amelyen a Barcsay házánál dolgozó kőművesek a kerékvetőket a falból kibontották s észrevették, hogy a kőlapok belső oldalairól helyenként lehullott vakolat alól betük látszanak ki. Az érdekes köveket az éppen arra járó Zimmermann Gyula reáliskolai tanárnak mutatták meg, ki a kőnél is nagyobb keménységű vakolatot zsebkésével kezdte a betük vájataiból kikaparni s egyes betük és sorok szabaddá tételével néhány órai munka után megállapította, hogy a kövek egy olyan férfiú síremlékének a maradványai, ki egykor a debreceni főiskolán a filozófia és matematika professzora volt.

Érdekes felfedezését Zimmermann mindenek előtt Kovács János kollegiumi tanárral, a múzeum szertárnokával közölte

s miután a lelet nagyértékéről Kovács is meggyőződött, a köveket Barcsay-tól, illetve a ház későbbi tulajdonosától, Szikszay Lajostól elkérte s a kollegium szertárába szállíttatta fel. Nagy Pál kollegiumi tanár, ki mindig büszke volt arra, hogy Hatvani tanszékén ül s a kollegium fizikai szertárában a Hatvani idejéből származó fizikai eszközöket nagy szeretettel rendezgette, jött rá azután arra, hogy a kövek nagyhírnevű elődének, Hatvani professzor síremlékének a maradványai. A születési évszám és hely, a végzett tanulmányok és az állás megnevezése kétségtelenül bizonyították, hogy valóban Hatvani sírkövét találták meg.⁷

A „*Debrecen*“ című politikai hírlap 1883. évi május 26-iki száma közölte elsőül Zimmermann érdekes felfedezését, azzal kezdve közleményét, amelyet Kovács János kollegiumi tanár küldött be a lapnak, hogy a híres debreceni bűvész-professzor, a magyar Fauszt felkelt sírjából és jelt adott magáról.⁸

E közben a sírkő felső darabjáról Zimmermann tanár — fáradságot nem kímélve — tisztogatta le tovább a vakolatot s azt néhány nap alatt teljesen szabaddá tette a reátapadt kemény vakolattól, úgy hogy a Debreceni *Ellenőr* 1883. évi május 28-iki száma — néhány nappal a sírkő feltalálása után — az emlék felső részén volt felirat szövegét is meglehetősen pontossággal közölhette.⁹

Ezután a kövek a kollegiumba kerültek fel s Kovács János tanár tisztíttatta le a sírkő alsó feléről is a vakolatot Boros Ferenc kőfaragómesterrel, ki önként vállalkozott erre a

⁷ Balogh egyedül Kovács Jánosnak tulajdonítja a sírkő megtalálását. Ez tehát helyesbítésre szorul, mert Kovács maga is elismeri az általa írt ujságcikkekben, hogy a sírkövet Zimmermann Gyula találta meg, a feliratot pedig Nagy Pál segítségével fejtették meg. (Balogh Ferenc: A debreceni reformatus kollegium története. Debrecen, 1904. 462. l.)

⁸ *Hatvani sírja*. Ld.: *Debrecen*, politikai hírlap. 1883. évi XV. folyam május 26-iki 101-ik számában a „Helyi hírek“ című rovatában. — *Museum*. Ld.: *Debreceni Ellenőr*, politikai, társadalmi és közgazdasági lap, a szabadelvűpárt közlönye. 1883. évi X. folyam május 26-iki 100. számában a „Napihírek“ című rovatában.

⁹ *Érdekes Lelet. A híres Hatvani professzor sírköve*. (Debreceni *Ellenőr*, 1883. május 28-iki 101. szám.)

munkára. Miután Kovács János kollegiumi tanár időközben Weszprémi doktor Biographia Medicorum című művében az eredeti sírfeliratot is megtalálta, teljesen tisztába jött afelől, hogy valóban a nagy hírű, tudós Hatvani István dr. síremlékét találták meg, amelyre a feliratot az említett Weszprémi István, Hatvani egykori orvostársa készítette el.

Miután a síremlék eredete ilymódon véglegesen tisztázódott, a megtalálás körülményeiről Kovács tanár „*Egy síremlék viszontagságai*” címen számolt be a Debreceni Ellenőr 1883. évi október 30-iki számában s Weszprémi munkája alapján — tekintve a Hatvani síremléke iránt megnyilvánult nagy érdeklődést Debrecenben — egyúttal a felirat teljes szövegét is közzétette.¹⁰

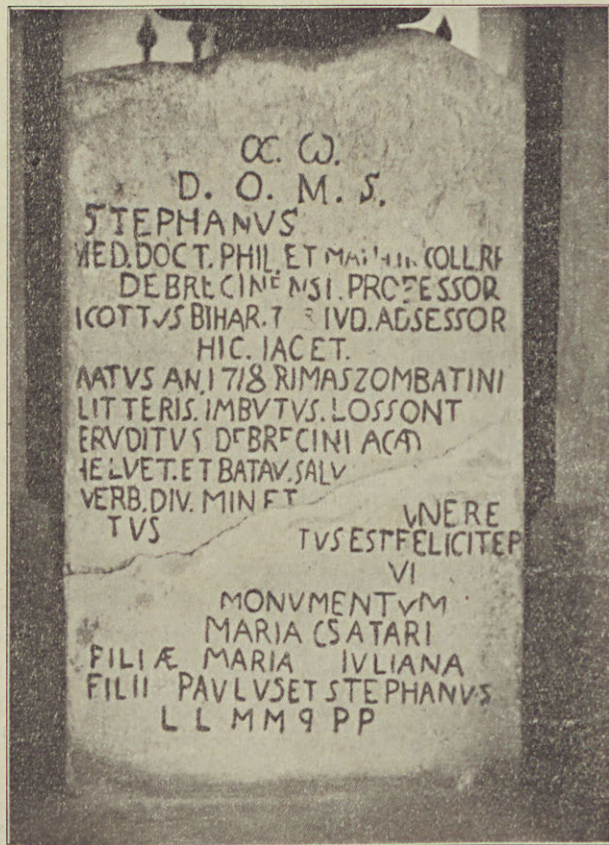
Ezután még három évig feküdtek a sírkődarabok a kollegium szertárában, amidőn a főiskolai tanárkarok 1886. október 29-ikén megtartott közgyűlésükön a sírkőnek vaspántokkal való összefoglalását és a betűknek kifestését rendelték el. Dr. Kovács Sándor akadémiai igazgató pedig a sírkő megtalálására és végleges elhelyezésére vonatkozó magyarázó szöveget iratott s azt keretbe foglalva, a kollegium fizikai szertárában a Hatvani idejéből származó fizikai eszközök fölébe függesztette ki.¹¹

A síremlék végleges elhelyezésére azonban csak 1887-ben került sor. Ekkor állították fel Hatvani sírkőemlékét a kollegium másodemeleti folyosójának az imaterem és a könyvtár közötti részén, a lépcsőház pillérei által alkotott egyik fülkéjében. A síremlék darabjait azonban nem vaspántokkal, hanem cementtel illesztették össze s ez alkalommal a sírkő

¹⁰ *Kovács János*: Egy síremlék viszontagságai. Dr. Hatvani István síremléke. (Debreceni Ellenőr. 1883. X. folyam. október 30-iki 231. szám.) Ez a közlemény rövidebbre fogva, azonban a teljes sírfelirat közlésével megjelent „A magyar Fauszt síremléke” címen még a következő lapokban: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. Budapest, 1883. XXVI. évf. 1434. l.; Pesti Hírlap 1883. V. évf. nov. 1-i 301. száma; Függetlenség. 1883. évi IV. folyam november 1-i 301. száma és Budapesti Hírlap 1883. III. évfolyam nov. 1-i 301. sz.

¹¹ A debreceni református főgimnázium fizikai szertárában. Ezt a magyarázó szöveget Nagy Pál főiskolai tanár közzétette a „Debrecen” című hírlap 1887. évi XIX. folyamában, a május 7-i 89. számában. A közlemény címe: A Dobozi-temető.

tetejére egy vastáblát is erősítettek fel a következő felírással: „*Dr. Hatvani István sírköve. Idehelyeztetett 1887-ben.*“ A betűket is kifestették, azonban a síremlék megrongálása folytán az eredeti felirat 399 betűjéből 116 betű teljesen elpusztult, s így a feliratnak mintegy negyedrésze olvashatatlanná vált.

DR. HATVANI ISTVÁN PROFESSZOR SÍRKÖVE
 A KOLLÉGIUM IMATERMÉHEZ VEZETŐ FOLYOSÓN.

Restaurálta 1928-ban *Dr. Lósy-Schmidt Ede.*

Igy került Hatvani sírköve 85 évi viszontagságos vándorlás után a történelmi nevezetességű kollegiumi imaterem közvetlen közelébe, amelynek falai között a magyar országgyűlés 1849-ben üléseit tartotta.

Itt említem meg, hogy Hatvani síremléke után már korábban is kutattak, bár sikertelenül. *„Fejfáját hihetőleg megsemmisítette az idő romboló keze, — írja Szana Tamás 1866-ban — nekem legalább kutatásaim dacára sem sikerült feltalálnom.*¹²

A síremlék felirata azonban az idők folyamán újból olvashatatlaná vált. Valahányszor ugyanis a kollegium folyosóinak falait és a lépcsőház pilléreit újra festették, a pillérek közötti fiulkében felállított síremlék alsó részét is mindig befestették sárga falifestéssel, úgy hogy a betűk vájatai idővel újból eltömődtek s a síremlék felső részén is annyira elhalványultak a betűk, hogy a felirat megint olvashatatlaná vált.

A kiváló tudós iránt érzett kegyeletből azután 1928 nyarán a síremléket restauráltam. A kollegium igazgatójától, Karai Sándortól kapott engedély folytán a sírkövet gondosan és alaposan megtisztogattam, a négy évtizeden át rámázolt festékrétegeket a kőről s a betüvájatokból eltávolítottam és végül Weszprémi sírfelirata nyomán a betűket fekete festékkel újból kifestettem. A helyreállított síremléket az ide fogott ábra szemlélteti.

¹² Szana Tamás: Hatvani István, az úgynevezett bűbájos professor. (Hazánk s a külföld. 1866. II. évf. 481. l. Hatvani arcképével.)

XVII. Hatvani arcképe.

Hatvani István egykori, hiteles arcképét a Hatvani családdal rokonságba került sámsoni Budaházy család ajándékozta a debreceni főiskolának.¹ Eleinte a kollegium könyvtárának arcképgyűjteményében helyezték el, majd a díszterem arcképcsarnokába került, ahol ma is a magyar protestáns egyház és a kollegium sok kiválóságáról készült arcképek között foglal helyet.

Weiss János, nagyszebeni festőművész festette meg az arcképet 1755-ben, amidőn Hatvani 36 éves korában volt és élete virágjában állott. Mint tanár már hat év óta működött ekkor a debreceni főiskola filozófiai és matematikai tanszékén, mint orvos széleskörű praxisával, mint tudós pedig sokoldalú munkásságával szerzett magának már ekkor — fiatal kora ellenére is — nagy hírnevet nemcsak szűkebb körű hazájában, hanem a külföldön is. Az 1782-ben elhalt festőművésznek Hatvani arcképe az egyedüli műve, amely

¹ Kovács János szerint 1883-ban. (Ld.: Debreceni Ellenőr. 1883. X. évf. okt. 30-iki 521. szám. Egy síremlék viszontagságai. Dr. Hatvani István síremléke.) Ez az adat azonban helyesbítésre szorul, mert az arckép akkor már a kollegium könyvtárának arcképcsarnokában volt. 1882 augusztus havában, amikor a magyar orvosok és természetvizsgálók XXII. vándorgyűlésüket tartották Debrecenben, Dr. Kiss Károly a Hatvaniról tartott felolvasásához a kollegium nagykönyvtárából kapta kölcsön az arcképet Révész Bálint püspöktől. (Ld.: Dr. Kiss Károly: Értekezés Hatvani István debreceni tanárról. A magyar orvosok és természetvizsgálók 1882. évi XXII. vándorgyűlésének történeti vázlata és munkálatai. Budapest, 1883. 269. l.)

Révész Imre is megemlíti 1871-ben a Hatvaniról írt életrajzában, hogy az eredeti arckép, amelyről a Vasárnapi Ujság számára rajz is készült, a főiskola könyvtárában van.

Pap Károly feltevése szerint pedig az arckép talán mindjárt Hatvani halála után kerülhetett a kollegiumba. (Irodalomtörténeti Közlemények. 1916. 464. l.)

175 esztendő viszontagságait kiállotta és számos festménye közül reánk maradt. Többi művei azokkal a hagyatékában talált olajfestményekkel együtt, amelyek között több arckép is volt, valamint rézmetszetei és rajzkönyvei is mind elkallódtak és elpusztultak.²

A festmény életnagyságban ábrázolja a kiváló professzort, amint sűrűn fodorított, fehérre hajporozott parókájával és bő újjú, nyakig csukott, fekete papi talárjában áll dolgozószobájának asztala mellett. A XVIII. század elején jött ugyanis divatba a külföldről hazatért deákok között a borotvált arc mellett a németes paróka és az erősen hajporozott, fodorított haj, valamint a fodros ing viselete is, amelyeknek hordásától azonban az egyházkerület 1762-ben, hét évvel azután, hogy Weiss János Hatvani arcképét megfestette, eltiltotta papjait és a német ruha helyett hosszú magyar dolmányoknak vagy mentének a viselését, a szószékben pedig fekete palást hordását rendelte el.³

Az arckép is teljesen borotváltarcú férfit ábrázol, amint az abban az időben a külföldi egyetemekről hazatért protesztáns ifjak között szokásban volt.

Amint így Hatvani előttünk áll, nemes vonalú arcáról komolyság és erély, de egyúttal jóság és nyíltszívűség is sugárzik le. Csinos külsejű, középtermetű ember volt. A képen jobbát egy arannyal díszített, barna bőrbe kötött szent biblián tartja, balját pedig az asztalon nyugvó, festetlen és feszület nélküli fakereszt fölé áldólag nyújtja ki. A kereszt közepén barokkstílusú, aranyozott ezüst-kehely áll, ettől jobbra pedig emberi koponya látható. A kép sötét háttérében jón oszlop mellett, — széthúzott, sötétzöldszínű, nehéz függöny

² Dr. Spek Rudolfnak, a nagyszabeni báró Bruckenthal-múzeum igazgatójának közlése szerint a művész családi neve Weiss és nem Heiss, amint az a kollegium levéltárában tévesen szerepel. A művészről mindössze annyit tudunk, hogy hagyatékában 33 olajfestményen kívül 8 drb. rézmetszet és 18 rajzkönyv volt, amelyek azonban mind elkallódtak. A művész hasonnevű atyja is festő volt és 1752-ben halt el. (V. ö. *Sigerus*, Emil: *Vom alten Hermannstadt*. 2. Bd. Hermannstadt, 1923. 100. l.)

³ *Szél Farkas*: Régi református papok öltözeté. (Vasárnapi Ujság 1865. 23. száma), továbbá *Sárospataki Füzetek*. Ujfolyam. Második év. 1865. 392. l. és *Dr. Barcsa János*: A tiszántúli református egyházkerület története. (Debrecen, 1908. II. köt. 137. l.)

mögött — a professzor kézi könyvtára látható. A fehér bőrbe kötött könyvek sarkain olvasható szerzők neveiről tulajdonosuknak papi, bölcsészi és orvosi mivoltára következtethetünk. A festmény alján, középtűt pedig Hatvani családi címere látható.⁴

A festmény 10 cm széles, sima, fekete keretbe van foglalva, amelynek belső szegélyén vékony arany lécz fut körül. A kerettel együtt a kép teljes szélessége 1 meter, magassága pedig 1.25 meter.⁵ A kép több ízben megsérült s ezért valószínűleg akkor, amikor még a Budaházy család tulajdonában volt, üveg alá tették. A sérült helyeket apró vászondarabkákkal ragasztották be a kép hátlapján, amelyre a művész, amikor az arcképet 1755-ben elkészítette, a következő szöveű felírást festette rá:

STEPHANUS HATVANI

VERBI DEI MINISTER ET MEDICINAE
DOCTOR, PHILOSOPHIAE ET MATHESEOS
PROFESSOR P. O. IN ILLUSTRIS COLLEGIO
DEBRECINENSIS AO. AETATIS XXXVI.
PINXIT KAL. NOVEMBR, AO. MDCCLV
DEBRECINI.

JOHANN WESS CIBINIENSIS
TRANSYLVANUS.⁶

⁴ Ez a címer azonban nem egyezik a Siebmacher-féle Wappenbuch IV. kötetében leírt Hatvani címerrel. (Lsd. e munka I. fejezetét: Hatvani származása, gyermek- és ifjúkora.)

⁵ A fekete keret felső léczének közepére egy réztábla van ráerősítve, amelyen a kép leltári száma, a név és a tanári működés ideje vannak feltüntetve: 58. Hatvani István tanár. 1749—1786.

⁶ Hatvaninak erről az olajfestményű, eredeti és egyetlen arcképéről rajzok, illetve fametszetek is készültek s a következő cikkekben és folyóiratokban láttak napvilágot: *Szana Tamás*: Hatvani István, az úgynevezett bűbájos professzor. (Hazánk s a külföld, 1866. II. évf. 481. l. 31. szám); *Révész Imre*: Hatvani István (Vasárnapi Ujság, 1871. 69. l. 6. sz.) és *Heinrich Gusztáv*: Der ungarische Faust. (Ungarische Revue. 1886. 781. l.) Ezek a rajzok azonban, amelyek mind a Szana Tamás cikkében közölt rajz után készültek, kevéssé hasonlítanak az eredeti arcképhez. Fényképezés útján előállított jó másolat, illetve lenyomat a debreceni reformatus főgimnázium 1894/5. évi iskolai értesítőjében jelent meg. (i. m. 348. l.)

Ezt a feliratot a művész latin betűkkel, nevénel gót betűket használva, festette rá a kép hátlapjára oly nagy betűkből, hogy a felirat a vásznat teljesen kitölti.

Arcképéhez Hatvani még egy epigrammát is írt négy hónappal halála előtt, végrendeletének 1786 június 25-én kelt második kiegészítésében. Ebben a 18 sorból álló és distichonokban írt epigrammában az arcképen látható jelképeknek: nevezetesen az asztalon nyugvó keresztnek, az ennek közepén álló és Krisztus vérével telt kehelynek, valamint a biblia előtt álló emberi koponyának adja magyarázatát. Majd Krisztushoz, mint a világ áldozatához és egyetlen közvetítőhöz könyörög, hogy engesztelje ki az Atyát az ő bűnei számára is, ha majd a légürben szétrepülő pora lelkével újból egyesül.⁷

⁷ *Epigramma in Effigiem propriam.* (Irodalomtörténeti közlemények 1916. 463. l.)

XVIII. A Hatvani mondakör. E mondák ismeretlen másolata
Bódogh Istvántól 1836-ból egy 1796-ban készült másolatról.

A debreceni kollegium sok nevezetes tanára közül egyiknek sem volt oly nagy hírneve, mint Hatvani Istvánnak.

Nevét a róla költött mondák örökítették meg s tették széles körökben ismertté.

Emléke még ma is él s neve gyakran szerepel e mondákkal kapcsolatban az irodalomban.

Bár élete folyásában semmi olyan gyanús jelenségre nem tudunk rámutatni, amelyből arra következtethetnénk, hogy a debreceni főiskolának ez a ragyogó szellemű, kiváló professzora babonás vagy démonomániás lett volna vagy sokoldalú tudományos működésén kívül még asztrológiával és mágiával is foglalkozott volna, mégis olyan mondákat és adomákat költöttek és terjesztettek el róla — minden valószínűség szerint még életében vagy közvetlenül halála után—, amelyek alakját idővel babonás nimbuszsal vették körül.

Ezekben a mondákban Hatvani mint bűbájos varázsló szerepel, ki a gonosz szellemekkel lépett szövetségre, az ördögökkel cimborál s természetfeletti hatalom birtokában csodás dolgokat művelt életében. Semmiből lukulusi lakomát csap, halottakat idéz, ördögöt űz s előre megmondja a jövendőt.

Mi sors vár rád a csillagokban,
A csiziónál tudja jobban,
Bölcsék kövét régóta birja,
Nap- s holdfogyatkozást megírja.

Télen, szobában, érlel dinnyét,
Csiklándni a vendégek ínyét,
S az asztallábból, mint varázslás,
Csapon dől a tokaji másolás.

A szobapadlón vizet áraszt,
 Hogy nem lelsz egy tenyéryi szárazt,
 Sikolt, ugrál a női vendég:

De a víz egyre árad mindég — olvassuk abban a költeményben, amelyben 1855-ben Arany János állítólag népmondák alapján írja meg a Hatvaniról keringő legendákat.

Bűvészmesternek, mágikusnak, boszorkánymesternek, tudákosnak nevezik el Hatvanit. Ördögös professzornak, az ördög cimborájának mondják, ki az ördögöket ép oly jól ismerte, mint saját deákjait s Jókai Mór a Magyar Faust névvel ruházza fel.

Legendaszerű hirhedtségét, amely ördögösségéről szárnyrakelt, életrajzírói egyrészt azoknak a mutatványainak, kísérleteinek tulajdonítják, amelyeket Hatvani a fizika, a kémia és az asztronómia köréből mutatott be tanítványainak, ámulatba ejtve vele őket, másrészt azoknak a csodás és elhíresült gyógymódoknak, amelyekkel eredményesen és nagy sikerrel gyógyította betegeit. A gyógykezelésre szorultak távoli vidékekről zarándokoltak el hozzá és külföldről is gyakran felkeresték. Széles körökben ismert orvosi működése folytán Hatvani hírneve így folyton nőtt s csodás dolgai mind több mende-mondára adtak okot. Sokoldalú, nagy tudásáról ugyanis azt hitték, hogy az nem az Istentől, hanem az ördögtől való.

Hatvani alakja így hova-tovább mind misztikusabb lett s idővel egész mondakör támadt és fűződött nevéhez. A róla keletkezett adomákat és mondákat egyesek szerint Kazinczy Sámuel, hajdúkerületi főorvos költötte 1824 körül, állítólag még debreceni deákkorában, mintegy 40 évvel Hatvani halála után, míg mások szerint a mondák régebbi keletűek s Kazinczy-nak csak annyi szerepe van bennök, hogy ő volt az első, aki a szájhagyományokban élő mondákat összegyűjtötte és először írásba foglalta.

Révész Imre mutat rá 1871-ben, Hatvani életrajzában először arra, hogy az egész mondacsoporthozat, — amint 1848-ban biztos forrásból hallotta — a szellemdús és élcés Kazinczy Sámuel költötte. Révész látta és olvasta is Kazinczy

kéziratát s nem tartja lehetetlennek, hogy ezek a mondák nagyrészt Kazinczytól származnak vagy általában a deák-ság örökifjú és tréfás kedélyének a szüleményei.

Szilágyi István, ki e mondákat 1872-ben először tette közzé a Vasárnapi Ujságban egy 1828-ban készült másolatról, a mondák szerzőségét illetőleg Révészre hivatkozik s Kazinczyt mondja a mondák szerzőjének. Ezt előtte az teszi kétségtelenné, hogy Kazinczy a mondacsoporthozat elején és végén található *Előljáró- és Hátuljáró beszédeket* mint író és szerző aláírta, illetve nevének kezdőbetűivel is ellátta. Hogy azonban e varázstörténetek nem mind Kazinczy találmányai, azt abból következteti Szilágyi, hogy e mondatöredékek egyrészét az akkor élt idősebb debreceni polgárok is ismerték és hallották már gyermekkorukban, még abban az időben, mielőtt Kazinczy a mondákat a szájhagyományok alapján állítólag írásba foglalta volna.

Ezek a Hatvani-mondák kéziratban forogtak a deákok között s egyik a másik példányáról másolta le azokat magának. Szilágyi is olvasott 1836-ban, még fiatal tanuló korában egy ilyen példányt a Doromb című gyűjteményben. 1872-ben azonban, amikor Szilágyi ezek után a Hatvani-mondák után érdeklődött Debrecenben, ilyen írott példányok már nem voltak ott találhatóak s a kollegiumban sem ismertek ilyeneket. Csak hosszas utánjárás után tudott két példány birtokába jutni, amelyek közül a teljesebbet, amelyet Szikszai Lajos tanuló másolt le a Kazinczy példányáról 1828-ban, tette közzé a Vasárnapi Ujság 1872-ik évfolyamában. Ennek a címe: *Debreceni professor Hatvani István életéből töredékek.*

E 13 varázs-történeteskéből álló mondacsoporthoz Szilágyi rövid bevezetőt is írt s ebben a mondák állítólagos szerzőjének és összegyűjtőjének, Kazinczy Sámuelnek életrajzi adatait is közreadja. Eszerint Kazinczy, ki 1802-ben Kiskunhalason született, 1815-től 1826-ig volt a debreceni kollegium tanulója. Szülői Kazinczy László és Bódogh Erzsébet voltak. Bécsben szerzett orvosi diplomát s 1832-től 1850-ig a Hajdúkerület, majd 1852-ig Szabolcsmegye főorvosa volt s élete utolsó három esztendejében Hajduböszörményben működött mint a város orvosa. Itt is halt meg 1855-ben, 53 éves korában.

Mivel Kazinczy írásművét nem látta el évszámmal s forrásait sem jelölte meg, Szilágyi el szeretne volna dönteni, hogy mikor készíthette Kazinczy ezt a művét, amelyből Jókai a Magyar Faustot alkotta meg s honnan, mely forrásokból merített.

Az írásmű korát illetőleg az a feltevése Szilágyinak, hogy Kazinczy e dolgozatát 20 éves koránál, vagyis 1822-nél korábban nem írhatta meg, mivel már pusztán a szándékot tekintve is, amellyel művét megalkotta, hogy t. i. benne a széles körökben lábrakapott babona ellen állást foglaljon, továbbá olyan éles és maró gúnyra, aminőt a mondacsoportozat elejéhez és végéhez írt elő- és utószavaiban használt, nagyon fiatal ember nem képes. Másrészt 1826-nál sem lehet az írásmű korát későbbre tenni, ha deák korára esik a dolgozat — jegyzi meg Szilágyi —, mert 24 éves korában Kazinczy a debreceni kollegiumot már el is hagyta. Így a dolgozat elkészítésének időpontja, amely szerinte a legvalószínűbbnek látszik, az 1824-ik esztendőre esik.

Ami pedig a forrást illeti, — jegyzi meg Szilágyi, — az nem volt nagy feladat, mert Kazinczynak csak bele kellett markolnia a mindenkor dúsan virágzó babonavetés közepébe, hogy munkáját megírhasssa. Azt sem tartja azonban kizártnak, hogy a mondákat a pajkos deáksereg eszelte ki és fűzte Hatvani nevéhez.

1930. nyarán magam is kutattam ilyen Hatvani-mondákat tartalmazó régi kéziratok után s egy példányra, amely még a Szilágyi által közzétett másolatnál is teljesebb, és régibb keletű, a Déry-múzeumban akadtam rá.¹ Ez a kézirat, amelynek címe: *Hatvani életéből fennmaradt töredékek*, Bódogh Gyula ajándékozása folytán került 1907-ben a városi, illetve a mai Déry-múzeumba. Bódogh István írta le 1836-ban egy még régebbi példányról, amelyet az aláírás szerint *B. F. I., a keresztény kálvinista deákok egyike* írt vagy másolt le 1796-ban Debrecenben.

Így a Kazinczy példányánál egy régebbi eredetű példányhoz jutottunk, amelyet az irodalom eddig nem ismert. A Hatvani mondákon kívül még más feljegyzéseket is tartalmazó

¹ Száma: Szap. 1907. 377.

kis füzetnek a címlapján és a mondák végén álló névaláírás *B. F. I.* rövidítésében azonban a Bódogh család egyik ősenek nevét gyanítom, ki a Hatvani mondákat 1796-ban egy még régebbi példányról írhatta vagy másolta le s mivel ez az 1796. évi példány 40 év alatt — valószínűleg a sok használat folytán — összeszakadozott, Bódogh István azt 1836-ban újból leírta. De ha figyelembe vesszük továbbá azt, hogy Kazinczy Sámuel édesanyja Bódogh leány volt, nem tartom kizártnak, sőt nagy a valószínűsége annak, hogy Kazinczy is erről az 1796. évi példányról készíthette újabb másolatát, amelynek utóbb szerzőségét is neki tulajdonították. A Bódogh-féle és a Kazinczy-féle példányok ugyanis csekély eltérésektől eltekintve, szóról-szóra ugyanazok. Mindkettő 13 varázstörténetet tartalmaz és az elejükön, valamint a végükön olvasható u. n. előjáró és hátuljáró beszédek is teljesen ugyanazok és majdnem szóról-szóra megegyeznek.

A két másolatot összehasonlítva, a következőket állapíthatjuk meg.

A Bódogh-féle másolatban régebbi szóalakok és ragozások fordulnak elő, mint Kazinczynál s mivel nem valószínű, hogy Bódogh a Kazinczy modernebb kifejezéseit a régiesebb alakokra írta volna vissza, így a Bódogh-féle másolat eredetijét kell a régebbi keletűnek tartanunk.

Igy például Bódoghnál ez a mondat: „*Nagy sikoltással borultak a rablelkek lába eleibe*“, Kazinczynál így hangzik: „*sikoltással borultak a rablelkek lábaihoz*.“ Vagy Bódoghnál: „*Egy fél percenet alatt*“ helyett Kazinczynál: „*Egy perc alatt*“ áll, „*igy panaszla*“ helyett pedig „*így panaszkodott*“ és így tovább.

De más körülményekből is következtethetünk arra, hogy a Bódogh-féle másolat eredetije régebbi keletű.

A Kazinczy másolatában például teljesen hiányoznak a lapalji magyarázójegyzetek, amelyek a Bódogh-féle másolatban előfordulnak s annak érdekességét fokozzák. Így a 8-dik varázstörténet 2. pontjában Bódoghnál a *panacea* szó után álló csillag lábjegyzetre utal, amelyben e szó magyarázatául a következőket olvassuk: „*Olyan orvosság, mely minden nyavalyát meggyógyít*“. Ezzel szemben a Kazinczy példányában

ez a magyarázat a szövegben áll, míg a *panacea* szó elő sem fordul benne.

Sokkal valószínűbb tehát, hogy későbbi másolók — köztük Kazinczy is — hagyták el a lábjegyzetet s tették bele annak magyarázatát az eredeti szövegbe, minthogy azt tételezzük fel, hogy a másoló a szövegből egy mondatrészt kiemelve, azt lábjegyzetbe tette volna s helyette egy olyan latin szót írjon a szövegbe, amelynek — mellesleg megjegyezve — helyes értelmét sem ismerhette, mert különben nem másolta volna a *panacea* szót *panace*-nak.

Nem valószínű továbbá, hogy Bódogh alakította vagy bővítette volna másolás közben a Kazinczy példányát egyes helyeken, ellenben sokkal valószínűbb az a feltevés, hogy Kazinczy hagyott ki egyes mondatrészeket, szavakat és alakította át Bódogh példányát. Így például a Bódogh előljáró beszédében ez a mondat: „*Hogy annak okáért ezeket a szemtelen urakat megszegyenítsem és hazámfiak közt — kiket nagyon szeretek, akár megesküdjek rá — a babonaságot, ezt a nemes prerogatíváját az embernek lábra állítsam, ime olvasóm, kezekbe adom Hatvani István biográfiáját*“, a Kazinczy szövegében a következőképpen szól: „*Hogy annak okáért e szemtelen urakat megszegyenítsem és a babonaságot, ezen praerogatíváját az emberi nemnek lábra állítsam: ime, olvasóm, kezedbe adom Hatvani István biografiáját*“. Vagy Bódoghnak a következő mondata: „*Én szavahihető emberektől hallottam, hogy a fekete oskolába is járt volna (mihelyt fekete, mindjárt nem jó), ahol öreg írást tanult vala (egy veszedelmes neme az írásnak)*“.³ Talán Debrecenbe sem jött volna soha, ha ide professzornak nem hívták volna“, Kazinczynál a következő kihagyásokkal és változtatásokkal olvasható: „*Én szavahihető embertől hallottam, hogy a fekete iskolába is járt volna s tán Debrecenbe sem jött volna, ha professzornak meg nem hívták volna*“.

Hogy azonban sem a Kazinczy-féle, sem a Bódogh-féle szövegek nem eredetiek, hanem mind a kettő egy 1796 évnél is korábbi példánynak a hiányos és hibás másolata, azt a mindkettőben előforduló értelemzavaró hibák és a valószínű-

³ A zárójelbe tett részek Bódoghnál lábjegyzetben állnak.

leg diktálás folytán becsúszott elírások is bizonyítják. Így a „*takaros szoba*“ Bódogh-nál „*takarékos*“ (3. varázstörténet). „*A föld alatt való lelkek*“ viszont Kazinczy-nál „*földi lelkek*“, sőt „*alföldi lelkek*“ is. A „*gögös kacaj*“ Kazinczy-nál „*bögés, kacaj*“. Az „*országszerte tudatlan*“, Kazinczy-nál „*ördögszülte tudatlan*“ és így tovább. A nevekben is vannak elírások. Így *Majsainé* neve Kazinczy-nál *Majsziné*; a *Baboné*, *Bertané* nevei pedig *Szabónéra* és *Bartánéra* változnak, de már a *Karainé* neve mindkét példányban egyformán *Karainé*. csak egy 1885. évi kiadásban lett belőle *Karacsné*.

De nem tekinthetők eredeti példányoknak sem a Kazinczy-féle, sem a Bódogh-féle másolatok már csak azért sem, mert egyik sem teljes.

Az egyikből is, a másikkól is hiányzanak helyenként nemcsak egyes szavak, jelzők, mondatrészek, hanem helyenként teljes mondatok is. Így a Kazinczy példányából teljesen hiányzik pl. ez a mondat: „*Semmi halandó ő kívülötte ki nem állotta volna a természetnek akkori rettenetes ábrázatját.*“ Vagy ez a mondat is a hátuljáró beszédből: „*Vége-hossza nem lesz a sok szúrós szatirának, tüskés pasquilusnak, öklelő epigrammáknak, melyeket én az ilyen urak ellen millióként ki fogok nyomtattatni.*“ Másrészt a Bódogh példánya sem teljes s abból is hiányzanak helyel-közzel egyes mondatok. Például a 10. varázstörténetben ez a mondat: „*Sebesen ragadták a tüzes lovak a könnyű kocsit s egy néhány pillanat alatt az messze előre haladt.* Vagy a 11. varázstörténetből azoknak a párbeszédnek egyes részei, amelyeket Füzessi és Szilvási deákok folytatnak egymással. De viszont a Kazinczy példányából is hiányzanak ennek a párbeszédnek olyan részei, amelyek a Bódogh-féle példányban bent vannak.

A Hatvani mondák ugyanis számos másolatban forogtak a debreceni kollegium deákjai között közkézen s amint 50—60 éven át gyakran másolgatták le egymás kéziratából, vagy régebbi példányokról, maradhattak ki vagy kerültek bele egyes mondatrészek, sőt mondatok is és változtak meg szavak, nevek, jelzők a gyors másolás vagy a tollbamondás alkalmával, ha a deákok egyes mondatrészeket nem jól hallottak vagy értettek meg. A másolók nevüket is rájegyezték a kéziratokra, azonban ebből a szerzősége még nem következtethetünk. A

szerző, illetve a szerzők nevei ma már ismeretlenek s valószínűleg ismeretlenek voltak akkor is, amikor e mondák először kerültek forgalomba, talán még abban az időben, amidőn a debreceni egyházban a hatalomért való versengés a papi párt és a világiak között 1780 körül megindult s amely — amint tudjuk — Hatvanit annyira elkésértette, hogy utóbb állásáról is lemondott. Nem tartom kizártnak, hogy a mondák keletkezésének időpontja ebbe a korszakba esik s hogy a világi párt talán ily módon akarta Hatvani nagy tekintélyét és befolyását csorbítani, bár ez ma már határozottsággal meg nem állapítható. A régi kéziratok ugyanis mind elkallódtak s közgyűjteménybe nem kerültek.

A Hatvani mondák az elő- és utószón, az u. n. előljáró és hátuljáró beszédeken kívül 13 fejezetben mondják el Hatvani származását, csodás tetteit és halálát.

A kegyes és nem kegyes olvasóhoz intézett elő- és utószavaiban az író maró, csipős gúnnyal és sok humorral ostorozza a babonáságot, amely mint a história mutatja, ősidőktől tartja fogva az emberi társadalmat. A helyzet e tekintetben azóta sem változott sokat. Ujabban azonban a kisértetek és a feljáró lelkek ellen kezdenek prédikálni s a garabonciás deákok, a boszorkányok s az ördög és pokol létezését is kétségbe vonták s emiatt a szent csodákban való hit gyengülni kezdett. De hogy a babonáság meg ne szűnjön, sőt a benne való hit ismét megerősödjön, kezébe adja az olvasónak Hatvani hiteles biografiáját. Reméli, hogy célját eléri s az emberek nem fognak ez adatok hitelességében kételkedni, hanem szentül hisznek ezentúl is a kisértetekben, a fel- és lejáró lelkekben, sőt meg van győződve afelől is, hogy a Hatvani csodás tetteiről szóló kis könyvecskéje minden házban a biblia mellé fog kerülni.

Az előszó után következő első szakaszban az író az ördögös professzor rövid életrajzát ismerteti, amelyből megtudjuk, hogy Hatvani már gyermekkorában tanujelét adta rendkívüliségének. Nagyon kedvelte a meséket és 10 éves korában sok boszorkányos dolog titkát ismerte már. Miután iskolai tanulmányait itthon elvégezte, hetedhét országba ment ki, hogy a mágia tudományát alaposan elsajátíthassa. Így lett azután mágikus, vagy amint a debreceniek mondták: *mágyi-*

kus és tudákos. Haza sem jött volna, ha a debreceniek a kollegiumba professzornak meg nem hívják.

Miután természetfeletti hatalommal rendelkezett, szélvész, fergeetet ép úgy tudott támasztani, mint zivataros eget derültté tenni. Ha kedve tartotta, szalmaszállá ép úgy át tudott változni, mint a varrótű fokán keresztülbujni. Repiült a levegőben, leszállott a föld gyomrába és parancsolt az összes földalatti és földfeletti szellemeknek.

A második szakaszban azt mondja el az ismeretlen szerző, hogy miként jutott Hatvani a ceglédutcai temető egyik keresztútján, egy nagypénteki zivataros éjszakán, annak a bűvös hatalmú fekete könyvnek a birtokába, amelylyel azután a rabelleket mindig a szolgálatába tudta állítani, ha megelőzőleg három lehetetlen dolog teljesítését kívánta tőlük.

Az ezután következő tíz szakaszban tíz varázstörténetet beszél el a szerző Hatvani életéből.

Az első szakaszban azt a csodás történetet mondja el, amikor a szerény jövedelmű professzor a gazdag debreceni főbíró lakomájánál is fényesebb lakomára hívja meg a város előkelőségeit. Hogy lakása miként nagyobbodik, lesznek tágasabbak szobái, hogy a lakomára érkező nagy vendégsereg kényelmesen elfér benne. És bár a kémény nem füstöl, a konyhában sem sűrögnek-forognak s a hideg tűzhelyen csak hat pár cirmos cica dorombol, mégis fejedelmien terített asztal várja a vendégeket, amint az ebédlő ajtaja feltárul. Libériás inasok serege szolgálja fel a válogatottabbnál válogatottabb ételeket, a zamatos, finom italokat, amin a vendégek nem tudtak eléggé csodálkozni s azon a nagy pompán, amely a professzor lakásán szemük elé tárult. De különösen nagy volt a csodálkozás és meglepetés — főként a hölgyek körében — a kizöldült falak és az indáikról alácsüngő pompás, érett gyümölcsök láttára. És mily nagy volt az elképedés, amikor egy-egy szépen fejlett uborkát vagy úri tököt óhajtott egyik-másik hölgy indájáról leszakítani s ha ilyenkor férjeik mindig feljajdultak, hogy ne bántásák az orrukat vagy ne csavargassák a fejüket.

Sok beszédre adott alkalmat Debrecenben Hatvaninak ez a csodás lakomája, de csak később tudták meg, hogy a

bűbájos professzor a török szultán asztaláról varázsolta el az ebédet Debrecenbe, amellyel a város notabilitásait megvendégelte és hogy azon a napon, amelyen ez az ebéd volt, a török szultán egész udvarával együtt éhen maradt. A szultán pedig összes szakácsait megselyemzsinórozta, mert elakarták vele hitetni, hogy a szellemek ragadták el az ebédet a szerály közepéből.

Az ezután következő rövid szakaszban az van elmondva, hogy a professzor egy közeledő villámcsapást megérezve, kocsiját az úton megállítja s így a biztos haláltól megmenekül.

A harmadik történet azokról az éjjeli prelectiókról szól, amelyeket a Hatvani képmásába öltözött ördög tartott minden éjjel 12 órakor a nagy auditoriumban, hogy Hatvani deákjait magának nyerje meg. A deákok zúgolódtak, hogy ilyen szokatlan időben kell előadásokra járniok és kérték az igazi Hatvanit, hogy előadásait ezentúl nappal tartsa meg. A professzor elcsodálkozva a deákok kérésén, mivel éjjeli előadásokat nem tartott, azt a tanácsot adta deákjainak, hogy hintsék be az auditorium padlóját hamuval s amikor rajta az ördög kecskelábainak nyomait észreveszik, énekeljék el az „*Erős várunk nekünk az Isten*“ kezdetű egyházi éneket. A deákok megfogadták Hatvani tanácsát s a legközelebbi éjjeli prelectión Luther énekével valóban elűzték az ördögöt, ki fogainak csikorgatása közben repült ki az ablakon, dühösen kiálltva a deákok felé, hogy mind az ő hatalmába kerültek volna, ha még ezt az előadását is meghallgatják.

Ördögös tudományát sok mindenre felhasználta Hatvani. Egy alkalommal Pater Vaniloquens-nek, a testieknek élő, de hittérítéssel is foglalkozó kövér barátjának oly nagy szarvakat növesztett a homlokára, hogy amikor a barát az ablakban való könyöklést megunva, fejét beakarta venni, a homlokán kinőtt szarvak miatt ezt nem tehetie. Így állt boszszút Hatvani a gúnyolódó páteren.

Egy más alkalommal egy gazdag, de együgyű polgárt szabadított meg feleségének hazajáró lelkétől. Éjfél tájban egy kifordított, fekete köpenyt öltve magára, kiment a ceglédutcai temetőbe s ott az asszony sírja közelében le-

ült annak a bűvös erejű, hármas várnak a közepébe, amelyet vasvesszejével kerített maga körül. Majd három ördögös imádságot mormolt el magában és várta az éjféل közeledtét.

Amint 12-öt ütött az óra, egyszerre egy fertelmes külsejű veres vaddisznó bujt elő a földből és a sírt háromszor körüljárva, azt vasorrával felturta. Majd agyaraival a holttestet a sírból kiráncigálva, azt nyakánál fogva úgy meg-rázta, hogy csontjai mind a földre hullottak. Azután a halott alakját öltve magára, berohant a városba, hogy egykori házatájának lakóit kísértse és rémítgesse.

Amíg a veres disznó a városban kísértett, az alatt az idő alatt Hatvani összegyűjtötte és behordta a csontokat bűvös várába és rájuk ült. Egy óra felé közeledvén az idő, a kísértet újból visszatért a temetőbe s amikor látta, hogy Hatvani a csontokon ül s azokat nem veheti magához, kérlelni, majd fenyegetni kezdte Hatvanit, hogy bűvös várából, amelybe nem hatolhatott be, kiugrassza. De Hatvani hajthatatlan maradt, a csontokat nem adta vissza s egy órakor letelvén a kísértet ideje, a veres disznó éktelen visítással tünt el ismét a föld mélyébe. A csontokat azután Hatvani eltemette és a kísértet azóta nem járt fel többé férjét zaklatni.

Egyízben mágikus könyvét is elveszítette Hatvani s érthető volt öröme, amikor bűvös könyvét, amelynek a szellemek feletti hatalmát köszönhette, hosszas keresgélés után Nagy Lőrinc-nél újból megtalálta s jogos tulajdonát magához vehette. E közben azonban a bűvös könyv tartalmának egy része ismeretessé vált s ennek leírásával foglalkozik ez a fejezet.

Varázshatalmát Hatvani tréfás csinytevésekre is felhasználta.

Egy alkalommal vizet fakasztott a táncteremben, beakarván a vele vitatkozó asszonyoknak bizonyítani azt, hogy a tiszta lelkiismeretű ember is elpirulhat adott körülmények között, ha lelkét mindjárt semmiféle bűn sem terheli. Mivel a hölgyek Hatvani e kijelentésének nem akartak hitelt adni, Hatvani oly magasra duzzasztotta fel a táncteremben a vizet, hogy a hölgyek ruhájukat féltvén, a víz emelkedésével mind magasabbra emelték fel, olyannyira, hogy annál maga-

sabbra már nem is emelhetnék volna. Így aztán némelyeknek közülük mégis el kellett pirulniok.

Egy más alkalommal a Sámsonba igyekvő debreceni bírót tréfálta meg azzal, hogy felajánlott kocsiját nem fogadta el, hanem a porba rajzolt hatlovas hintójával Sámsonba menet és jövet is megelőzte.

De bűvészhatalmával Hatvani halottakat is életre tudott kelteni.

Egy Füzessi nevű tanítványát egyszer ugyanis kiutasította tanári szobájából, amikor az mint beteg a tanárhoz és nem az orvoshoz fordult orvosságért. Füzessi ezért bosszút forralt Hatvani ellen és bűvös könyvét ellopta. De megjárta vele, mert amikor a három lehetetlen dolog parancsolása közben másodszor azt parancsolta, hogy a szellemek a professzor házában mindent széjjeltépjenek és elpusztítsanak, őt magát is széjjeltépték. A professzor megsejtven a kezén forgó bűvös gyűrűtől, hogy otthon valami baj történt, hazasietett múzeumába és a széttépett fiú testét összerakva, szellemeket parancsolt belé. Az így életre keltett fiút másnap examenre is elvitte. A deák kitűnően felelt a feladott kérdésekre, de amikor a háta megett ülő Szilvássi nevű deáktársa egy jegyzetet kért el tőle és száján Isten nevét ejtette ki, a gonosz szellemektől lakott teste újból szétesett. Hatvani pedig, hogy minden feltűnést elkerüljön, nagyot csapott öklével az asztalra és a vizsgálóbizottság tagjai menten elefejtették azt a rendkívüli esetet, amely az előbb az auditoriumban történt. Füzessi holtteteme azután a collegium fundamentumába került s azóta is ott pihen.

Varázsbűvészetével Hatvani jótékony cselekedetekre is képes volt.

Egyik tönkrement rokonának, ki segítségért fordult hozzá, egy olyan garast adott, amely sohasem fogyott el és tulajdonosának a zsebébe mindig visszakerült.

E 10 varázstörténet elbeszélése után végül Hatvani halálának a hiteles története következik. Az ördögös professzor halálakor két galamb repült a házra, amelyben Hatvani haldokolt. Egy fülemile nagyságú fehér kis galamb, amely kelet felől jött és egy óriási nagyságú fekete galamb, amely nyugatról repült ide. Ezek azután egymásnak estek s hosszas

viaskodás után a kisebbik galamb megölte és felfalta a nagyobbikat. Állítólag ekkor ragadták el az ördögök irtóztató pokoli zaj és lárma kíséretében Hatvanit a földről.

E mondáknak a Kazinczy-féle nyomtatott és a Bódogh-féle kéziratos másolaton kívül még két nyomtatásban megjelent példánya ismeretes.

Az egyiknek címe: *A híres Hatvani István debreceni professzor tudákos cselekedetei*. 1885-ben, Debrecenben jelent meg névtelenül, címképpel és négy szöveggéppel.

A másiknak címe: *Hatvani István, a debreceni híres tudákos professzor életéből*. Erdélyi István írta le és adta ki 1897-ben Miskolcon, a „Szabadság“ című napilap mellékleteként.⁴

Az 1885. évi debreceni kiadványt a Kazinczy- és Bódogh-féle másolatokkal összehasonlítva, könnyen megállapíthatjuk, hogy ez a Kazinczy-féle példánynak a másolata. Eltérés benne csak annyi, hogy a Kazinczy- és a Bódogh-féle példányok 13 varázstörténetén kívül még négy más varázstörténetet is tartalmaz.

Ezek közül az első arról szól, amikor Hatvanit a debreceni nemes csizmadia-céh atyamestere disznótorra hívta meg, hogy vendégeit ördögös, furcsa mutatóványaival szórakoztassa. A reggel óta folyó mulatságon azonban elfogyott a bor s amíg a gazda egy üres hordóval Fodorító Pál vargamester komájához ment, hogy azt jófajta sestakerti borral töltesse meg, addig Hatvani — a vendégek nagy csodálkozására — az asztallábból csapolt borral töltötte meg a háznál levő üres

⁴ A debreceni példány 1885-ben II. kiadását érte meg. Az első példány megjelenésének időpontját nem ismerjük. A II. kiadást Kutassi Imre könyvnyomdájában nyomták. Címlapján az a jelenet látható, amikor Hatvani az ördöggel szerződést köt. A kezdetleges szövegrajzok pedig a következő jeleneteket ábrázolják: Hatvani megállítja az országúton haladó kocsiját a lecsapó villám előtt, az ablakban könyöklő baráttal beszél, a temetőben a pokol szörnyei rohanják meg, hogy varázsvárából kiűzzék és végül, amikor két deák egy bortól elázott, részeg civist cipel haza lábainál fogva.

A miskolci példányt pedig, amint címlapján olvassuk, Erdélyi István régi jegyzetek után írta. A Gedeon és társa miskolci könyvnyomdája nyomta. Képek nem díszítik.

üvegeket és edényeket. A Hatvani borával azután vígan folyt tovább a mulatozás s a gazda a hordóval visszatérvén, nagyon csodálkozott a történeteken. Meglepődése azonban még jobban fokozódott, mikor a komájánál megtöltött hordót csapra akarta verni s az teljesen üres volt. A bor ugyanis útközben belőle — érthetetlen módon — mind egy cseppig kifolyt.

Éjfélután azután Hatvani az elázott társaság tagjait deákjaival egyenként hazaszánkóztatta. Mindegyik atyafi mellé három deákot rendelt ki a kollegiumból. Az egyik a szánkóra ültette le őket, míg a másik kettő lábainál fogva fogta meg az atyafiakat és elkezdődött az ördögi szánkózás. Nagy szerencsének tartotta egyik-másik asszony, — mondja a rege — hogy férjének, mire hazaérkezett, másegyebe nem veszett el, mint nadrágjának az a kis darab része, amelyet reggel be kellett foltoznia.

Egy alkalommal 12 napszámot fogadott fel Hatvani és küldött ki a kollegium pedellusának felügyelete alatt az „*ürge nyilas*“-ban levő földjére azzal a parancssal, hogy ott tengerit törjenek számára. A munkások azonban útközben a város végén levő Betekints csárdába tértek be egy pohár borra és a pedellussal együtt ott rekedtek. Hatvani a kezén lévő boszorkányos gyűrű forgásából rögtön tudta, hogy munkásai nem dolgoznak, hanem a korcsmában mulatnak. Erre Bóta nevű mendikánsát menesztette hozzájuk azzal az utasítással, hogy hagyják abba a mulatozást és lássanak haladéktalanul a munkához. A munkások azonban továbbmulattak s a felszólításnak nem engedtek. Bóta erre visszatért a kollegiumba s a pedellus tanácsára azt jelentette a professzornak, hogy a munkások már kimentek a földre s törik a tengerit. Hatvani azonban a varázsgyűrű forgásából látta, hogy a munkások még mindig a korcsmában tartózkodnak és összeszidta a deákat, hogy nem mondott igazat. Bóta pedig bosszankodott magában, hogy a tudákos professzort még ilyen ártatlan dologban sem sikerült felültetnie s kívánta, hogy az a bizonyos fekete könyv egyszer már a föld színéről elpusztuljon.

A harmadik elbeszélés arról szól, hogy Töviski Péter egyszer a nagytiszteletű úr fakompetenciáját szállította haza az erdőről s amint a fát az udvaron lerakta, feltűnt neki, hogy a tiszteletes úr fekete galambjainak fehér a fejük, a fehéréké

ellenben fekete. Péter gazda elcsodálkozott ezen a szokatlan jelenségen s amikor ennek oka felől tudakozódott, azt a magyarázatot kapta a tiszteletes úrtól, hogy a galambok fejét egyszerűen levágta s a fehérek fejét a fekete galambok nyakára, a feketék fejét pedig a fehér tollúak törzsére illesztette rá. Mivel Péter gazda csinos testalkatú feleségének csunya arca volt, szikár, vézna testű sógorasszonyának viszont az arca volt szép, azt kérte Hatvanitól, hogy azt a csodát, amelyet a galambokkal tett meg, hajtsa végre feleségén és sógorasszonyán is.

A professzornak tetszett a gazda okoskodása s ígéretet is tett neki arra, hogy Urszine változásának a napján teljesíteni fogja kívánságát, de közbejött halála ebben megakadályozta. Péter gazda pedig sajnálta, hogy kívánságát a professzornal nem közölte előbb s hogy ily módon a feleségből nem lett szép asszony.

A negyedik elbeszélés végül azt az esetet mondja el, amikor a professzor megszokott, reggeli sétáját végezve a debreceni piacon, egy özvegyiségre jutott öt gyermekes kofát segített ahhoz, hogy árva gyermekeit felnevelhesse. Öt kosár kajszinbarackot vetetett meg vele s a kofától barackot vásárolva, a köréje gyűlt piaci nép szemeláttára a barackok darabjáért egy keresztes tallért fizetett. A barackokat egymásután felnyitogatva, azok mindegyikéből egy-egy körmőci arany esett ki a mag helyett, melyet a kofának adott vissza. Ezt látva a piaci nép, az özvegy asszonynak mind az öt kosár barackját megvette és darabjáért szintén egy tallért fizetett. Csakhogy ezekből a barackokból, mikor a vásárlók vele haza siettek, már nem körmőci arany, hanem csak a rendes barackmag hullott ki.

A Hatvani mondákról szóló második nyomtatott füzetet Erdélyi István adta ki 1897-ben, Miskolcon. Címlapja szerint régi jegyzetek után írta s a füzet végén is megjegyzi, hogy a mondáknak nagyrésztét a Telegdi K. Lajos kiadásában, Debrecenben megjelent Csokonai-Naptárak egyikéből vette. Ezekből a naptárakból azonban közkönyvtáraink alig néhány évfolyamot őriztek meg és mivel az az évfolyam, amely a Hatvani mondákat tartalmazta, seholsem volt feltalálható, így az Erdélyi-féle kiadást csak a már ismeretes Kazinczy-féle és az

1885. évi debreceni kiadásokkal, valamint a Bódogh-féle kéziratral hasonlíthattam össze.

Az Erdélyi-féle kiadás — hasonlóan a Bódogh- és Kazinczy-féle másolatokhoz — szintén 13 varázstörténetet tartalmaz. Míg azonban a Bódogh- és a Kazinczy-féle másolatok teljesen azonosak, addig az Erdélyi-féle kiadványban az eltérés az, hogy az éjjéli prelekciókról szóló elbeszélés hiányzik belőle és helyette az ördögi szánkázásról szóló monda van felvéve úgy, amint az az 1885. évi debreceni kiadásban van leírva. Egyébiránt az Erdélyi-féle kiadás is teljesen azonos a Bódogh- és a Kazinczy-féle, valamint az 1885. évi debreceni kiadással is. Még a mondasorozat elején olvasható következő jelige is: *Boldogok, akik nem látnak, mégis hisznek*, teljesen azonos mind a négy példányban.

Egy ponyvairodalmi termékről is meg kell emlékezmem, amely 1874-ben Bucsánszky Alajosnál jelent meg Budapesten. Címe a következő: *A híres Hatvani Imre tanár élete, viszonagságai, csodálatos tettei, rettenetes vége és pokolba menetele. Borzasztó történet az őskorból. Nyolcz szép képpel.*⁵

Ez a kis füzet 48 elbeszélést tartalmaz s a Faustról szóló német népmondáknak önkényes hozzáadásokkal megtoldott gyarló fordítása. Hatvanit istentelen, erkölcstelen embernek festi le, ki az ördöggel szövetezik, hogy magának és másoknak érzéki gyönyöröket szerezzen. Asszonyt csábít el, cselédleányba szeret bele, zsidót, lókupecet csal meg, az embereken bosszút áll és Istent csúfosan káromolja. Gyalázatos életéhez méltó véget ér, az ördögöktől szétmarcangolt holtteteme trágyadombra kerül. Kimerítően ismerteti és tárgyalja Imre Lajos dr. „*A magyar Faust*” című tanulmányában.⁶

⁵ A 16.-od rét alakú kis füzet 78 lapból áll. A füzetben levő kezdetleges rajzú fametszetek a következő jeleneteket ábrázolják: Hatvani sátánt idéz, három német báróval a levegőben repül Münchenből haza (ugyanaz a kép látható a címlapon is). Diószegen megnyergeli a hordót, vadászatot rendez a levegőben, egy lovag homlokán szarvakat növeszt, szerelemre lobban és a világtól visszavonul Ilonával, Léda leányával, ki Menelaos felesége volt és végül az a kép következik, amikor Hatvani halála előtt egy jelenést lát.

⁶ *Erdélyi Múzeum*. Az Erdélyi Múzeum-Egylet bölcsélet-, nyelv- és történettudományi szakosztályának kiadványa. Kolozsvár, 1893. X. köt. 158. és 236. l.

Ennek a ponyvatermékeknek azonban semmi köze a Debrecenben keletkezett Hatvani-mondákhoz. Szerzője nem ismerte ezeket a mondákat s Hatvani Istvánt is összetéveszti Hatvani Imrével, annak a szabad csapatnak a vezérével, ki 1849-ben, az abrudbányai oláh vérengzés alkalmával jutott szomorú hírnévre. Ez az Imre Hatvani Mihály debreceni tanácsnoknak, a professzor öccsének volt az unokája.⁷

De összetéveszti e ponyvatermék szerzője Hatvani Istvánt hasonnevű fiával is. Hatvani szerint Biharvármegyében született. Nagyvárad gazdag nagybátyja nevelteti és Nagyvárad mellett hal meg Biharpüspökiben. Ezek az adatok azonban fiára illenek rá, ki tudvalevőleg Biharvármegyében viselt eleinte különféle tisztségeket, majd mint a nagyvárad kir. akadémia aligazgatója halt meg Váradon. Heinrich Gusztáv szerint kár volt e tákolmány és az eredeti Fausztmonda közötti eltéréseket nagyon nyomozni, mert ezeknek a ponyvatermékeknek a szerzői szerinte is keveset törődtek a forrásokkal s céljuk csak az volt, hogy mulattató és szórakoztató olvasmányokat adjanak a vásári közönség kezébe.⁸

Megemlítem végül még Tamás Péter munkáját is, melynek címe: *Dr. Fauszt a bűvész vagy az ördöggel kötött vérszerződés.*⁹ Ez is a Fausztról szóló német népmondák fordí-

⁷ *Lendvai Miklós*: Temesvármegye nemes családjai. II. kötet. Budapest, 1899. 158. l. Hatvani Mihály tanácsnok fiának, Józsefnek és Kis Zsuzsának volt a fia. 1818 július 19-én született Monostorpályin. Temesvárt volt ügyvéd, ahol Temes vármegyének 1847 szeptember 22-én tartott közgyűlésén hirdették ki nemességét Biharvármegyének 1847 június 21-én kelt bizonyáglevelé alapján. 1848-ban egy röpirata jelent meg Pesten a következő címmel: „*Szózat az oláh faj ügyében.*“ Ebben a munkájában az oláhság elmaradottságáról ír és azokról az eszközökről, amelyekkel e népfajon segíteni lehetne. 1849-ben, mint egy szabadcsapat vezetője, megtámadta a Janku, Bálint Simon és Axentie vezetése alatt álló oláhokat aközben, amíg a debreceni kormány nevében azokkal Dragos képviselő békealkudozásokat folytatott. Miután Hatvani a túlerő elől visszavonult, a feldühödött oláhság Abrudbánya városának lakosságát megrohanta, s véres bosszút állott. A várost felégette és kirabolta, lakóseit pedig — ártatlan csecsemőket, nőket és aggastyánokat sem kímélve — felkoncolta. (Ld. Ismerettár a magyar nép számára. Pest, 1858. I. köt. Abrudbánya címszó alatt.)

⁸ Egyetemes Philologiai Közlöny. Budapest, 1894. XVIII. évf. 182. l. A vegyések c. rovatban.

tása, de benne Hatvani neve már elő sem fordul s a Hatvaniról szóló mondákról sincs szó. Ezt az olvasmányt is részletesen ismerteti Imre Lajos előbb említett tanulmányában.

A Szilágyi István kiadásában megjelent Hatvani mondák Heinrich Gusztáv kitűnő fordításában német nyelven is megjelentek. A fordítás címe: *Einige Bruchstücke aus dem Leben des gelehrten Prof. Hatvani*.¹⁰

Heinrich-nek e fordításával az volt a célja, hogy a Hatvaniról költött mondákat a külfölddel is megismertesse s a nemzetközi Fauszt-irodalomhoz ily módon adalékokat szolgáltatasson. Azonban csak a 13 varázstörténetet fordította le németre, az előljáró és utoljáró beszédeket ellenben munkájából kihagyta.

A Hatvani-mondákat többen fel is dolgozták.

Arany János ír Hatvaniról 1855-ben elsőül egy hosszabb elbeszélő költeményt. Mint a debreceni kollegium egykori tógátus deákja jól ismerte a Hatvaniról szóló mondákat.¹¹ A 24 versszakból álló költeményének címe: *Hatvani*. Csak az éjféli praelectiókról szóló történetet dolgozta fel benne, amikor a sátán Hatvani képmásában jelenik meg sötét, viharos éjtszákákön a kollegiumban és ösztövéer gyertyák gyér fénye mellett tartja meg előadásait a deákok számára, hogy őket a saját céljaira megnyerje. De egyízben, amikor az abrakadábráktól¹² hemzsegő fekete tábla előtt magyarázva, kiejti kezé-

⁹ Mehner Vilmos kiadásában jelent meg mint a „*Mulattató és hasznos olvasmányok a magyar nép számára*“ c. gyűjtemény 14. száma. Szintén 16-od rét alakú kis füzet, mint a Bucsánszky Alajos kiadása. Terjedelme 48 lap. A címlapján látható színes nyomású kép azt a jelenetet örökíti meg, amikor Fauszt a hordó tetején lovagol ki a pincéből.

¹⁰ *Heinrich Gusztáv: Der ungarische Faust.* (Ungarische Revue VI. Jahrg. Budapest, 1886. 780. l. illetve 788. l.)

¹¹ Arany 1855 nov. elején subscribált Debrecenben a filozófián és vette fel a bokáig érő fekete tógát. (Ld. *Voinovich Géza: Arany János életrajza.* 1817—1849. Budapest, 1929. 28. l.)

¹² Az abrakadábra varázs-szót jelent, amelyet 11 sorban írtak fel egy táblácskára oly módon, hogy a mindig egy betűvel apadó sorok végül egy teljes betűháromszöget alkottak. Ezeket a táblácskákat azután a nyakba akasztva, amulettként hordták az emberek, mert azt hitték, hogy annak viselése őket a különféle betegségektől, de főként a láztól megóvjá.

ből a krétát s egy fürgé kis deák a krétát a földről felemelve, megpillantja a hosszú fekete tóga alatt az ördög lólábait, felhangzik az ősi egyházi ének s a ravasz kisértő eltűnik a tanári székről.

S egyszerre, mint vihar zúgása
Dördül az ének harsogása,
Merész hangon, őszinte hitben:
„Erős várunk nekünk az Isten!”

És mind magasbra szárnyal a szó,
Üvölt a *discant*, bűg a *basso*,
Mikéntha Luther lelke szólna:
„Ha e világ mind ördög volna!”

Egy pillanat ... kénköszag érzik,
Hova lett a kisértő? nézik:
Hűlt helye a tanári széken,
Maga? ... tán már pokolfenéken.

De a tanár jó, a valódi,
(Többé vele nem bír Asmódi)
S mi a természet zára, nyitja?
Isten dicsőségül tanítja. — Így szól Arany

költeményének négy utolsó versszaka¹³

A következő 1856. esztendőben Jókai Mór foglalkozik *A magyar nép adomái* című gyűjteményében Hatvanival.¹⁴ Ebben az adomagyűjteményében a nevezetes férfiakról szóló fejezetben négy anekdótát mond el Hatvani életéből. Az elbeszélések címei a következők: *I. Az ördög és a diák; II. Az éj-*

¹³ *Arany János*: Hatvani. Népmonda után. (1855.) Aranynak ez a költeménye a Ballagi Mór szerkesztette Protestáns Naptár 1856. évi II. folyamában is megjelent *Hatvani monda* címen (i. m. 106. l.). A naptárban közölt költemény azonban eltér a legújabb kiadásoktól, amennyiben az előlről számított negyedik versszak két első sora:

Mi sors vár rád a csillagokban?

Az ABC-nél tudja jobban:

az újabb kiadásokban a következőképen szól:

Mi sors vár rád a csillagokban,

A csiziónál tudja jobban.

¹⁴ *Jókai Mór*: *A magyar nép adomái*. Pest, 1856. 27. l.

féli lecke és a lúdláb; III. A szolgáló szellemek és végül IV. A szultáni ebéd.

E négy elbeszélése közül *Az ördög és a diák* című nem fordul elő a Bódogh- és Kazinczy-féle eredeti varázstörténetek között.

Ebben az elbeszélésében egy tragikus körülmények között elpusztult debreceni család szomorú történetét mondja el. Egy hentesmesternek felügyelet nélkül otthon hagyott gyermekei közül a nagyobbik megöli játék közben a kisebbiket, majd félelmében a sütésre előkészített kemencében búvik el. A piacról hazatérő anya begyújt a kemencébe s a nagyobbik gyermek is lángok között leli halálát. Amikor az anya gyermekei szerencsétlenségét észreveszi, kétségbeesésében öngyilkos lesz, az apát pedig szívszélhűdés öli meg.

A megrendítő eset nagy részvétet kelt Debrecenben. A város közönsége sírkövet akar állítani a szerencsétlenül járt családnak, Hatvani pedig deákjai között egy rövid, de kifejező sírfelirat készítésére hirdet pályázatot.

Egy Bóta nevű deákja is részt akar venni a kítűzött jutalom fejében a pályázaton. Bóta azonban igen gyenge tanuló volt és szerfelett rest. Feladatait is mindig társai készítették el helyette és leckéit a tíz körméről szokta leolvasni. Most azonban senkisésem volt hajlandó arra, hogy Bótának a versírásban segítsen. A pályadíjat társai is szeretnék volna elnyerni. Így Bóta a saját erejére utalva, a Nagyerdőre megy ki, hogy ott a magányban ihlet szállja meg és versét megírhasssa. A Nagyerdőn azután az ördöggel találkozik, s ez ajánlatot tesz neki, hogy a verset helyette megírja, ha nevét saját vérével előbb egy papírszeletre feljegyzi. A deák rááll az ajánlatra s ekkor a következő két sorból álló distichont kapja az ördögtől:

Infans, ut vervex; puerulus, nupta, maritus
Cultello, flamma, fune, dolore, cadunt.

A bizottság ezt a verset a legjobbnak találja s Bóta megnyeri a pályadíjat. Tanárai és tanulótársai azonban ismerve Bóta szellemi képességeit, kétségbe vonják, hogy a versnek ő volna a szerzője. Az epitáphiumot tartalmazó papiros puskaország elárulja Hatvaninak, hogy a verset az ördög csinálta, vallatóra fogja tehát a deákot és ez bevallja neki, hogy a

sírfeliratot valóban az ördögtől kapta, sőt ez látogatásait is kiállításba helyezte neki. Hatvani meg akarja menteni deákját az ördög zaklatásaitól s ezért azt a tanácsot adja neki, hogy egy hétig ne mozduljon ki lakásából, rajzoljon szobája ajtajára egy boszorkánylábat és írja föléje ezt a szót: *Cras!*

A deák megfogadja Hatvani tanácsát s amidőn az ördög egy héten keresztül hasztalan kísérli meg, hogy Bótához bejusson, mérgében a deák ajtaján rug egyet s a következőket írja föl reá vörös krétával:

Per multum, „cras! cras!“ cito dilabitur aetas.

Ettől az időtől kezdve azután sem az ördög, sem más szellemek nem háborgatták többé a diákot, s az egész életén át boldog és együgyű maradt.

Ez az elbeszélés Jókainak *És mégis mozog a föld* című regényében is előfordul. A csittvári krónika tartalmát ismerető fejezetben van róla szó. Ebben a titkos gyűjteményben ugyanis, amely egyik diáknemzedékről a másikra szállt át, a krónikaíró diákok a kollegium sok ismeretlen eseménye és ritkasága között a *cras*-felirat történetét is feljegyezték és megörökítették ezt az emlékezetes sírfeliratot is, amelyet az ördög készített.¹⁵

A második elbeszélésében Jókai az Aranytól is megénekelt *Éjféli leckék* ismeretes történetét mondja el. Csakhogy Aranynál a Hatvani képmásában kísértő sátánnak lólábai vannak, Jókainál pedig ezek a lábak lúdlábak. A Bódogh- és Kazinczy-féle eredeti mondamásolatokban kacsaláb-nyomok szerepelnek. Jókai ezt a mondát még azzal toldja meg, hogy az ördög állítólag azért olyan fekete, mert egy diák egy egész üveg tintát utána vágott, amikor az a fojtogató puskapor-fellegben és sűrű gyantafüstben tűnt el nagy mennydörgés közepette a föld alá.

A *szolgáló szellemek* című harmadik elbeszélésében Jókai a Bódogh- és a Kazinczy-féle mondamásolatokban is szereplő diák esetét mondja el, kit a meghódolt szolgálószellemek Hat-

¹⁵ Ld. Centennáriumi kiadás. Budapest, 1925. 15. l. Ezt a regényét Jókai tisztelete és barátsága jeléül 1870-ben Toldy Ferencnek ajánlotta 50 éves jubileuma alkalmából.

vani bűbajos könyvének felnyitásakor széjjeltépnek, majd Hatvani parancsára újból összeraknak.

Végül a negyedik elbeszélésében a *szultántól elvarázsolt lakoma* lefolyását írja le színesen, azonban Hatvani nevének csak a kezdő és utolsó betűjével sejtetve, hogy Debrecen híres bűvészfőnökéről van szó.

Ezt az adomagyűjteményt Jókai a következő 1857. esztendőben 150 új adomával bővítve, újból kiadja.¹⁶ Ebben a második kiadásban is változatlan szöveggel jelennek meg ezek a Hatvaniról szóló anekdoták.

1871-ben, a Kisfaludy-Társaság XXI. közgyűlésén Jókai a *Magyar Fausról*, a Hatvaniról szóló népmondákról olvas fel,¹⁷ mint az egyetlen kálvinista eredetű ördögregéről. Ez a tanulmánya a társaság évkönyvében is megjelenik.¹⁸

Ebben a 23 nyomtatott oldalra terjedő munkájában pompás humorral mondja el Jókai, hogy miként jutott Hatvani Bázaliban a Poemandernek nevezett fekete könyv birtokába, amellyel csodatételeit hajtotta végre. Hogy az ördög kálvinista vagy lutheránus lehetett és hol lúdlábat, hol lólábat használt, aszerint, amint az út száraz vagy sáros volt.

Ezután a Bódogh- és Kazinczy-féle eredeti mondák alapján a Poemander nevű varázskönyv ellesett titkos tartalmát ismerteti és azt, hogy miként hódította meg Hatvani a szolgáló szellemeket, amelyekkel könnyűszerrel követte el legnagyobb ördögösségeit. Majd a Bódogh- és Kazinczy-féle mondagyűjtemény alapján az összes, ismeretes varázstörténeteket feldolgozza annak a rövid történetnek a kivételével, amelyben arról van szó, hogy Hatvani a villámcsapás közelségét megérezve, kocsiját az úton megállítja s a biztos halált

¹⁶ *Jókai Mór*: A magyar nép adomái. Második, 150 adomával bővített kiadás. Pest, 1857. 28. l.

¹⁷ Az 1871 február 12-én tartott XXI. közgyűlés tárgyai között szerepel: 5. *A magyar Faust*, népmonda Hatvani István debreceni professzorról *Jókai Mór tagtól*. (A Kisfaludy-Társaság évlapjai. Új folyam. VI. köt. 1870/71. Pest, 1871. 25. l.) Jókai 1860-tól kezdve volt belső tagja a társaságnak. (L. i. m. 39. l.)

¹⁸ *Jókai Mór*: A Magyar Faust. Népmonda Hatvani István debreceni professzorról. Olvastatott 1871 február 12-én. (A Kisfaludi-Társaság évlapjai. Új folyam. VI. köt. Pest, 1871. 140. l.)

elkerüli. A történeteket azonban a Bódogh- és Kazinczy-féle másolatok sorrendjétől eltérően nem külön fejezetekben, hanem olyan sorrendben mondja el, hogy az egész mondasorozat összefüggő elbeszéléssé lesz.

Ujabban még Szombati-Szabó István írt Hatvaniról egy 48 versszakból álló elbeszélő költeményt, mely *A halál parkja* című verskötetének végén jelent meg.¹⁹ Költeményének címe: *Professzor Hatvani István*. A Csokonai-kör 1909. évi pályázatán Casino-díjat nyert.

Ebben a költeményében Szombati-Szabó hat ismeretes Hatvani-mondát énekel meg, nevezetesen a porba rajzolt négy lovas hintón való megelőzését a debreceni főbírónak a sámsoni úton; a magisztrátus megvendéglését a török császár asztaláról elvarázsolt lakomával; a vizárasztás jelenetét; a csapravert asztallábból a bor elővarázsolásának történetét; egy elázott civis-társaságnak ördögi szánkókon való hazaszánkóztatását markos diákok segítségével és végül a szétszaggatott diák esetét, ki életével lakolt meg azért, hogy Hatvani bűbajos könyvét egyízben felnyitotta. A költeménynek Hatvanit méltató egyik versszaka a következőképen szól:

Mondják: halottakkal komázott,
Az ördögökkel cimborázott...
A tudománya ez csupán.
A Sátánnak lelkét eladta
S a poklot sírjává fogadta...
Ördögös ember volt csupán.

Hatvani alakjával a színműirodalom is foglalkozott. Makai Emil írt róla *Tudós professzor Hatvani* címen egy háromfelvonásos, verses vígjátékot előjátékkal.²⁰ Az összesen 30 jelenetből álló darab bemutató előadása 1900 február 20-án

¹⁹ *Szombati-Szabó István: Professzor Hatvani István. (A halál parkja. Versek. Budapest, 1915. 73. l.)*

²⁰ *Makai Emil tudós professzor Hatvani. Verses vígjáték három felvonásban, előjátékkal. Színrekerült a Vígsházban 1900 februárban. Budapest, 1900. (Ld.: Fővárosi Színházak műsora 65.), továbbá Makai Emil munkái. Sajtó alá rendezte: Molnár Géza. Budapest, é. n. 1905.) II. köt. 215. l.*

volt a Vígszínházban. Tizenegy előadást ért meg, tíz esti és egy délutáni előadást. Legutoljára 1900 március 11-én, vasárnap délután játszották.²¹ 1928. április 22-én a Vígszínház művészei a Studióban is előadták²².

Az előjáték színhelye a pokol, a felvonásoké pedig Debrecen. Az első felvonás Hatvani laboratóriumában, a második a Nagyerdőn, s a harmadik a kollegium pincéjében játszódik le. Idő: 1760.

Meg kell azonban mindjárt eleve jegyeznem, hogy Makai darabjában a Bódogh-Kazinczy-féle mondakörnek ismeretes varázstörténetei közül egy sem nyert feldolgozást.

Az előjáték személyei: *Belzebub*, a pokol királya és hitvese, a *vasorrú bába*. Mostohái: *Patvar* és *Szösz*. *Galagonya*, *Sáfrány* boszorkák; *Lompos*, *Fránya*, *Kolompos* ördögök. *Hatvani István* a debreceni kollegium professzora. Ördögök, boszorkák; törpék.

A darabban pedig Hatvanin kívül a következő személyek szerepelnek: *Veronka*, Hatvani leánya; *Orsolya*, öreg dajka Hatvani házában és ennek unokái: *Bence* és *Palkó*. *Naszályi János* vándordiák, *Dorka néne* javasasszony és leánya: *Esz-tike*. A debreceni bíró, a kurátor. *Dömsödi Pál*, *Széplaki Demeter*, *Máthé Ferkó* diákok. Egy mennyasszony és vőlegény. Első, második diák. Első, második paraszt. Diákok, parasztok, asszonyok, gyermekek.

Az előjáték tartalma a következő:

A kopottas berendezésű pokolban nagy a nyomorúság és szegénység. *Belzebub* rozzant trónusán ül s előtte a lépcsőkön mostohái: *Patvar* és *Szösz* kuporognak. Hitvese, a *vasorrú bába* a trón mellett ülve, urának rongyos palástját foltozgatja. Éneklő boszorkányok, kiéhezett ördögök, törpék tartoznak még udvarához. Éppen arról panaszkodik nekik, hogy hívő tábora egyre fogy s hatalma a földön megingott. Alig akad már ember, ki létezésében hinne s őt meg nem tagadná. Sok

²¹ A következő estéken adták: 1900 február 20, 21, 22, 23, 25, 26, 28. március 4, 6, 9 és utoljára március 11-én, vasárnap délután mérsékelt helyárrakkal.

²² Ld. A Magyarság 1928 április 21-iki, szombati számának Rádió műsorát.

ellenfele között azonban Hatvani a legnagyobb. Üldözésében „*ki nem fogy se tudása, se türelmé*“.

„Professzor Debrecenbe’.
Kicsinyke ember, haja hófehér;
Nappal tanít és éjszaka tanul...
Buzogva mindig fáradhatlanul —
Ezer manóval egymaga felér!“

Foliánsokat ír össze Belzebub ellen s főmunkájával, melynek címe:

„*Arrul való könyv, van-e ráció
Az ördögökbe’. Disszertáció*“ már el is készült.

Belzebub félti hatalmát kemény ellenfelétől s ördögeivel lehozatja Hatvanit a pokolba. Az Alkotóval kötött szerződése szerint ugyanis az álom közös területük. Ezen pedig neki is jussa van ahhoz, hogy a hiszékeny embereket hatalmába kerítthesse.

Hatvani azonban nem hisz az ördögökben. Perbeszáll Belzebubbal, tagadja létezését, s meggyőződéssel vallja magát Istenhívőnek és kálvinistának.

Álmában azután mégis hatalmába ejti Belzebub. A pokolban démonjaival véteti körül s a legszebb közülök (Galagonya) gyűrűt fon arany hajtfürtjeiből a professzor kisűj-jára. A gyűrűnek varázslatos hatása van. Ha háromszor megforgatja újja körül, Belzebub mindig készséggel áll szolgálata-tára. A gyűrű fejében azután Hatvani eladja lelkét az ördög-nek s a saját vérével írt szerződésben fogadalmat tesz arra, hogy megszokott körébe visszatérve sem fogja többé az ördög létezését tagadni.

Ezután kezdődik a darab.

Az első felvonás, amely 12 jelenetből áll, a professzor tágas laboratóriumában játszódik le. A laboratórium közepén áll Hatvani íróasztala könyvekkel, lámpással, emberi koponyával és urvacsoraosztó kehellyel. Körülötte fizikai eszközök: villamos gép, légszivattyú, homorú és domború tükrök, álló lencse. Lombikok, kitömött madarak, székek és egy elfüggönyözött könyvszekrény egészítik ki dolgozó szobájának berendezését.

A darabban a főszerepeket ugyanazok játsszák, akik az előjátékban is szerepeltek s akikkel a professzor saját házában együtt él. Az előjátékban szereplő Galagonya nevű boszorkány a darabban Hatvani leányával, Veronkával azonos. Naszályi János vándordiák nem más, mint maga Belzebub. Orsolya, Veronkának volt dajkája, a vasorrú bábával, a pokol királyának feleségével azonos és a nagyétű, együgyű Bence diák is Patvar képében van jelen a pokolban.

Az első jelenetben Hatvani dolgozó szobájának asztalára dülve, mélyen alszik, amikor Naszályi János, a házában rejtőzködő garabonciás diák búcsút vesz Veronkától. Ördögös híréért üldözik a debreceniek s ezért menekülnie kell. A babonás Veronka azonban szerelmes Naszályiba. A felesége akar lenni s hogy apját ügyének megnyerhesse, a szerelmesek babonájához fordul. Három hajszálából gyűrűt fon alvó apjának kis újjára, mert a babona szerint akkor nincs többé olyan hatalom, amely a szerelmeseket egymástól elválaszthatná.

Amikor azután felébred álmából Hatvani s ott látja újján a varázsgyűrűt, maga is babonás lesz. Nevetségesebbnél nevetségesebb helyzetekbe kerül s mindjobban elveszti józan esztét.

Az ezután következő jelenetek hosszú sorozatában apró, mulatságos epizódokkal, közbeszótt mellékeseményekkel, mókákcal teszi szerző a darab drámai hatását egyhangúvá. A cselekményt nem tudja tovább fokozni s a darab mind vontatottabbá, sőt helyenként unalmassá is válik.

A második és harmadik felvonásban a darab még jobban ellaposodik. Hatvani teljesen megzavarodik, a Belzebub ruhájába öltözött garabonciás deák elől félelmében egy szék alá búvik el s leányát máglyára akarja vitetni. Csak a darab utolsó jelenetében tér hirtelen magához, amikor leányától megtudja a valóságot, hogy tudniillik ő fonta apja újjára a gyűrűt talizmánul. Erre a babonába vetett hite is megdől s amidőn az ördögnek vélt garabonciás forró vallomást tesz Veronka iránti mély szerelméről, hozzá adja leányát.

Ez Makai verses vígjátékának a rövid tartalma, amelyből azonban furcsa képet kapunk Hatvani Istvánról, a debreceni kollegiumnak erről a kiváló professzoráról. De furcsa az a kép is, amelyet szerző a nagymultú főiskolának és Debrecen

városának XVIII. századi vezetőiről, valamint polgári társadalmáról rajzol meg.

A darab bemutató előadását a kritika is meglehetősen kedvezőtlenül fogadta.

Timár Szaniszlónak, az Egyetértés kritikusának véleménye szerint Makai megfosztotta Hatvani alakját attól a nimbusztól, amellyel a néphagyomány felruházta. Valóságos futóbolondot csinált a magyar tudomány e legnépszerűbb alakjából. A legendáshírű, tudós Professzor három hajszál láttára egy bolondos álom után minden tudományát a kútba ejti, a józan eszével együtt. Makai a professzort a legbutább civisnél is butábbnak és bátortalanabbnak tünteti fel, ki szék alá buvik, földrehasal, amikor a garabonciás diák az ördög ruházatában megjelenik előtte. Az exorcismushoz folyamodik, hogy az ördögtől megszabaduljon és saját leányát a máglyára akarja vitetni, mert az ördögnek vélt garabonciás diáknak a búvóhelyét nem akarja elárulni. Kifogásolja, hogy a debreceni civiseket is roppant butáknak festi meg. Nagyobb tiszteletet kíván szerzőtől a tudomány iránt, vagy legalább mélyebb elmerülést a tárgyba. E feltételek nélkül Timár szerint ilyen nagy és fényes tárgyhoz közeledni nem lehet.²³

Pásztor Árpád is annak a véleményének ad A Magyarországon kifejezést, hogy Makai lehámozta Hatvaniról a legendás szint. Darabjában — úgymond — nem találjuk meg a híres káломistát, ki felülkerekedve az ördögön, bölcsességével és esze erejével minden szóharcból győztesen kerül ki. Makai Hatvanija hálóköntösben és papucsban jelenik meg előttünk; méltóság nélkül és bizony még selymeshajú Veronka leánya is kifog rajta.²⁴

A Pesti Hírlap kritikusá szerinte is „pipogya legény a Makai Hatvanija”. „Tudományossága, hatalma, befolyása alig nyilvánul egyébben, mint abban, hogy a civishadat megvillamozza. Makai nem bizonyult elég erősnek arra, hogy ily hazai Goethe gyanánt dramatizálja a legendássá lett tudósról ke-

²³ *Timár Szaniszló*: Tudós professzor Hatvani. Verses vígjáték három felvonásban. Irta Makai Emil. A Vígszínház eredeti újdonsága. (Egyetértés, 1900. február 21-i 51. szám.)

²⁴ *Pásztor Árpád*: Tudós professzor Hatvani. A Vígszínház bemutatója. A Magyarországon eredeti tárcája. 1900. február 21-i 51. szám.

ringő adomákat. Sőt ebből a szempontból mérlegelve művét, inkább ártott a Professzor hírnevének.²⁵

A Budapesti Napló is szívesebben látott volna Makai vígjátékában olyan Hatvani professzort, „aki nem adja be oly könnyen a derekát Belzebubnak, hanem a tudásában és ebben gyökeredző tagadásában megvetve a lábát, fittyet hány az ördögnek. Hatvani alakja így jobban megfelelt volna a róla fennmaradt tradíciónak és méltóbb is maradt volna ahhoz a magasabb fajtájú vígjátékhoz, amelynek hőségé lehetett volna, míg így csak eszközévé tudta a szerző tenni“.²⁶

De magát a darabot illetően is sok hiányt és fogyatékos-ságot állapítanak meg Makai darabjában a kritikusok.

Igy kifogásolják mindenekelőtt azt, hogy a darabnak nincsen cselekménye, s ezért darabja tulajdonképpen nem is dráma, hanem költemény. Makai a költői formára, a külső szépségre fektette a fősúlyt, nem a cselekményre. A színpad csak kellék neki — mondja Tábori Róbert a Pesti Naplóban — de nem igazi világa. Alakjai nem mind igazi emberek. Inkább csak szócsövek a versek elszavalására. És akármilyen szép is a versek tömege, mégis kissé fárasztó, ha által nem járja a valódi élet tüze, szelleme és lelke.²⁷

De hangzott el más ellenvetés is Makai Tudós professzor Hatvanija ellen. Így jelesül az, hogy a darab nem magyar darab. Malonyay Dezső ad a Budapesti Hírlap tárcarovatában megjelent kritikájában annak a csalódásának kifejezést, amelyet benne a darab e tekintetben keltett.²⁸

Az előjátékot azonban az írók kivétel nélkül szépnek, maradandó becsűnek és költőinek mondják. Egyesek még az első felvonást is jónak találják, mások ellenben az előjátékon kívül az egész darabot elhibázottnak tartják.

²⁵ K.: Tudós professzor Hatvani. Bemutató a Vígszínházban, (Pesti Hírlap 1900. február 21.-i sz.)

²⁶ (M-s.): Tudós professzor Hatvani. A Vígszínház bemutatója. (Budapesti Napló 1900 február 21-iki 51-ik szám.)

²⁷ Tábori Róbert: Tudós professzor Hatvani. Verses színjáték három felvonásban, előjátékkal. Irta: Makai Emil. Előadták a Vígszínházban 1900 február 20-án (Pesti Napló 1900. február 21.)

²⁸ Malonyay Dezső: Tudós professzor Hatvani. Verses vígjáték három felvonásban, előjátékkal. Irta: Makai Emil. A Budapesti Hírlap eredeti tárcája. 1900. február 21.

Elismeréssel szól a kritikusok egyrésze a darab költői nyelvezetéről, a gördülő versekről, a szépen csendülő rímeokról.

A darab sok fogyatékosága ellenére is szép sikert aratott. Főként az előjátékot és az első felvonást fogadta nagy tetszés. A második felvonástól kezdve azonban lelohasztotta az érdeklődést a sok hosszúra nyúlt költői ömlengés s a közönségnek jelentékeny része be sem várva a darab végét, a harmadik felvonás közepetáján távozott a színházból.

A címszerepet Hegedüs Gyula játszotta. De játéka ellen sok kifogás hangzott el. Szemére vetették, hogy Hatvanit elejtette s nem birt, vagy nem akart ebből a nem neki való, rossz szerepből valamit alakítani. „Tán még bolondabbá és szárnalmasabbá tette Hatvanit — mondja Timár — mint amilyenek a szerző szánta. Vergődésével csak növelte a szárnalmat az alak iránt.“

Jobban tetszett már a közönségnek Fenyvesi Emil eleven játéka Belzebub és Naszályi szerepében. Dicsérték Nikó Linát, ki a vasorrú bába és a dajka szerepében sok derültséget keltett komikájával és Hunyadi Margitot Dorka néne szerepében, mellyel a darabnak magyar zamatot adott. Veronkát Nógrádi Jolán játszotta; Esztit, az álomszuszék leányt pedig Varsányi Irén.²⁹

A darabot nagy fénnel, pompával állította ki a Vígszín-

²⁹ A Vígínház irattárában őrzött eredeti színlapon az előjáték szereplői a következők voltak: *Belzebub*, a pokol királya: Fenyvesi Emil; *a vasorrú bába*: Nikó Lina, *Patvar és Szösz* (nyolc éves), Belzebub mostohái: Tapolcai Dezső és Halász Ilona. *Galagonya*, *Sáfrány* boszorkák; Nógrádi Jolán és Varsányi Irén. *Lompos*, *Fránya*, *Kolompos* ördögök: Balassa Jenő, Bárdi Ödön és Szerémi Zoltán. *Hatvani István*, a debreceni kollegium professzora: Hegedüs Gyula. Ördögök, boszorkák, manók.

A színjáték szereplői: *Hatvani István*: Hegedüs Gyula. *Veronka*, leánya: Nógrádi Jolán. *Orsolya*, öreg dajka Hatvani házában: Nikó Lina. *Bence*, *Palkó* (8 éves), unokái: Tapolcai Dezső, Halász Ilona. *Naszályi János* vándor diák: Fenyvesi Emil. *Dorkanéne*, javasasszony: Hunyadi Margit. *Esztike*, a leánya: Varsányi Irén. *A bíró*: Szathmári Árpád. *A kurátor*: Rónaszéki Gusztáv. *Dömsödi Pál*, *Széplaki Demeter*, *Máthé Ferkó* és *Gábor* diákok: Balassa Jenő, Bárdi Ödön, Szerémi Zoltán és Szőke. *Mennyasszony*: Pécsi Paula. *Vőlegény*: Győző Lajos. *Első*, *második diák*: Kassai, Nánási. *Parasztasszony*: Bálint R. *Első paraszt*: Gyöngyi Izsó. *Második paraszt*: Kazaliczky Antal. Diákok, parasztok, asszonyok, gyermekek. Zenéjét szerzette és részben összeállította: Kun László.

ház és gondos rendezésben mutatta be. A pokol, Hatvani dolgozó szobája, a Nagyerdő és a kollegium pincéje mind külön tanulmány alapján készült. A régi debreceni diáknóták összeállításában Jókai is segített.³⁰

Mindezeket el kellett mondanom Makai Tudós professzor Hatvanijáról, erről a legnagyobb terjedelmű irodalmi alkotásról, amely a legendás hírű tudósról eddig napvilágot látott, hogy a kritika tükrében is láthassuk, mit rejt magában a csillogó külső köntös alatt, a szépen csengő rimekben a darab.

Mert a tartalom, a felfogás, a cél, amelyre az író törekszik, korántsem lehetnek közömbösök. A pattogó versek még nem tesznek egy darabot magyarrá, ha a tartalma nem az. Makai darabjának pedig semmi köze a Hatvani körül támadt legendákhoz, de még kevesebb a tudós professzorhoz vagy ahhoz a korhoz és társadalomhoz, amelyben Hatvani élt. Hatvani társadalmi állásánál, magasabb műveltségénél és tudós mivoltánál fogva sem lehetett „csak civis a civisek között” — amint Ignótus mondja — és nem érdemelte meg azt, hogy csúfot üzzenek belőle és nevetségessé tegyék. De Makai úgy látszik, gúnyolódni akart, jegyzi meg Molnár Géza a Makai összes munkáihoz írt előszavában, amelyet halála után rendezett sajtó alá. A Pester Lloyd szerint is csak az lehetett Makai célja, hogy durva bohózatot vagy operett-librettót írjon Hatvaniról.³¹ Helyesen jegyzi meg a Pesti Hírlap kritikusa, hogy aki Hatvaniról véleményt kíván magának alkotni, ezentúl is inkább Arany Jánoshoz fog fordulni.

Hatvani alakja újabb időkben is sokat foglalkoztatja irodalmunkat. Nevével gyakran találkozunk novellákban, elbeszélésekben és regényekben is. De mindig csak ördögösséggel, mágikus bűvészetével kapcsolatban. Pedig Hatvani nem foglalkozott sem mágiával, sem asztrológiával, mint Melancton, ki az asztrológiát valódi tudománynak tartotta. Alkémista sem volt. Babonában sem szenvedett, sem fiatalabb, sem idő-

³⁰ A régi magyar deáknóták közül a következő kezdetű dalokat énekelte el a diákok kara a nagyerdei jelenetben: Mulik, mint az árnyék; Béborula; Gyere be rózsám; Csicseri borsó; Dongó. Az előjátékban női kar is énekelt és a szirén- és diáktáncok is tetszettek.

³¹ *Die Versuchung*: Eine derbe Posse, oder ein Operetten-Libretto zu schreiben, muss unserem Dichter nahe gelegen sein.

sebb korában, amire számos bizonyítékunk van. Utinaplója is, amelybe Bázélbe utaztakor élményeit, tapasztalatait jegyezte fel, erről tesznek bizonyosságot. Itt olvassuk például, hogy Straubingben, hová 1746 április 19-én érkezett meg, a vendégfogadás egy fészületet mutat meg neki, amely napsütésben mindig vérzik. Hatvani azonban rögtön felismeri, hogy itt a vörös festékhez kevert nagymennyiségű lenolajkenőce (firnájsz) áll a babona szolgálatában, mely a napfény melegében felolvad és szivárog.

Régensburgban egy puskát mutatnak neki, amely egy fészület mellett függ a falon annak az emlékére, hogy egy vadász ellőtte vele három újját s a fészülethez imádkozva, kezének sebe begyógyult. Hatvani azonban ennek az elbeszélésnek sem hisz, s egy felkiáltó jellel ad naplójában az eset feletti csodálkozásának kifejezést. Ugyancsak Régensburgban lát még egy Krisztusképet, amelyről azt mondják neki, hogy nő a szakálla. Tréfálkozva kérdi meg Hatvani vezetőjétől, hogy nyirják-e időnként a szakállat s ha igen, hová teszik a hajhulladékot. De erre a kérdésre — jegyzi meg naplójában — senki sem tudott neki feleletet adni.

Amint Milesz Béla Hatvani utinaplójának ezeket az érdekes részleteit, valamint magyar nyelvű rövid önéletrajzát 1872-ben a Vasárnapi Ujságban közzétette, Jókai is menten megváltoztatta a Hatvani mondák felől táplált nézetét. A magyar Fausztról szóló elbeszélésének újabb kiadásához kritikát írt toldalékul s ebben megdönti az egész legendát, amelynek semmi alapja sincs. Hatvani életrajzi adataiból, jegyzeteiből és Naszályi halotti beszédéből meggyőződött arról, hogy Hatvani vallásos ember volt, bűvészzel nem foglalkozott s a babonának ellensége, ostorozója volt. Tisztességes családi életet élt és tiz élő gyermeknek volt az apja. Sokat foglalkozott a természettudományokkal, de azért a tiszta hitnek buzgó harcosa maradt. Ezért Jókai véleménye szerint „*az egész Hatvani mondakör nem egyéb, mint paródiája a német Fausztnak, mellyel a magyar reformáció a vakhitű babonának megtorlást akart adni.*”³²

³² Jókai Mór: A Magyar Faust és más elbeszélések. Révai kiadás. Olesó Jókai 102. sz.

Hatvani első nagyobb életrajzírójának, Révész Imrének is az a véleménye, hogy a Hatvanival kapcsolatba hozott ördögös mondáknak kevés történelmi alapjuk lehet. Heinrich Gusztávnak is az a felfogása Imreh Lajossal szemben, hogy a Hatvaniról szóló varázstörténetek debreceni deákoknak, tanult és olvasott embereknek kis részben komoly, legnagyobb részben azonban tréfás ötletei s azoknak a néphez, mint szerzőhöz semmi közük. E történetek nem élhettek a nép ajkán, legalább is nem abban az alakban, amelyben azokat feljegyezték.

A német Faust-mondákat is tudós köröknek tulajdonítják s a Hatvaniról fennmaradt, nagyrészt a Faust-mondából és más forrásokból kölcsönzött varázstörténeteket is csak a kollegiumban vagy ahhoz közelálló körökben költhették.

FÜGGELÉK.

a—ω.

**Biographia Stephani Hathvani ab ipsomet consignata.
Anno 1752 Mense Martio et tempore sequenti quaedam addita.**

Diu multumque in eo desudabam, ut me penitus cognoscerem. Alii millena sciunt: sed seipsos nesciunt. Plurimi, qui se cognovere, ubi vitam suam scriptis consignare ad posterosque transmittere constituerunt, errores vitiaque confiteri erubescunt solumque ea laudant, quae aliorum adplausum merentur. At, si quid ego video, non sine certo consilio Spiritus Sanctus virorum cetera divinorum lapsus etiam primo intuitu leves adnotavit. Rectius illi me saltem iudice faciunt, qui cuncta fideliter adnotant, ut sic non modo iis scribant, qui heriocis facinoribus patrandis nati esse videntur et ad virtutes solas edendas fabrefacti; sed etiam illis, qui longis passibus interjectis sanctissima virtutum exempla consecantur. Erunt forte quaedam, quae imitere, plura autem, quae merito in nobis vituperes ac fugias. Sed alieno, quam proprio periculo sapere consultius est. Utere exemplo nostro in rem tuam, at virtutum exempla non hinc, sed ex S. Evangelio disce. Ceterum cogita, vitam esse fabulam, quam in diversis personis deagimus. Quare uti de aliis, eorumque factis libere iudicare penes te est: sic peracta fabula, idem ceteris de Te iudicandi jus integrum est: velis, nolis, facient.

Patre usus sum Gregorio Hathvani generoso viroque nobili et ad magna quaevis nato. Fuit is per annos plures in Inclyto Comitatu Kis Hontensi Commissarius, ut vocant, et simul Juratus Adsector. Ipse, uti narrabat, dura adolescentiae suae initia habuit. Natus fuerat in arce Etsed patre Andria Hathvani praeclaro ac forti milite, sed hunc morte praematura, amisit. Vix enim semestre tempus aetatis attigit, cum eo orbatus est. Matrem quoque in pueritia perdidit; hinc

cognata quaedam curam ejus gessit, dum ipse post varios casus, quos puer in tumultu Francisci Rakotzi secundi experi debet, arti libros compingendi se destinasset. Hanc artem, etsi aliquamdiu professus est, vergente tamen aetate prorsus deposuit. Post varios peregrinationes in Juventute factas, postquam Debrecini tirocinium deposuit, Claudiopolim et post biennium Cassoviam, hinc tandem Rima Szombatinum pervenit. Hic spectatam virginem parentibus utrisque orbam, Juditham Mester sibi desponsavit. Fuit haec Stephani Mester primum oppidi ejus Notarii, post Magistri Postarum et tandem Judicis Primarii filia, superstes unica, ex conjuge Barbara Király, quae Lossoncini a Parentibus Nobilissimis et ditissimis Mathia Király et N. N. genita fuerat. His igitur Parentibus Gregorio Hathvani et Juditha Mester die 21 Novembris Anno 1718 in oppido Rima Szombat Superioris Hungariae inter horam 9 et 10 ante meridianam in lucem editus fueram. Primo partu feminam Elisabetham, sed quae paullo post nativitatem obiit, mater mea enixa est: altero vero me excluso facta parens est. Jam tunc votis omnibus in usus Ecclesiae uterque parens destinaverat. Annum aetatis sextum nondum ingressum in Schola Patria Praeceptorum curae tradiderunt. Oppidum hoc schola ista valde fuit nobile. Non solum enim ex vicinis Comitatibus, sed etiam Barsiensi, Nitriensi, quin et transdanubianis remotioribus magno numero adolescentes eo mittebantur. Verum, ut tum erant tempora, ingenia puerorum aetasque imbecillis, scriptis a praeceptore exhibitis, quae illi memoriae mandare jubebantur, obtundebantur.

Memini Declinistas, Comparistas, Conjugistas, pueros [in has enim classes sub diversis Praeceptoribus dispescebantur] aliquot plagulis scriptorum, quae eos in mysteria illa declinationum etc. introducerent, oneratos fuisse. Commentationes istas *Descensus*, *Cursus* et nescio, quid aliud adpellabant. Idem a Praeceptoribus Grammatices, Syntaxeos, et Poeseos factitabatur. Is sane, quem in grammatica Praeceptorem tandem habui, introductionem suam in Grammaticam Georgii Molnár et certorum ejus capitum explicationem Apophoreta inscripserat. Cujus prima quaestio haec fuerat: Cui nos, inquit, haec apophoreta studiorum stimulante etc. memoriae commendamus?

Etsi autem non prorsus hebes ingenium a Deo acceperam,

cujus tentamen ante ipse Parens instituit, prima mihi elementa litterarum monstrando, quam in scholam mitteret: tamen Praeceptorum crudelitate ac nimia severitate, frequentibusque plagis, qui ut plurimum in caput saeviebant effectum est, ut vix sesqui anni spacio lecturam utriusque linguae probe perdiscerem. Horret animus eorum meminisse, quam exquisitis modis Praeceptores Publici nos miseros excarnificabant. Is sane, qui me collectionem syllabarum docuit, si quis nostrum tardius paullulum in scholam se contulisset, quam tempus constitutum requirebat, vel uno aut altero die, quacunque demum ex caussa abfuisset: hunc plagosus iste Orbilio supinum in terram procumbere jussit, tum cervici cultrum acutum duos et amplius pollices latum 7, vero aut 8 pollices longum acie obversa subdidit, ne caput in terram puer demittere auderet. Interea vero, quasi manibus aliquid in glomum torqueret puer, continuo manus agitari jubebat, pedes perinde motitandi simul erant uterque, nec ab agitatione cessare, vel in terram demittere femora plantasque pedum licuit, nisi flagello pejus mulctari maluisset. Adstitit hic quaesitor Minos flagrisque defessos crudelissime caedebat. Alios vero tardius in scholam venientes, sic alteri pedi more gruum insistere jussit, ut digitum manus alterutrius ex adverso oppositum pedi ex filo longissimo, quem trabi domus infixerat, adligaret; suspenderetque. Non dubito, quin multorum digiti sic loco moti laxatique sint. Hujus generis tormentibus informatio et puerorum educatio publica his temporibus credebatur. Tam crudeles fere Praeceptores habui, dum ad studia Syntaxeos promoverer. Nihil mihi plus negotii facessebat, quam Cateheseos Palatinae memoriae impressa recitatio. Hanc memoriae infigere cogebamur: Quoniam vero ipse ego vires memoriae subinfirmas habebam, non modo Praeceptores, sed et ipse Parens, nisi quaestiones ad ungvem tenuissem, gravissimis verberibus castigabat. Hinc factum est, ut de abjiciendo litterarum studio cogitarem et cum matre prudentissima de hoc negotio conferrem. Haec me sola labantem erigebat et ad cepta animabat melioraque sperare jusserat.

Interea, nescio, quo consilio, Pater meus locum habitationis mutare et alibi sedem figere constituerat. Dum haec cogitat, fere per biennium immo et diversa loca accedit, fit, ut vix per dimidium et quod excurrit, annum domi sese perali-

quot dies conspiciendum nobis exhiberet. Mitio rem praeterea etiam in syntaxi Praeceptorem nactus sum. Sic metu et pavore liberatus, ad studia diligentius, quam ante et majore cum animi voluptate incubui. Ex quo id retuli, ut inter aequales, quos habebam, anteponeretur mihi nemo, paucissimi vero commilitonum pares putarentur: immo vires quoque memoriae, tam insigniter confirmatae sunt, ut totum librum syntaxeos, ex memoria reddere possem. Credo ego, vires ingenii non modo Praeceptorum crudelitatem et Parentis quandoque vigorem diminuisse, sed etiam corporis imbecillitatem diversosque morbos, quibus conflictabar. Variolatum morbum valde gravem vix biennis expertus sum, morbilli primum circa annum sextum post circa decimum invaserant. Posterior hic morbus cum phrenitide fuerat conjunctus. Febre tertiana, nisi memoria fallor, ter colluctatus sum, quarum postrema post annum aetatis duodecimum ultra XVI hebdomadas misere adflixit. Raro non interior narium cavitas crustis humidis obtegebatur; etiam caput ejusmodi ulceribus fere usque ad annum aetatis vicesimum quandoque tentabatur.

Est vero aliquid, quod miram summi numinis Providentiam in me servando clarissime ostendit. Dum forte tempore aestivo: Anno 1726 die 27. Julii, die Saturni post horam octavam vespertinam cum aequalibus puer ludebam, mater propter solis ardorem sub tecto domus prominente ex horto reversa et fatigata consederat frigidamque sibi dari a me petiit. Ad angulum vero domus nostrae profundus puteus ex lapide structus effossus habebatur: in hunc amphora aqua fluviatili plena ex fune demitti, ut frigidior redderetur consueverat; hanc, ut ego extraherem matrique porrigerem, illa jusserat. Relicto igitur tantisper ludo, calceis etiam jam ante, ut commodius cursu certarem, exutis accurro imperata facturus. Ne autem aqua, quae ex urnis intra hauriendum excutiebatur, lutum ad marginem putei efficeret, lapis molaris jam usu detritus eo positus fuerat. Puteus autem crepidine ex trabibus ligneis ad altitudinem duorum fere cum dimidio pedum muniebatur, Diameter circuli, cujus formam puteus habet, tres fere cum dimidio pedes complectitur; profunditas ejus viginti quinque pedes circiter demersa est; aqua autem ad altitudinem octo vel decem pedum illic haeret.

Funem igitur, ex quo amphora in superficie aquae dependebat arripio et cum imprudentius me ad crepidinem inclino, inter elevandum subito pedes in lapide lubrico e statione dimoventur ipseque capite deorsum praecipitato in profundum delabor. Mater interea oculos in me conjicit, sed nonnisi plantam pedum jam videre poterat. Exclamat haec attonita et filium tam tristi casu perditum inclamat. Eodem tempore forte Parens itineri accinctus, jam vicini domus fere praetergressus fuerat, cum matris ejulantis vocem subaudit. Citatis igitur gressibus accurrit et cum me in puteum decidisse a matre intelligit, calceis subito dejectis, per lapides illos impolitos, ex quibus puteus structus fuerat, expansis pedibus ab unico latere in latus aliud foveae, usque ad superficiem aquae in puteum descendit. Huc ipsum tenerimus filii amor compulerat, ut cum vitae discrimine per lapides descendere nil formidaret. Actum jam de me esse optimus parens crediderat. Sed en rem miram et Providentiae Dei testem certissimam. Juxta superficiem aquae frustulum coryli, quod particula circuli lignei fuerat, quo urnae et dolia apud nos muniri solent, sic intra commissuram duorum lapidum impactum haerebat, ut cum ipse ego proprio pondere capite in fundum decidissem, manu Dei fortissima rursus in superficiem aquae reductus sum et mihi frustulum illud circuli lignei in manus porrexit. Hoc ego ambabus arripueram manibus corpusque tenellum immo et vita illinc pendebat; pedes autem hinc inde in aqua fluitabant. Quis credat, puerum octennem, in tam acerbo casu, in tanta animi perturbatione ac consternatione, potuisse aliquid, hinc inde quaerere, quod apprehendat! Quis non videt Deum ipsum manibus quasi me ex profundo extraxisse, illum in manus meas fulcrum illud vitae porrexisse hasque ad id arripiendum et tenendum sustulisse, confirmasse. Ingratissimus omnium ego, quos tellus sustinet, si maximae hujus salutis ac praesidii divini obliviscar debitasque Servatori meo gratias referre, dum molle hocce spirabit corculum manusque infirma movebitur, non connitor. Frustulum illud ligni vix pedem dimidium aequabat, enim latitudo forte pollicem densitas autem tres lineas aequabat. Cum pater jam aderat, illic ego manu frustulum teneram, sed is brachium alterum manu apprehenderat numque vivus essem, sciscitabatur;

capilli enim faciem texerant. Quare, dum me vivere videt et audit spiritos artatos recolligit bonoque animo esse jubet. Interea vicini adcurrunt adfinisque meus scalam breviorē adfert, quam cum imprudentius injicit, parum aberat, quin parentem de pedibus decusserit. Hanc igitur Pater me conscendere jubet, sed cum triplici nexu collo inhaerentem funem videt, expavescit: dejicit tamen gyros, qui cute etiam colli paullulum abraserant. Qui id factum sit, ut triplicato ordine collo meo funis implicaretur, hucdum ignoro. Tandem scala longissima a domo Civitatis publica, quae in vicinia fuerat, adfertur, per quam puteo illo egressi fueramus. Sequenti die, qui Dominicus fuerat, turmatim mulierculae ad me visendum, quem mortuum fuisse falsus rumor sparserat, confluebant, atque me salvem esse mirati sunt, laetabantur. Sic Deo duce ex hoc periculo liberatus sum.

Sed, ut eo, unde paullulum digressus fueram, redeam. Post studia syntactica ad Classem Poeticam promovebar. Verum singulari meo etiam inter aequales fato. Praeceptorem enim nacti fueramus non modo desidem, sed etiam insigniter indoctum. Ubi enim eos progressus feci, ut mensuras syllabarum non difficulter animadverterem; non modo versus Adonicos, sed etiam Dysticha ei praetegebam, in quibus hinc inde errores admissos esse ipse probe sciebam, quos tamen infelix Praeceptor non advertit, nedum sustulit. Virgilii Ecclogas interpretari quandoque debebamus, sed quarum sensum forte felicius quandoque discipuli, quam Praeceptor expresserant. Sic decem, nisi fallor, menses peridi. Hinc in Classem Rhetorum fueram collocatus.

Buzinkaii Rhetoricam memoriae mandare nos Scholae Rector jusserat Steph. Dotzi, homo non injucundus, sed qui veram docendi rationem sciebat cum ignarissimis. Ut enim nihil de eo dicam, nos de periodis eorumque structura de Ideis Epistolarum, Chriarum, Orationum ne fando quidem audivisse, statim Arancini, Crucii et nescio, quorum turbulenti animi hominum orationes nos legere jussit. Curtium vero quandoque horis pomeridianis publice interpretare voluit pueros, qui Faedri fabularum aut Terentii quorundam versus facillimos vix interpretari potuissemus. Quoties vero labor aliquis scribendus fuerat, id vero Magistro dicere suffecit, scribite de virtute, vel de aere, vel de vento etc. Praetereaque

faciebat nihil. Cogitari potest, cujus pretii labores isti fuerint! Ex Geographicis quoque memini ipse aliquot folia dictasse; atque ita memoriter discebamus urbium et fluminum nomina sine chartis. Geographicis, verum illa num in Mori Utopia aut Platonis Republica vel in Riccioli Regione Lunari essent, quis nostrum divinare potuisset! Id tamen mireris inter vaccas, me bovem pro Abbate fuisse a ceteris habitum, qui difficiliora Curtii loca quoties commilitonibus a qua haeserat, explicare solebam. Eo jam tum processerant mea studia, ut in numerum togatorum, ut vocant, cooptari debuisssem; vero praeter aetatem teneram etiam res angusta domi hinc proposito obstabat. Chlamidem enim longam ceterasque vestes, quibus studiosi primi ordinis ibi utuntur, propter fortunam adfectam Parentes procurare non poterant. Interea, confecto jam dimidio anno, in Rhetorica, fratres ac cognatos Lossoncienses invisendi cupido me incesserat. Non destiti igitur, dum Pater eo proficiscens, me sibi itineris comitem adjungeret. Oppidum hoc tertio a Rima Szombat lapide distat. Vix dimidium illic diem confecimus, cum ex ea, quam cum studiosis habui, consuetudine intellexi, vel solos syntaxistas Lossoncienses multis mihi antistare, loquendo autem Praeceptores meos esse posse. Moestus igitur hinc discedo, tantoque igne amoris scholae illae accendor. Sed id mihi infortunii, dum Lossoncini versabar, accidit, quod cum in tenebris sine lumine ad hospitium nocte concubia cum Parente ab aliquo cognato pergeremus, pedis dextri crus in stipitem aliquem tam graviter imegi, ut ex ulcere, quod jam medium cruris ab anno fere unico occupaverat, tanta copia sanguis erupit, ut in cothurnum copiose proflueret fluxusque ejus difficulter sisti posset. Sponte hoc ulcus, cum in Poesi versabar, erupit, quod etsi jam aliquando coaluerat, rursus solitum est. Atque nonnisi post sesqui annum deinceps ope chirurgo persanatum fuit. Non destiti igitur, ubi domum redii, Parentes sollicitare, ut me Lossoncini studiis operam dare paterentur; tandem id impetravi, etsi diu carissima mater reluctabatur. Sic Anno 1754 Mense Julio Lossoncinum me contuli, atque in disciplinam Cl. Andr. Karman Professoris clarissimi concessi. Hujus viri optimi opera sesqui annum usus fueram.

Equidem toto hoc tempore nihil reliqui feci, quantum

per valetudinem licuit, ut ad studia diligenter incumberem et ea, quae defuerant, sarcirem. Legebam igitur assidue Cornelium Nepotem, quem etiam mihi familiariorē reddidi, nec Curtium Ciceronisque selectas orationes neglexi. Exercitia cetera styli diligenter elaboravi. Id autem memorabile acciderat, in quaedam Chria, quam primum elaborandam illic suscepi, quod, cum illam A. Karman pro more consveto corrigere et manu propria emendare vellet, se quid vellem, non intelligere testatus est. Qua res usque adeo me non frangebatur, ut potius stimuli loco semper deinde fuerit. Etsi enim rubore suffusus fuerim, tamen finita lectione causam rei privatim Cl. Karman indicavi; Magistrum meum nempe Steph. Dotzi id nobis ingeminasse, talem nos ei conscribere debere orationem, quam ne ipse quidem intelligeret. Hic tacite subridens me monebat, ut ejusmodi labores conscriberem, quos non modo ego, sed etiam ipse intelligeret. Procedente deinde tempore ejus ductu non modo in Oratoria et Logicis, sed etiam in Geographiae ac Historiarum studio non contemnendos profectus feci. Male id multos ex commilitonibus meis habebat, qui cum jam satis bene barbati essent, mille modis me puerum infestare non desinebant. Ego tamen contra audentior majore cum impetu studia exorsa persequabar. Semel interea scabie correptus sum: quam ut cunque repulerunt, mox repullulatura. Ulcus etiam pedum a chirurgo persanatum fuit, ad cujus aedes delitescere debebam, dum vulnus coalesceret.

Sed id hoc loco mihi infelicitatis accidit, ut etiam aliud, quid praeter studia, adamare inciperem. Habebat Chirurgus filiam virginem elegantis formae nubilem, quae me variis suis artibus in amores pellexerat, quae res tamen non nisi inter oscula impura substitit. Hic primum mundi tentationes ac Diaboli insidias experiri cepi. Domine Deus inter alia etiam haec Adolescentiae meae vitia, mihi condonare digneris; peccatorum Pueritiae meae et Praevaricationum mearum ne memineris; sed juxta misericordiam tuam memineris mei Tu propter bonitatem tuam (chora psalm. 25:7.). Verum, ubi hinc post duos menses ad studia redii, facile spurium illum ignem litterarum et pietatis amor extrixit. Sic tamen ab ulcere corporis liberabar, ut interea anima misera, quae nondum fatuos illos ignes experta fuerat, sauciaretur. Diffi-

culter curatio pedum ipsa processit, adeo ut valde veritus sim, ne ferro crus abscindendum esse. Cum autem tot dolorum pertaesus fuisset, constitutum apud me fuerat, nisi ulcus illud percuraretur, studiis abjectis me chirurgiae perdiscendae velle deinceps operam dare. Ceterum Divina benignitas et misericors ejus animus stultitiam adolescentiae meae condonavit, ulcusque cicatrice obduxit. Paulo post eorum, qui prima elementa discunt, ex lege illius Scholae Praeceptor publicus constitutus sum; sed cum hoc modo a lectionibus publicis audiendis avocarer, sic haec res me adfecit, ut maluerim scholae illi valedicere, quam nomen tantum studiosi inane circumferre.

Iisdem temporibus erro aliquis, qui omnes fere Hungariae scholas oberraverat, sed qui ex omnibus paene propter nequitiam eliminari debuit, malo meo fato Lossoncinam adpulit; qui sua verbositate irritatum meum propterea animum, quem commilitones multis contumeliis adfecerunt, sic commovit, ut Ketskemetinum, ubi Scholae Rector vir doctus et jam novem Piaristas ad religionem Reformatam perduxisse dicebatur, me conferre constituerim. Vera tamen ratio abitus fuit, quod Cl. Karman pollicitationibus suis, per quas spondebat se lectiones suas publicas ita instituturum, ut etiam ego interesse possem, videbam nihil prorsus efficere. Stetit igitur sententia insciis Parentibus me alio conferendi. Nihil intentatum quidem vir ille doctissimus reliquerat, ut me a proposito dimoveret. Perillustri enim etiam Domino Ladislao Lossonci, cognato meo, abitus mei consilium significaverat. Hic me partim blandis verbis, partim asperioribus illic retinere laboraverat, sed omnia irritato conatu. Enimvero inter cetera id etiam animo meo obversabatur; etsi ingenium disciplinis probe excoluissem, tamen in ea schola tantum sumtum conficere me non posse, ut illinc post unum vel alterum annum Collegium Debrecinense salutare possem. Sed vero ex certissimis indiciis accepi Ketskemetini per biennium tantum posse sumtum colligi, ut sine difficultate voto potiri possem. Jam enim tunc Collegium Debrecinense pro futura studiorum meorum sede animo destinaveram. Sic igitur renitente optimo Praeceptore Lossoncino discedo, qui me discedentem hoc testimonio comitari voluit. *Adolescens, inquit, qui has litteras vobis redditurus est, Stephanus Hatvani, per sesqui annum*

inter scholae nostrae Alumnos strenue et laudabili diligentia, quam aliis etiam exemplo esse velim, mihi operam dedit, culturae styli et animi, quem mirum, quam impositum ad nos attulerat, patientes praebuit aures, in studiis docilem, moribus et vita integerrimum sese praebuit, nec aliud quidquam ad majora in dies effusissimo cursu nitenti praeter subsidia et suppellectilem librariam defuisse videbatur. Cujus rei spem cum Schola nostra ob imminutos proventus, tum imprimis Parentum res angusta domi denegare videretur, locum quaerit, in quo meliore fortuna ipsi frui liceat. Dignum sane adolescentem etc. Lossoncini d. 24 Febr. 1756.

Sic igitur pedestri itineri inimicissimo tempore cum isto nugivendolo et alio juvene, qui opificis alienius sodalis fuerat, iter ingredior. Nives igitur calore solis et pluviis immo et gelu solvi ceperat, lutumque tam profundum plerisque locis inter montes ac jugera arborum pagosque fuerat, ut altitudinem unius pedis fere aequaret. Vix per octo milliaria seductor ille mecum profectus est, cum aliam sibi viam delegit. Corpus ejus totum quantum lepra graecorum foedatum fuerit, oculi perpetuo lippientes, pedum alter ulceribus scatens, cervicem vero ipsam chirurgus quidam acu perforaverat, ut oculos percavaret, perque foramen 4 digitorum aut amplius limbum trajecit, qui concretionem vulneris prohibebat; sed hic homo, qui tot morbis mire adfectum corpus habuit, nihilo impaviorem circumtulit animam. Cujus sermones venenati cogitari potest, quantum mihi nocumenti adferebant. Os ejus nonnisi strophas lascivas versusque amatorios personavit. Hoc carcinomate liberatus cum altero per aliquot milliaria progredior, sed qui circa pagum Kata me solum deserit. Sic solitarius per loca deserta Czegledinum usque proficiscor, ubi apud studiosos per biduum reffectus Körössinum festino. Hic loci aliquot dies consumsi, ubi studiosum quendam, Debrecinensem, nomine Szőnyi, qui a frequenti excursionem Planeta cognominatus est, offendi. Is post varias de schola Lossonciensi mecum habitos sermones, Ketskemetinum prius se confert, quam ego pedem efferrem. Hic me mundum studiosis illis visum, tam atro carbone depingit, ut omnium in me animos concitaverit. Vix igitur limina Scholae ingredior, cum contemptim me haberi video et post paucas horas tres vel amplius quoque juvenes cubiculum

infrant, qui me in Disputandi arena provocant, puerum tot itineribus et curis fractum et in terras peregrinas delatum. Equidem diu repugnaui eorum conatui, dum me invitum eo quorsum conati sunt, per trahebant. Qui cum cernerent in sermone Latino et Logicis multo ipsos esse inferioris, quaestiones ex Philosophia Cartesiana ex Metaphisicisque ponebant, de quibus ego nec fando huc usque audivi. Ad quae cum nihil responderem, nec me ad ea exercitatum esse profiterer, risum illi cachinnosque tollebant. Hic tunc mos scholarum fuerat. Interea malo, an commodo potius meo, scabies in corpore repullulavit, hinc cum piam quandam matronam grandaevam convenio, quae morbo illo correptos curare consueverat, sic me illa amore complexa est, ut durante mense toto mensa hospitioque liberalissime exceperit. Interea Pastoribus etiam haeresiae ejus virisque aliis piis innotui. Rectorem scholae Petrum Átsi hominem expertus sum valde inurbanum, qui cum me ex Logicis censeret, nec definitiones illas recitarem, quas Petrus Ramus sciscebat, verum quae Heineceius et Wolfius jam condiderunt, floccipendebat. Nihilominus Plurimum Vener. Petrus Veresmarti et Andr. Ölvedi ambo ejus Eccles. Pastores is autem etiam fratrum senior, sic me amore complexi sunt, ut non modo a piis viris numos in subsidium mei colligerent, sed etiam ipsi juvarent. Horum opera id effectum est, ut vestes honestas mihi comparare potuerim; in numerumque studiosorum cooptavi. Factum id fuit exeunte Aprili. Vix per duos menses illic versabar, cum octo mihi juvenes a Pastoribus Ecclesiae et Curatoribus commendantur, quos in cultiore latinitate exercerem, ut postquam aliquo profectus fecissent, in numerum studiosorum cooptari possent; erant eorum nonnulli, qui forte 24 etiam annum sunt egressi. Nec labor meus fuerat vanus, tanta enim incrementa iis accessere, ut post tres menses, omnium consensu, qui in album scholae nomen inscriberent, digni sunt judicati. Interea Scholae Rector, quem novum nacti fueraus, Paull Kis-marjai philtro, an alia de causa, bonam mentem perdidit, nec unquam postea restitutus est. Tunc ego tristis, quid deinceps agerem, deliberare mecum cepi. Etsi autem saepe de reditu ad Lossoncienses cogitaverim, pudor tamen subrestinus deterrebat. Forte Schola Rev. Komaromiensis Praeceptore indigebat, hanc ego provinciam mihi donatam, post varias

animi fluctuationes, amplexus fui. Anno igitur 1737-o Mense Martio eo devehor.

Vix dimidium annum hic expleveram, cum in casses dolosae alicujus mulieris, quae elegantissimae formae una omnium in ea Civitate celebrabatur, incidi. Haec unicum, quem habebat filiolum, curae meae tradidit, verum cum frequenter maritus ejus negociacionis gratia abesset, sub variis quaesitissimisque coloribus me ad aedes suas invitaverat. Nunc litterae ad parentes ejus, mox ad maritum et id genus aliae scribendae fuerant. Sero demum impium venenum sub melle dulci delitescere animadverti. Cum autem mulier illa observaret, quaedam mihi deesse, liberaliter fieri curabat donoque dedit, sic hamis illa escas appendebat, quibus me configeret. Stultus ego id vero sufficere existimavi, si nihil mali gravioris facerem, etsi amplexibus osculisque ejus me permitterem. Sic solet Satanas vitia pallio injecto tegere. Ego etiam facile id inter peccata leviora referebam. Jam anno superiori maritus ejus observaverat Magistrum scholae familiaris, quam is voluisset, conjugem suam tractasse et fere publica fama amores eorum narrabantur. Sed juvenis ille, jam satis adultus, retro sibi tensa non modo observavit, sed et elusit salvusque ex illa urbe abiit. Nunc etiam nonnulli ejus vicini insusurraverant marito mulieris me frequentius eo absente ad domum ejus ventitare. Hic igitur nihil intentatum reliquit, ut conjugem suam in publicos carceres Magistratuique tradere posset, multa enim garrula fama de ea sparserat, quae levem maritum sic adfecerunt, ut de capite conjugis diminuendo matre cumprimis ejus id sollicitante cogitaret. Ancillam igitur suam, ut me, cum ad aedes ejus pelliceret, tum hospiti denunciaret, pecunia et vestibus ei promissis conducit. Id, quod postea puella lacrymans publice narrabat. Maritus igitur simulat iter et ex urbe discessum, ancilla vero me quater vel quinquies etiam uno die adire, sollicitare, vestes lavandi caussa petere, nomine hospitae suae vocare non destitit. Inscius ego omnium, quae constituta jam sunt, verbosam puellam domo ejicio meque venturum nego. Verum fraudulenta vulpes quaedam scripta mea et chartam aliquam, in qua insignia Nobilitatis depinxeram, cui tamen operi aliquid defuit, clam me aufert. Hoc ego nonnisi circa vesperum animadverti. Suspisor confestim rem meam

non alium, quam ancillam illam abstulisse. Ut igitur rem cognoscam, eo me confero, quae factum non negat. Arripuit etiam mulier hanc occasionem, sed suo et meo etiam malo. Etsi enim statim redire conabar, invitum detinuit. Cum interea mecum verba facit, en maritus adest cum aliquot famulis. Existimaram ego, vigiles esse publicos, qui loca illa intrare solent, ubi vinum venditur. In atrium igitur egressus, me abscondo, ne iis sim scandalo, quippe qui non computandi caussa, sed ut res meas tollerem, eo veneram. Hospes me ab ancilla designatum statim videt, qui non modo verbis, sed etiam crudelissimis verberibus tractare incipit. Quicquid dixeram, frustra fuere omnia. Manus ergo religat, aliquem vero pro vigilibus publicis mittit, qui me ad carceres deducant. Nihil ex quo vel minimum mali colligi potuisset vel ille vel alius quiquam viderat, tamen adolescentem innocentem crudeliter habebat. Interea, dum unum tantum custodem adesse video, vinculis aliquo modo vi laxatis, spectante ipso, in fugam me conjicio et velocissimo cursu domo elabor. Verum is eadem nocte conjugem suam carceres comitari jussit. Contigerat triste hoc malum die 22 Novembris Anni 1737. Die altero Vice Comitem adit, quem cum male de negotio informat ceterosque judices pecunia corrumpit, id obtinet, ut me non modo citari, sed etiam in custodiam dari juberet. Frustra fuit quicquid de innocentia nobilitarique praerogativa adferebam. Ultra duos menses negotium hoc protracta est trecentis et amplius florenis caussa haec zelotypo illi marito constitisse dicitur. Ubi cuncta ad iudicium jam parata fuerant, nihil prorsus reperire potuerunt, cur me damnarent, vel sontem judicarent. Immo referebant multi, qui iudicio isti interfuerant, a pluribus viris Praeclaris Vice Comitem gravioribus verbis fuisse castigatum, quod sine caussa idonea, tam diu contra Nobilitaris praerogativae jura is me detinere ausus fuisset. Non deerant multi, qui me hortabantur, ut iudicio eum convenirem et injustitiae postularem; sed mihi nec sumtus ad id suppetebat, nec tempus. Absolutus igitur fui sententia Comitatus et iudicio ejus liberatus. Ordinarius vero Notarius Dominus Stephanus Benitzki honesto testimonio me comitatum illinc dimisit. In Litteris enim suis inter alia haec habet: „Cujus mansuetam indolem, ait, siquidem plurium honestorumque virorum relationibus

saepe recensitam audissem, quemadmodum negativam eidem dare inhumanum censebam, ita pariter universos et singulos cujuscunque status, gradus, conditionis, honoris et prae-eminentiae ac dignitatis Dominos pro suo quemque statu competenti cum honore requirendos duxi, quatenus eundem, quoad promotiorem recommendatum sibi habere et pro oportunitate occasionum patrocinium etiam suum eidem gratiose praebere non dedignentur. Actum Comaromii die 31-a Mens. Martii Anno 1738. Erat autem vir ille bonus sacris Pontificiorum addictus, cum praeterea notum est Reformatos ad officia ac honores nullos in illo Comitatu promoveri. Hodie dum testimonium ejus cum aliorum litteris ad manus habeo. Tunc malevoli aliquot ac procaces me tanquam in adulterio deprehensum traducebant. Verum etsi impia illa mulier adolescentem in amores suos pellexerat, tamen Dominus Deus me ab ejus laqueis custodivit; neque id, ut res in summum malum ac scelus abiret, permisit; idque ejus divinae providentiae ac gratiae unice in acceptis fero. Tali igitur testimonio munitus.

Tali testimonio proinde munitus Cl. Karman accedo, qui cum me Collegium Debrecinense salutare velle intelligit, litteras in manus tradit, in quibus me nuper discipulum Cl. Professoribus commendat. Postquam pro festo S. Georgii Debrecinum adpuli censuramque publicam sustinui, inter primi ordinis candidatos nomen meum relatam est in numerumque studiosorum d. 25 Apr. Anno 1738 fui cooptatus. Verum, cum in Collegio loca nulla prorsus essent vacua, singulis, qui ultra 70 accesseramus potestas facta est intra unicum annum, ubi placeret, studia continuandi. Tali accepto indultu Patrualem in Comitatu Szaboltsiensi in pago Litke visito, postea domum Rima Szombatinum ad Parentes redeo. Circa initia Octobris demum Lossoncinum proficiscor, ubi a Cl. Karman non difficulter id impetro, ut in numerum alumnorum coopter. Anno deinde sequente 1739 Mense Februario cum illic sollemne Examen institueretur, adeo studia mea moresque spectabili Domino Stephano Gyürki I. Comitatus Neogradiensis Vice Comiti inter ceteros probabantur, ut me omnibus votis in Paedagogum filii sui, quem unicum habebat, Paulli deposceret. Diu ejus voluntati renitebar, Cognatum igitur meum Perill. D. Ladislaum Lossonci, ut me in id indu-

cerat, tamdiu urgere non destitit, dum res confecta est. Hoc anno civitati Debrecinensi gravissima pestis incubuit, etsi igitur redire, quam maximum voluissem, id fieri non potuit. Anno vero sequente 1740 in pago Miksi, qui oppido Lossonc prope adjacet, pestis erupit, hinc partim dubii rerum eventus, partim preces Spectabilis Domini Gyürki Vice Comitis me retinebant: adeo ut non prius, quam Anno 1741 mense Aprili ex iis difficultatibus eluctari potui. Vix aliud tempus melius ac hoc triennium collocaveram. Non modo enim Elegantiorum litterarum studium redorsus fui Liviumque et alios auctores antiquitates item Romanas Rosini, Niperti perolveri, sed Historiam universalem Geographiamque perdidici Philosophiamque Moralem praeter Logicam, autem etiam Ethicam, Jus Naturae intelligo ac Theologiam in lectionibus publicis ac privatis Cl. Karman sedulo tractavi. Id vero ad singularem meam felicitatem pertinebat, quod Perill. Dom. Paul. Rádai 150 fl. Rhenensibus Cl. Karman operam sibi condiscit, ut Philos. Moralem et Theologiam horis privatis ei doceret. Ad has mihi quoque accessus patuit, quas etiam Spectab. D. Nicol. Beleznai, qui jam in dignitatem colonelli evectus est, aliquamdiu frequentabat.

Accedebat aliud, quod me mirum in modum inivit. Cum enim Dominus Gyürki Vice Comitis officio fungeretur, rarissimi dies abire, quibus non diversae caussae forenses ad mensam agitentur; nec animus meus a studio Juris Politicae ratoc. abhorrebat. Id cum spectabilis ille Heros animadverteret, quoties ei tempus suppetebat, ad ea me exercere consuevit. Et sane eos jam progressus feceram, ut in levioribus caussis non magna cum difficultate agere possem. Non enim negabo duos me menses in Jus Hungaricum, quod *Corpus Juris* adpellant, evolvendum impendisse. Insuper quoties pro tribunali Judices Comitatus sedebant vel Conventus publici celebrabantur, diligenter interfui. Unde id honoris reportavi, quod cum in Possessione Nagy Oroszi sedes Restauratoria, in qua Judices de novo constitui solent, celebraretur et ipse supremus Comes Franciscus Forgáts a Juventute Nobilium salutari deberet, ego potissimum Orator delectus sum. Cujus oculos sic in me converti, ut publice gratiam suam plane non sollicitanti etiam offerret et primo quoque tempore, si locus aliquis in Comitatu illo se offerret, ad honores

aliquos me per ipsum promotum iri sperare juberet. Verum enimvero cum ego operam meam non Foro et Aulae, sed Ecclesiae destinavi, ea, quae exorsus fueram, presso pede persequi constitui. Die igitur 6-ta April. Lossonciensis valere jubeo atque itineri me accingo. Quid de studiis profectibusque meis Cl. Karman judicaret, id in litteris, quas testimonii loco in manus dederat, candide aperuit. „Illud, inquit, audacter adfirmare ausim, eum tempus suum incassum apud nos haud collocasse: etsi eadem, quae hactenus vestigia presserit, spero fore, ut nec illum Praeceptoris sui, nec me vicissim mei discipuli pudere jure unquam possit.“ Possideo etiam hodie has die sexto April, ab eo scriptas.

Multis modis Providentia Divina in hoc negotio eluxerat. Nam cum anno 1738 tanta me paupertas presserat, ut vix ultra sex flor. Rhenenses habuerim, cum Debrecinense Collegium intravi, quodsi tunc potestas data fuisset hic manendi tantum abest, ut de victu prospicere mihi potuissem, ut vel saltem vestes, quas pro more consveto comparare debebam, id impedivissent. Accedit illud etiam, quod de Historicis, Geographicis studiis vix mihi aliquid polliceri potuissem, etsi per pestem de integro licuisset, Clariss. enim Maróthi tunc primam glaciem in Collegio hoc in iis studiis frangere debuit. Cathedram vero Philosophicam Cartesii Principia occupaverant. Ubi igitur redii, ad linguae Graecae culturam me converti. Aestate illa non modo codicem novi federis perdidici, sed etiam Aeliani Varias Historias Lucianique Dialogos volvere cepi. His jactis fundamentis Anno 1742 elementa prima linguae Ebraeae aestivo tempore perdidici. Nullo in his studii generibus usus fueram magistro: praeterquam quod Cl. Kármán juxta Welleri Principia usque ad Conjugationes in lingua Graeca perrexerat. Uti Graeca sic Hebraica a studiosis ad id delectis in hoc Collegio eo tempore docebantur. Qui cum nihil solide scirent, multis nugis tirones fatigabant. Memini Praesidem Nostrum, lectionem suam; quam in explicationem libelli Adtingii, quem Fundamenta Punctuationis linguae Sanctae inscripsit, ita orsum fuisse. *Auctor Noster librum suum inscribit מוסדות vocabulum hoc est a radice יסד fundavit.* Sic tota lectio in vocis fere unius explicatione deductione ratione punctuationis abiit. Putabam ego me in alium orbem translatum, cum enim litterarum delineationem potes-

tatem et quae fieri debebant, expectassem Rabbinum aliquem vel nescio, quem grammaticum me videre arbitrabar. Haec res ita me deterruit, ut rem difficillimam proprio Marte adgrediendam constituerim. Ita enim mecum rationes inibam; Lingvam Hebraicam perinde Nominibus, Verbis et Particulis constare; hinc flexiones Nominum et Verborum primum addiscisci debere; rationem vero constructionum et vim phrasium ex codice sacro longe melius, quam ex praeceptis grammaticis haurivi. Hujus consilii mei hunc fructum reportavi, ut cum mei commilitones circa elementa haerent, jam tum in flexionibus verborum non infeliciter versarer. Unum tamen magno mihi fuit impedimento, quod a puero fere a litteris hebraicis abhorrebam, hinc hoc studii genus nunc etiam segnius, quam par erat, tractabam. Gemina vero huic accesserat ratio, quod tirones Psalmos Davidis ante omnia discere jubebantur. Hinc cum et ipse ego hunc vovere debui, sed res difficulter succederet, parum aberat, quin omne consilium ea studia addiscendi deposuerim. Mutavi igitur modum hunc et libros Historicos Sacri Codicis versare decrevi, id quod cum melius voto successit, aliquando crescebat animus. Memini me non raro commilitonibus dictitasse: id mihi videri eos agere, dum librum Psalmorum lingvae Hebraicae addiscendae gratia discunt, quam si adolescens aliquis lingvae latinae comparandae causa statim in primo limine Virgilium vel Horatium in manus arriperet. Quicquid sit, hac aestate librum Geneseos pervolvi. Exeunte Augusto ex voluntate Clariss. Dnorum Professorum Publicis Praeses Eloquentiae constitutus fui, ut Periodorum structuram Chirarum, Epistolarum Orationumque elaborationem studiosis monstrarem et auctorem aliquem praelegerem. Fuere ultra centum et quinquaginta, qui mihi nomen dederant. Quae res tantam mihi invidiam veteranorum studiosorum conflavit, ut reliquo tempore versus fere et fabula iis factus fuerim. Aliorum vero invidiae provitandae id etiam stimulos addidit, quod Spectab. Dnus Martinus Domokos Civitatis Debrecinensis Consul filium, quem habebat unicum, Ludovicum, disciplinae meae privatae crediderat. Cujus exemplum multi ex viris illustrioribus civitatis nostrae secuti fuerant. Hoc anno circa finem septembris morbus pestilentiae 70 vel amplius cives abstulerat, hinc civitas ipsa clausa et commercio

aliorum prohibita est, studiosi etiam nostri dilapsi sunt. Me preces Dni Spectab. Domokos retinuerunt. Hoc tempore totum me Theologiae discendae tradidi. Insuper binas etiam Cantiones Hungaricas confeci. Alteram harum ad formam Cantus Psalmi 102-di conscripsi, cujus initium hoc est: *Hol vagy bús lelkem és szívem.* etc. Litterae versuum primae nomen meum exprimunt. *Hatvani István Poenitentia tartó szép éneke vége.* Alteram vero ad melodiam Psalmi 42-di condidi, quae ab hoc versu initium capit: *Óh nagy Felség s boldog Lélek.* etc. Sunt autem versus ejus triginta tres.

Anno etiam, qui hunc excepit 1745, etsi ad studia Theologica, potissimum duce Venerando Dno Martino Szilágyi Theologiae Professore me exercui. Tamen studia etiam Mathematica aestivis cum primis diebus auctore Clariss. Georgio Maróthi jam degustare cepi; lectionibus quoque Cl. Sam. Szilágyi Physicis, quas habuit, interfui. Hic honos interea mihi fuerat habitus, ut mensis Julio die 15 cum Fr. Horvát adjuncto pro more consveto a Cl. Professoribus stipem peti- tum in rationem studiosorum, ad partes transtibiscanas ad Ecclesias et Patronos et ob certa negotia peragenda etiam ad Celeberrimos Dnos Professores Patakienses Collegii mitterer: etsi in Collegio Debrecinensi nonnisi biennium hucusque exegissem. Hunc, qui exceperat annus 1744 variis me hono- ribus auctum vidit. Enim vero die 22-da Martii Oratoriae et Logices Publicus Praeceptor a Cl. D. Professoribus et Collegii Curatoribus fui rennunciatus. Mense sequenti die 28 April. in numerum Assessorum Sedis Scholasticae post sollemne jus jurandum Praestitum fui cooptatus, quos Primarios Collegas adpellant. Tandem die 12-a Novembris in S. Stae Theologiae Praesidem fui a commilitonibus delectus, quo munere uti et Praeceptoratu ipsis Kalendis April. Anni 1745 cum honore abii. In classe Oratoria plures, quam septuaginta discipulos numeravi: in Theologia vero Symmystis ultra triginta gavisus fueram. Est praeterea aliquid, quod commemorare non abs- re fuerit. Anno 1744 mense Julio Perill. D. Sam. Szeremlei Studiosis Problema elaborandum premio arbitrario posito proposuerat. *Quaenam esset causa somni illius, quo auditores in templis sopiri identidem videmus?* In feriis igitur Cani- cularibus dilucidandum elaborandumque mihi illud sumsi et quidem Methodo, quam vocant scientifica. Quo successu et

applausu nihil attinet dicere. Id unum admonuisse sufficiat, cum inter alia somnum auditorum etiam a materia sermonis sive argumento, quod pertractat. Concionatore ejusque praestantia ac dignitate; nec non a stylo, voce gestuque derivavi: quibusdam Ministris Ecclesiae asperior visus sum: sed Professores et alii Viri docti ex ordine Magistratus gaudebant. Saltem Perillustris ille vir et ceteri censores quaecumque illud scriptum tanti fecere, ut me, quem tribus imperialibus, idest Rhenensibus, florenis sex et panno Hollandico pro tunica et caligis donare, optimus vir dignum judicaverit. Hoc igitur premium opusculi mei inter duos competitores retuli.

Posteaquam vero munere Praeceptoris Publici, non sine multorum bonorum adplausu, defunctus sum; interea vero cum quarto jam anno in Collegio versarer et fere trecentos Rhenenses florenos confeceram, de Academiis exterarum gentium visitandis cogitare cepi. Serio igitur de hoc negotio cum Cl. Samuele Szilágyi Philos. Professore conferebam. Is vero nihil non intentatum reliquit, quo me opera consilio amicitiaque sua pro eo ac potuit, juvaret. Facile igitur ceteros D. Professores in id induxit, ut me Ecclesiis et Patronis primi ordinis commendarent. Tantus certe ejus amor in me ornando et promovendo eluxit, ut plura ab eo vix exspectare nedum petere potuissem. Quid tum de me et studiis Professores senserint, id inter alia ad Ecclesiarum Antistites his verbis declarant: „*Quum vero . . . petiit a Nobis; ut se Venerab. Ecclesiarum Antistitibus commendarem; tanto facilius a Nobis impetravit, quod insigni sua et minime vulgari eruditione morum svavitate et probitate, mira in discendo et docendo facilitate et felicitate ceterisque suis praeclaris virtutibus effecerit, ut Nobis bonisque omnibus, unus omnium sit et fuerit, carissimus et commendatissimus*“ etc. etc. etc.

Ubi hoc consilium meum Amplissimo Senatui Debrecinensi indicavi, triginta florenis Rhenensibus et adparatu integro, quo equus meus sessorius indigebat, donarunt. Ecclesia vero Debrecinensis ex elemosyna publica fl. quinquaginta Rhenens. dederat. Amplissima etiam sedes Scholastica Collegii iter meum florenis viginti quinque Rhenensibus juvit. Inclytus autem Comitatus Szaboltsiensis ex Congregatione Kalloviae celebrata florenos Rhenenses quindecim mittebat. Bonis igitur avibus die 12 Octobris iter ingressus sum et

amicos cognatos, quos intra Tibiscum et Danubium habebam visitavi; tum ad Parentes meos Rima Szombatinum profectus sum: unde post duarum hebdomadarum moram Lossoncinum ad cognatos meos mense Decembri me contuli. Illic igitur mensem Januarium exegi. Interea non modo I. Comitatus Neogradiensis ex Congregatione Tamassini celebrata flor. Rhenenses triginta in subsidium itineris Academici contulit: sed etiam Ecclesia Lossonciensis duodecim aureis Kremniensibus res meas promovit. Solus Perillustris Dnus Gedeon Rádai quattuor Kremnitziensibus aureis ceteri vero viri Perillustres partimque cognationi juncti Dni Steph. Gyürki duobus, Jos. Darvas, Gabr. Kántor, Ladislaus Lossontzi, Ladislaus Vajda et vidua Báró Christina Bossányi singulis vel etiam amplius omnis aureis donatu dimiserunt.

Mense igitur Januario 1746 die 16 Januarii, comitante honesto viro et senatore oppidi Lossontz Comaromium pervenio, ubi toto fere hoc mense apud amicos et fautores commorabar. Hic equo meo vendito Jaurinum, tum Posonium die Februarii pervenio. Sed cum ab Excelso Locumtenentiali Consilio Regio non priusquam die 9. Apr. benignum responsum accepissem, interea Posonii delitescendum fuerat. Impe-tratis deinde Litteris et indultu Regio die 11-a Apr. Viennam concedo, hinc 14-ta ejusdem cum Nuncio Norimbergensi cui fl. Rhen. 55 pro victu et vectura solvebam, Ratisbonam pervenio. Hinc sine mora Augustam Vindelicorum devehor, ubi sex diebus propter defectum veredarii publici subsistendum fuit. Postea Memmingam, Lindaviam et per Lacum Bodanicum Rosacum, mox Constantiam atque Schafhausim vectus sum. Tandem Lembo alicui impositus beneficio Rheni inter tot scopulos minaces et gurgites voraces Basileam salvus bono cum Deo 10-a Maii etpuli. Salutatis proinde Rectore Magnifico Do. Veysio Hro in librum Academiae nomen meum inserui post salutatis etiam Vener. D. Beckio et D. Freyio Burchardo Theologis etiam apud Theol. Decanum nomen meum professus fui Dominum Doctorem Beckium et in numerum Alumnorum Collegii Erasmani fueram cooptatus. Primum et ante omnia igitur lingvae Graecae perdiscendae operam dedi et Historiam Ecclesiasticam duce Cl. Beckio audiebam, privatis horis Corpus Historiae Byzantinae volebam, postea lingvae Hebraicae operam dedi Theologiamque

conjunxi. Donec Anno 1747 Nomen meum inter Candidatos Theologiae professus sum. Die igitur condicto a Pastoribus Ecclesiae Basileensis privatim semel, a Professoribus bis tentaminibus subjectus fueram: dum interea Cl. Burchardus Respondentis munere in Publica Disputatione de Baptismo Infantum exhibitis Thesibus ornavit. Dein die 12-a Mensis Maji Anno 1747 in Conventu Pastorum et Theologiae Professorum post Publicam Censuram in Conclavi ad Templum Summum positam inter Verbi Divini Ministros Ecclesiae Reformatae receptus sum, quae vocatio post Concionem δοκιμασίῃν in locum 2: Thimotheum 1: 15 a Reverendo Domino Meriano Antistite exhibitum a me in summo templo habitam die Maji XXIII-a per impositionem manuum ejusdem Vener. D. Antistitis Meriani, mihi confirmata est. Testimonium vero, seu Litterae Systaticae alias formatae dictae exhibitae sunt d. 1-a Junii eodem Anno 1747. Vide in Cistula Numero A.

Paucis post diebus Speciminis Academici gratia *Animadversiones Theologico criticas* d. XVI Junii Basileae edidi, quas quo animo Helvetiorum viri eruditi exceperint, ex Musei Helvetici Part. VI-ta pag. 525 discere licebit. Eas autem Particulae octavae pag. 575 insertas, cui lubet, legere poterit.

Habebam autem Opponentes Viros Praeclarissimos D. Clariss. Joan. Henricum Bruckerum V. D. M. et Historiarum in Acad. Basileensi Publicum Prof., alter fuerat Jo. Henr. Gerulerus Jur. Natl. Professor, vicarius tertius Henr. Kellner, V. D. M. Quo adplausu theses a me conscriptas deferendim, nihil attinet dicere, sane non defuerant bene multi ex Professoribus (absit arrogancia), qui finita disputatione adfirmare non dubitabant, ipsos saltem non meminisse, qui majore cum adplausu illic pro gradu Doctoris Theologi disputasset; dignumque vociferabantur, cui tiara Doctoris sollemniter imponeretur. Ante hoc tempus vero, quam inter Candidatos Sacri Ministerii nomen meum professus fuisset, jam anno 1746 Mense Novembri in numerum Medicinae studiosorum apud D. Jo. Rud. Zvingerum, Ordinis Medici Decanum, me adscripsi. In privatum praeceptorem autem Cl. Koenig delegi, qui cum ceteris, quos domi suae instituebat, diligentissime docuit. Quanta diligentia in nobis erudiendis versatus fuerit vel hinc colligi potest, quod intra XV. Menses Osteologiam, Physiologiam, publice Pathologiam, Therapejam, Acu-

torum et Chronicorum Morborum Materiam Medicam et Colleginum non modo formulare, sed etiam Casuale, ut vocant, absolvit. Aestivis autem diebus frequenter nobiscum ad vicinos montes et Prata egressus fuerat, ut Plantas monstraret Botanicamque doceret. Sectionibus cadaverum integris binis alterius quidem maris, alterius autem feminae interfui et D. Drem Respingerum Anatomen instituentem vidi praelegentemque audivi. Verum etiam aliorum cadaverum sectioni, ubi certae partes cultro anatomico subiciebantur, praesens spectator aderam. Celeb. Daniel quoque Bernoullius lectiones quandoque Medico Mechanicas habuit, publice autem Physiologiam professus est. Fuit autem hic singularis D. Professoris Zvingeri in me amor, quod ultra dimidium annum publice in Academia lectiones in me solius gratiam habere non dedignatus fuit, atque quamvis practices Professor fuerat, tamen inde initum faciendo, ubi me incipere debere ex tenui specimine intellexit, totam fere Medicinam mecum pertractabat. Hunc autem in me amorem pluribus etiam cumulavit. Non solum enim in Nosodochio Publico, ubi ultra 60 aegrotos quandoque habebamus, historiam morborum, diagnosin, prognosin, therapejamque monstrabat, sed frequenter etiam ad privatorum aedes, quorum saluti prospexit, me deduxerat. Hinc intra XV. Menses eos in arte medendi profectus feci, ut cum iis sine ullo formidine congregari auderem, qui quattuor vel quinque aut plures etiam annos rei medicae perdiscendae impenderant. Crescebat igitur animus et majore ardore ad ea studia incubui. Primum quidem, cum ad Medicinam animum adjeci, eo solum id consilio feci, ut adfectae meae valetudini praesidium aliquod pararem. Verum cum in eo studii genere singularem Dei in me amorem observarem et quidem eos profectus me intra breve tempus fecisse animadverterem, quos vix intra aliquot annos sperare potuissem; certissime mihi persuasi divinitus me et fere via extraordinaria juvari; hinc post longas deliberationes tandem studium hoc ad finem perducendum apud me definivi. Neque tamen diffitebor inter ceteras rationes hanc quoque non postremam fuisse ad Medica Studia excolenda, ut si quae gravior calamitas Ecclesias Hungaricas adflixisset, nec per hostes Ecclesiae Publice Evangelium Christi docere liceret, haberem saltem unde victum et amictum in illo statu Ecclesiae concla-

mato mihi et necessariis parare possem. Praesagiebat enim animus et quasi multo ante jam mihi videre videbar, non diu felicitate ista, qua nunc utuntur. Protestantes in Hungaria gavisuros. Tanto autem major deinde accessit ad haec studia animus, quod fere ea studia non recenter discere, sed fere reminisci eorum, quae audiebam, videbar. Sane Praeceptor meus non sine admiratione frequenter expertus est, non modo verborum, sed historiae morbi et remediorum, quae ad eos debellandos ante annum et quod excurrerat, me perinde meminisse, quasi paucis antea horis id indicasset; immo dum inter therapiam quasdam plantas commendasset, loca etiam tempus situmque frequenter ipsi et commilitonibus indicavi, ubi illos nobis olim tironibus monstrasset. Absoluto igitur studio illo, quod mihi decurrendum decreveram ad tentamina primum medica, mox ad severum examen ab Amplissimo Ordine Medico admissus sum. Ubi ultra tres horas a Medicis Professoribus tribus examinatus tandem geminum Problema solvendum explicandumque intra XXIV horas sorte accepi, *alterum de functione cutis* Theoreticum, alterum vero Practicum *de Variolis*. Die igitur sequenti exhibito labore, rursus ex iis, quae scripsi, novo examini fueram subjectus, quod ultra bi horum fere durabat. Sic paullulum ex domo Publica digredi jussus, intra 2 vel 3 minutorum spacium a Ministro Academiae redire jubeor et mihi *Licentia Medica* Pro Gradu Doctoris indipiscenda datur. Pro tentaminibus his et examine 60. fl. sexaginta Rhenenses numerandi erant. Verum ante quam ad examen admitterer, jus juranda Praestandum fuerat, me mihi in solidum adscripturum, si repulsam paterer et pecuniae depositae jacturam fecerem. Quod jus jurandum omnibus candidatis praestandum est. *Licentia* igitur Medica Mense Martio adepta, de *Dissertatione Imprimenda* cogitare cepi. Ad diem igitur IX. Apr. 1748 *Dissertationem Physico-Medicam De Aestimatione Morborum cum Facie* pro gradu Doctoris Medici proposui; atque eodem die a Domino Directore et Professore Joan. Rudolpho Zvingero Promotore rite constituto, insigniae Doctoris Medici In Publico Academiae Consessu accepi; posteaquam in Medio Acroaterio coram Vice Cancellario et Decano Medico Dno Koenigio Praeunte Notario Academiae Juris Jurandi religione me adstrinxissem. Usus sum singulari favore et amore Basileae Dni Francisc.

Passavant Reipubl. illius Archi Grammatei, seu Cancellariū item Professorum Beckii, Birrii, Bruckeri, Geruleri, Erzbergeri item D. Ilti Iselii, Ilti Burchardi Theologiam audivi a Doctoribus Freyio, Burchardo, Beckio, Hist. Ecclesiast. ab eodem Beckio, Jus Naturae ab Andr. Weisio, Mathesim Sublimiorem a Joan. Bernoullio Patre, privatim vero a Daniele Bernoullio ejus filio. Videsis Diploma chartae Pergamenae inscriptum cum sigillo.

Dum vero apud Basileenses versor, jam Anno 1747. Mense Julio Ecclesiae Debrecinensis litteras accipio, in quibus Mathematicum ac Philosophiae Physicaeque Experimentalis Professio mihi honorifice defertur. Diu ego anxius haerebam, nec honorificam hanc vocationem amplecti volebam, donec Celeb. D. Sam. Szilágyi et imprimis D. Professoris Beckii et aliorum cohortationibus animum in id induxi, ut provinciam hanc in me susciperem. Equidem iccirco cum primis hoc munus detrectabam, quod majorem in modum cupiditate Ecclesiam docendi flágrabam et V. D. Ministerio me totum destinavi. Sed cum valetudinem adfectam diligentius expendi, tandem me aliorum consiliit et sensu expugnari passus sum. Ut autem in Mathematicis aliquid praestare possem, non modo Jo. Bernoullium Patrem Algebraicae docentem publice audivi, sed privata etiam institutione Celeb. Dan. Bernoullii per unicum mensem usus sum. Asperior tamen hic fuerat, quod abstractas operationes omnes statim pervidere possem. Hinc opera cum primis Jacobi Basler V. D. M. sed Mathematici et Viri Juvenis, mihi amicissimi, opera per aliquot menses in Mathesi Sublimiore usus sum. Post honores adeptos in Medicinam Tigurum me contuli. Hic amicitia usus sum Celeb. D. Brejtingeri, qui me in notiam Cl. Zimmermanni perduxit. Salutavi etiam Cl. Gesnerum, item Hagenbecchium et alios apud, quos octo vel amplius dies exegi et Basileam redii.

Relicta demum Mense Aprili Basilea, durante inter Gallos et Reginam Hungariae bello, beneficio Rheni, opera mercatorum Glaronensium inter summos metus in ditionibus Gallicis: tandem Trajectum ad Rhenum in Belgium penetravi. In hac Academia expletis duabus hebdomadis, salutatis Cl. Dnis Profess. Vogel, Millio et P. Vesselnig, quod lectionibusque interea vacavi, uti et Cl. Orde Philosophi Lugdunum Bata-

vorum me contuli et sedem studiorum illic fixi. Simulatque ad finem Aprilis eo perveni, Lectionibus Celeb. Musschenbruckii diligentissime interfui, atque cum publice et privatim praelegentem experimenta producentem usque ad diem 20. Julii audivi. De usu utriusque Globi Coelestis et Terrestris docentem Cl. Lulofs Matheseos Professore[m] frequentavi, in Chemicis totam praxim ab Excel. Do Davide Gaubio Profess. Medico praesens publice spectavi. In Botanicis autem D. Drem et Profess. van Royen in Horto Medico tota aestate docentem ad pulvillos plantarum frequentavi. In Anatomicis Bernard. Sigefrid. Albinum audivi, Royenium in Praxi Medica. Quantum vero licebat lectionibus Graecis Celeb. Hemsterhuschii, qui Aristophanis Plutum explicabat, diligentissime interfui. Interea Eccipseos illius Magnae Mense Julio die 25-ta non modo spectator in Observatorio Lejdensi adfui, sed etiam magnam partem observationum cum Celeberrimis Viris Muschenbruck, Lulofs et Aleman, qui tunc Franequeranus fuerat Professor, institui, telescopiumque Hevelianum direxi. Cl. Lulofs telescopium Gregoriano Nevtonianum curabat, Cl. Muschenbruckius Thermoscopiis et Baroscopiis gradibusque et incrementis caloris et frigoris attendebat Cl. Alemann horologio Oscillatorio invigilabat, ego vero fhasibus lunae et digitis obscurationum inspiciebam. Ex Theologis Leydensibus Celeb. Schultensium Patrem aliquoties, Cl. Alberti ter, Cl. Honert bis, Esgersium semel legentes audivi. Cl. Onderdorpium Historiarum Professore[m] quandoque audivi.

Dum Lugduni in Batavis versabar, intimam amicitiam cum Abrahamo Gronovio Bibliotheca Academicae Praefecto et Viro Doctissimo contraxeram, hic effecit, ut in fratris ejus Joan. Gronovii Senatoris et Scabrini Lejdensis in Historia Naturali eruditissimi viri notitiam pervenirem. Hi mihi auctores exstiterant, ut illic manerem, se effecturos, apud Principem Arausionensem, ut primum in Lectorem Theologiae, postea etiam Professore[m] in Academia promoverer. Sed cum jam hoc tempore Debrecinensi Ecclesiae pollicitus fueram, me in postulatum eorum consentire amplissimas tantum iis gratias pro tam liberali voluntate eorum egi. Idem meditabantur Basileenses mei amici, qui vel in Hejdelbergensem vel Marpurgicam Academiam me commendare in animo

non solum habebant, sed etiam quandoque dictitabant inter alios Cl. Beckius, Birrius et Praepositus Collegii Erasimiani Jo. Rud. Iselius. Singularem autem meam amicitiam eaque non vulgari complexus est Archigrammateus Reipublicae Basiliensis Passavantius, vir doctissimus et elegantissimus. Etsi autem ipse cum Serenissimo Principe coram non egi; tamen in negotio ab hoc diverso Hagae comitum per Reverendum la Duespe, qui Principis a sacris Domesticis fuerat, bis omnino mecum res conferebat.

Possideo hujus ad me postea datas binas litteras, dum Lugduni versarer. Eodem tempore in notiam ac familiaritatem etiam Illustr. D. Adami Székely et Lib. Baronis Volgangi Bánfi, qui tum studiorum causa illic agebant, perveni. Mense autem Septembri Supellectili libraria collecta Amstelodamum, hinc itinere maritimo postquam dies 14 illic variis casibus jactatus fuisset ac etiam intra octo horas nocte concubia tempestatem saevissimam inter fragores et boatus tonitruum ac fulminum crebros jactus peressus fuisset, inter summos metus Hamburgum salvus bono cum Deo perveni. Hinc opera cursoris publici Berolinum, mox Francofurtum ad Viadrum deductus sum, verum hoc loco supellectilem, quam mecum acceperam, exspectando fere unicum mensem exegi. Interea cum Cl. Paul. Ern. Jablonski theologo et Lud. Causse V. D. M., item cum D. Carolo Bergero Med. Professore familiaritatem contraxi. Rebus postea ordinatis Vratislaviam silesiorum rursus cursoris publici opera, hinc Viennam circa finem Octobris appuli. Novae hic difficultates se offerebant, hinc totum fere Novembrem frequentando interea Bibliothecam Caesaream illic transegi. Dum hic moror, interea libros. III. Collegii Reformati Debrecinensis in Tricesima Viennensi ademptos puta Lampii Comment. in Joannem Petri Baylii Dictionarium Historico Criticum Gallice 4 tomis scriptum libertati restituo. Tandem per varios casus et bene multa rerum discrimina die 24-ta Decembris Anno 1748 Debrecinum Deo duce et auxiliatore salvus appuli. Compositis igitur meis rebus et aliquomodo in ordinem redactis a d. XVII. Januar An. 1749 Oratione Inaugurali *De Matheseos Utilitate in Theologia ac in Physica necessitate* muneris mei initum feci. Legitur haec in Musei Helvetici Particula XX. pag. 531. inserta et typis descripta.

Ut igitur Juventutem mihi creditam tanto feliciter ad studia Philosophica praeparerem, primum iis Historiam Philosophicam duce Heineccio tradidi Mathesinque Puram, idest Arithmeticam et Geometriam conjunxi. Emenso hoc curriculo lectiones Physicas exorsus sum et Philosophiam Experimentalem ad ductum Winckleri ad An. 1752 absolvi, interea etiam Mathesin altera vice finivi. Ontologiam, Theologiam Naturalem, Cosmologiam, Ethicam ad finem perduxim. Et Jus Naturae etiam magnam partem exposui. Doctrinam de usu Globorum bis perfecim. Asterismorum notitiam Juventuti familiarem reddidi. Ceterum Anno 1753 cum A. Magistratus per Excelsam Cameram prohibitus fuit, ne in posterum Professoribus et ceteris, in schola docentibus, ex aerario Civitatis quidquam solvere audeat; post longas deliberationes Consistorii Debrecinensis in id consensus fuit, ut litterae supplices ad Praesulem Anglicanum Archiepiscopum Cantuariensem, item ad Facultatem Theologicam Trajectinam et per hos ad totum Clerum Belgicum, denique ad Antistitem Tigurinum et per hunc ad omnes Pastores Cantonum Reformatorum Helvetiae mitterentur, per quas elemosyna in Professorum rationem colligenda peteretur, ut ex illius pecuniae usu et fructu [interesse] horum salaria exsolvi possent. Hujus libelli confectio mihi demandata est: qui eodem anno, mense Octobri, die ejus 2-a signatus et dimissus, rite in manus Vener. Vürtzii Antistitis Tigurini pervenit. Hujus epistolae fragmentae inter cetera scripta mea habet. Initium hoc est. Etsi calamitates ac pericula, in quae proximis his duobus annis incidimus, silentium potius etc.

Post emensum curriculum Philosophicum Anno 1754 ad d. XIV. Januar. Orationem sollemnem praesente a Senatu et Venerabili Clero recitavi: *De Philosophiae Utilitate in Theologia et de Praejudiciis illis, quibus impediti Theologiae studiosi eam magno suo malo negligunt.* Hanc eodem mense ad Celeb. D. Joan. Jac. Zimmermannum Theologum Tigurinum dimisi. Hac eadem occasione Preces, quas in Puerorum et Puellarum apud nos in scholis usus conscripseram, ad D. Imhof. Bibliopolam Basileensem, simul cum Catechesi Palatina excudendas, expedivi. Num rite pervenerint, nescio. Constat plagulis densis VI.

Fere exciderat mihi, in usus meos et aliorum, pulcher-

rimum libellum Practicum: *De Officiis Communicantium* seu quae officia sint illorum, qui de Mensa Domini participant: me diebus Dominicis primum ex Germanico in Hungaricum transtulisse; sed postea Anno 1755 per Reverendum Makai, jam Pastorem Székelyhidiensem, accepto exemplari Gallico *Les Devoirs des Communians*, ex hoc eodem idiomate totum librum in vernaculam vertisse. Conscripsit illum Rever. D. Joan. Rodolphus Ostervald Pastor Ecclesiae Gallicanae Basileensis. Joan. Frid. Nevcomensis Pastoris filius. Libri titulus est: *Azoknak Tiszteik, akik az Urnak Szent Asztalához járulnak*. Diebus tantum Dominicis et festivis horas successivas meas isti libro vertendo impendi. Magno nostro malo, hoc vel huic simili libello Ecclesiae Hungaricae carent. Constat liber in Mscripto XIX. plagulis.

Cum adhuc Basileae versarer, Librum aliquem conscripsi sub hoc titulo: *STEPHANI HATHVANI V. D. M. et Medic. Doctoris COMMENTATIO De Jure Summorum Imperantium in Conscientiam et Religionem Civium*. In qua Cl. Ludovici Antonii Muratorii argumenta sub examen vocantur et modeste expenduntur. Methodo scientifica. Anno MDCCXLVIII.

Hujus Libri editionem Heideggerus Tigurinus Bibliopola in se suscepit, verum mendacissimum hoc animal annis quinque solidis me mendacio turpi traduxit, nunc Celeb. Beckius Basileensis Theologus et D. Paull. Fodor scribunt Imhofium Basileensem Typographum ejus editionem in se suscepisse: quo modo in promissum praestabit, Deus et dies docebit. Constat plagulis vel phyliris triginta. XXX.

Quoniam vero etiam lectiones, quas publicas domi habui, inter mea opuscula referri possunt hinc, quid in usus Juventutis mihi traditae laboraveram et aliorum, paucis commemorabo. Anno 1749. a 20. Januarii.

1° *Lectiones* habui in *Historiam Philosophicam* Cl. Joan. Gotl. Heineccii; hae absolvuntur XX fere plagulis; quaedam ex his desiderantur lectiones, chartae enim periire.

2° *Commentatio de Principiis Philosophiae*, haec absolvitur §-phis LIII-bus plagulis fere sex VI.

3^{io} *Lectiones in Ontologiam* Cl. Joan. Henrici Winckleri. Absolvuntur plagulis XIV. Hic nihil desideratur.

4to *Theologia Naturalis* ad ductum Philosophiae Winc-

kleri scripta, sed variis Capitibus et demonstrationibus aucta. Has lectiones orsus sum die XV. Novembr. Anni 1750. Finivi Anno 1751 die 28. Septembris. Constat plagulis XVI. Habebam eas tantum tempore hyberno, aestate enim ipsa et aere temperato Mathesim docui et tradidi.

5to *Lectiones Cosmologicae* seu Physica Generalis. Has Anno 1752 die V. Januarii sum exorsus et Anno 1753 Mense Martio finivi. Tradidi tantum tempore hyberno. Constat opus itidem plagulis XVI.

6to *Lectiones Physicae Experimentalis*, sed quae Principia etiam Chemiae, Botanices, Physiologiae in Medicina, Geographiae, Hydrostaticae comprehendunt, item totam Mechanicam, principia Astronomiae. Constat hoc Opus plagulis LXXVI. Intra triennium igitur totam Physicam Experimentalem absolveram, idest ad diem 2 dum Decembris Anni 1752-mi. Tempore autem hyberno in auditorio frigido experimenta produci nequeunt.

7° *Lectiones Ethicae*, verum hae ita habentur, prout discipuli mei calamo currenti exceperunt, Schedae enim meae periere. Absolvitur hoc opus plagulis XLIII. Habui istas privatim ad aedes meas studiosis numero XLI intra annum spacium, idest Anno 1750 toto.

8vo *Lectiones in Jus Naturale Gentium* Jo. Gottlieb Heineccii, quas orsus sum Anno 1752 exeunte, tempore hyberno bis unica hebdomada illae legebantur; hinc ad annum 1753 finem perveni ad § CLX. Hic labor constat plagulis XL.

9no *Guillielmi Derhami Theologiae Physicae Libri undecimi Interpretatio*; ex Gallico sermone in Hungaricum facta Anno 1752 d. 5. Julii diebus Dominicis horis succisivis. Constat plagulis tribus cum dimidio ~ 3½.

10mo *A Fűi és Leányi Oskolákban Tanuló gyermekek számára irattatott rövid könyörgések a Tanítókhöz és Szülékhez való Intéssel*. Anno 1752. Constat opusculum hoc plagulis V aut IV.

Libellum hunc Catechesi Heidelbergensi Hungariae a Do. Imhofio Basileae editae Anno 1754 subjungi curavi, illic nunc legitur. D. Imhof me auctore 3.000. exemplorum impressit, quorum 2.900. ad manus meas jam d. 10. Oct. 1757 misit, quae singula accurate ad me perlata sunt. Gloria Deo.

11mo *Diarium ab Anno 1751 usque ad 1754.* Constat plagulis XVI. Ad hoc diarium addi possint minuta seu autographa prima epistolarum, litterarum, Commendatitiarum ad viros doctos apud Exteros, ad Cantones, Doctores, Facultatem Medicam etc., sed hae litterae plusquam XXIV plagulas complectuntur.

12° *Sermones sacri* plene elaborati, quos in Ecclesia Debrecinensi diversis vicibus habui.

Anno 1754 die XI-ma Martii Dominica Reminiscere. Postquam Venerandus Dnus Steph. Szódi, qui per annos fere XLIII munere sacro in Ecclesia Debrecinensi et Pastoris quidem munere supra annos XXX functus est, sed qui anni hujus die XI-ma Februarii in Domino defunctus est et die sequente elatus, in locum ejus vacue factum in Pastorem Ecclesiae Reformatae Debrecinensis per Amplis. Senatam et Nobiliss. Communitatem vocatus sum. Legati Ecclesiae fuerunt Perillustr. ac Generosus Dominus Joannes Hertzeg Senator et Ecclesiae Collegiique Curator item Perill. ac Grosus Dns Stephanus Tikos Tribunus Plebis. Cur munus hoc sacrum et vocationem Ecclesiae detrectaverim: Scripto porrecto ad diem XIV. Martii declaravi et rationes meas exposui. Scripti hujus rudera habes hic in adnexa charta.

Cum Ecclesia diu Pastore carere non posset, cogitatum fuit de eo, ut hoc anno Professores simul munere Pastoris fungerentur ac locum Rever. Szódi vacue factum explerent. Sic passi sunt tres nostrum se in id induci, ut etsi labor duplicaretur; tamen de juvante Ecclesiae necessitati subveniremus. Durus sane hic fuerat labor, nam quandoque fiebat, ut sex continuis hebdomadis nunc in Ecclesia, mox in Collegio Pastoris et Professoris munere fungi deberem. Deus tamen vires oneri ac labori etiam huic gravi suffecit; ita, ut totum annum 1754 explerem ac etiam clauderem. Sortito enim non modo festum Paschatos, sed etiam Nativitatis Domini mihi obtigerat.

15mo Dum hoc munere sacro fungor, sub finem anni venerat mihi in mentem cogitatio de Commentatione aliqua conscribenda brevi in negotio S. Eucharistiae, ex qua intelligerent tirones ac infirmi in fide Doctrinam Ecclesiae Reformatae, quam de ea profitetur, non esse novam, sed esse dogma omnium fere seculorum, saltem sex priorum. Bono igitur cum

Deo mense Decembri Prima ejus lineamenta duxi ac Anno demum 1755 horis succisivis mense Julio ad finem perduxi. Titulus Libelli est:

S. Hexacontini, Pannonii Clerici Regularis ex ordine fratrum, quos Christus instituit (Ephes. IV : 11) Pastoris et Doctoris *Enchiridion Historico Dogmaticum: De Perpetuitate Fidei Ecclesiae Reformatae in Doctrina S. Eucharistiae*.

Constat liber XXX vel aliquid amplius phyliris seu plagulis ut vocant. Hujus libri apographum per D. Nicolaum Sinai ad exteras oras misi, ut illic imprimi curet.

14. Samuelis Werenfelsii Dissertationem in verba Domini. Hoc enim est Corpus meum, in lingvam Hungaricam transtuli. Verum quia haec dissertatio more Academico breviter scripta est, ubi mihi visum fuit, multis locis auxi, locupletavi, dilucidavi et labori ejus novum, quasi habitum indui, ita ut novum prorsus opus videri possit. Interpretationem ejus jam ad finem perduxi. Versio excrevit ad plagulas XXXIII. Gloria Deo Opt. Max. Amen.

Titulus seu Inscripto Libelli est: *Az UR JÉZUS ezenn Szent Szavainak MAGYARAZATYA. Ez az Én Testem. Math. XXVI : 26.*

15. In usum tironum Philosophiae studiosorum, hic Debrecini libellum edidi, cujus inscriptio est: *Introductio ad Principia Philosophiae solidioris, cui appendicis loco accedit: Observatio Elevationis Poli Debrecinensis. Kalend. Septembr. 1757.**

* Sajátkezűleg írt életrajzának hátlapjára Hatvani még a következőket jegyezte fel:

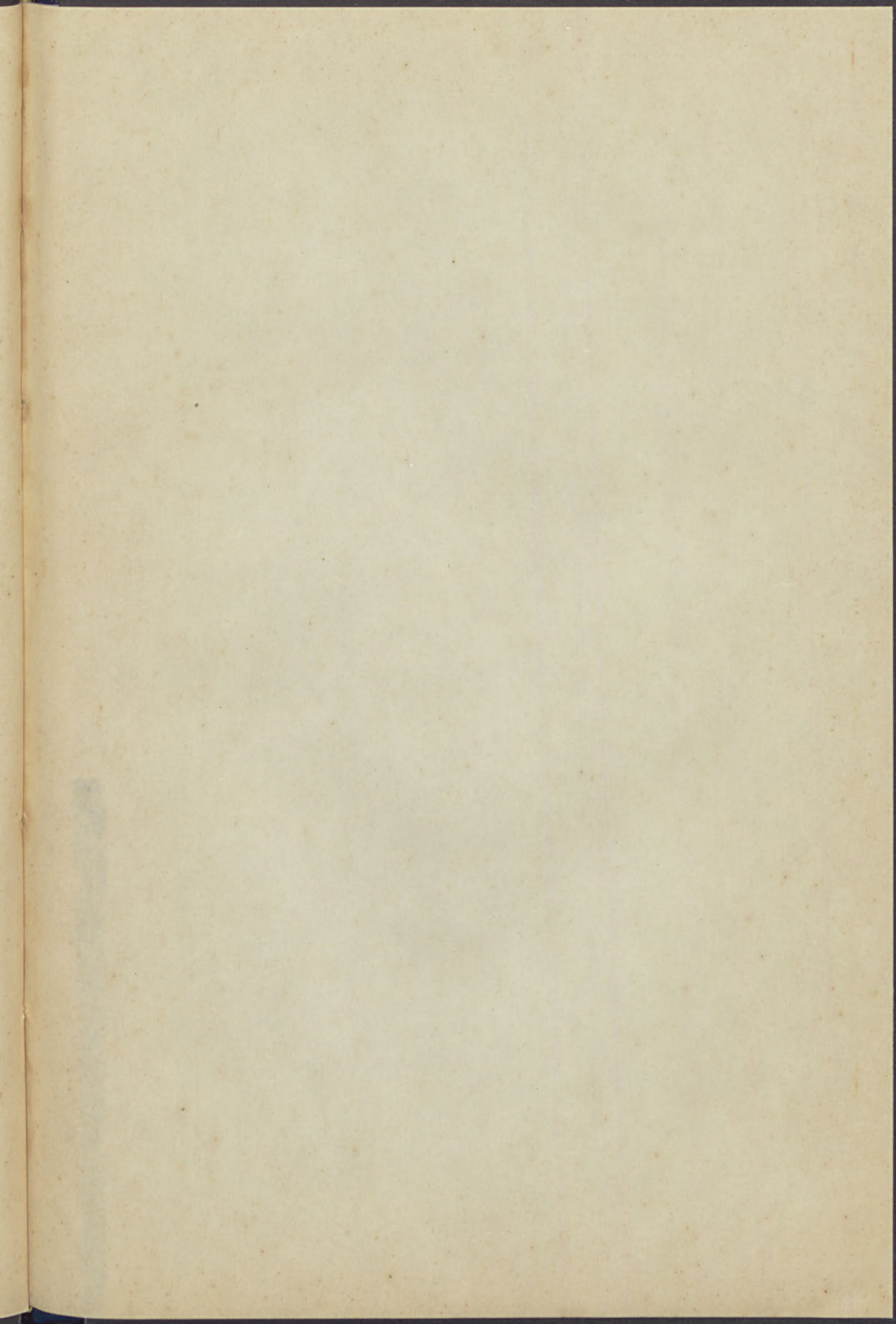
1754. d. 11. Febr. obiit Rev. D. Szódi

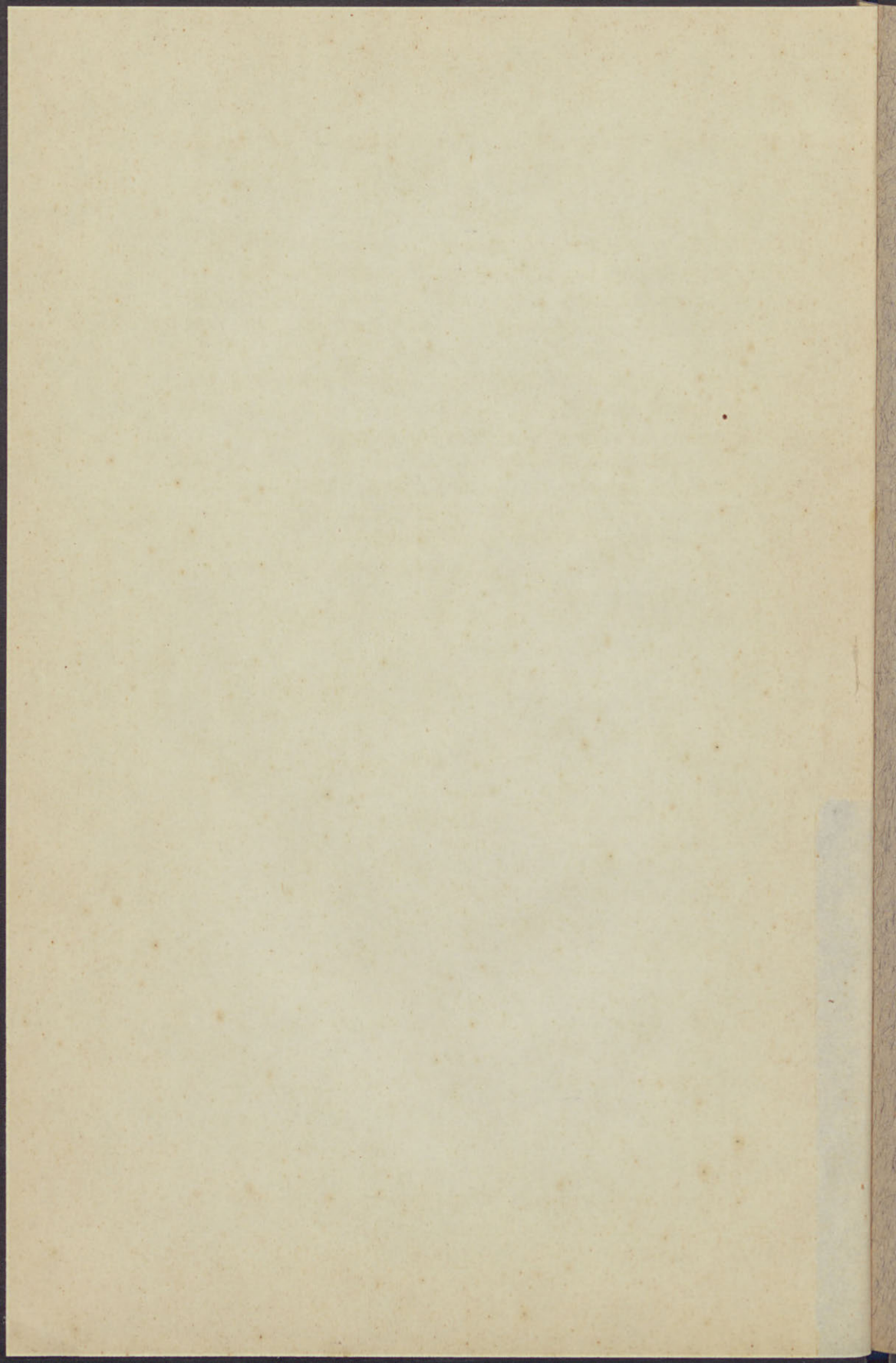
d. 26.-ta Cl. Joan. Vetsei Senior Tractus creatus est.

TARTALOM.

	Oldal
Előszó	3
Bevezetés	9
I. <i>Hatvani származása, gyermek- és ifjúkora</i>	12
II. <i>Hatvani István elemi és gimnáziumi tanulmányai szülővárosában, Rimaszombatban. (1724—1734.)</i>	22
III. <i>Hatvani István tanulmányai a losonci gimnáziumban. (1734—1736.) Az elemi osztály publicus praeceptora 1735-ben</i>	31
IV. <i>Hatvani István kecskeméti deákiskolája 1736-ban</i>	35
V. <i>Hatvani komáromi praeceptorsága. (1737—1738.)</i>	39
VI. <i>Hatvani István felvétele a debreceni kollegiumba 1738-ban</i>	41
VII. <i>Hatvani tanulmányai Losoncon, nevelősködése Gyürki Istvánnál. (1738—1741.)</i>	44
VIII. <i>Hatvani tanulmányai a debreceni főiskolán. (1741—1745.) 1742-ben a latin ékesszólás (eloquentia) publicus praesese, 1744-ben az oratorok és logikusok publicus praeceptora. Ugyancsak 1744-ben a sedes scholastica assessora és theologiai praeses lesz</i>	48
IX. <i>Hatvani készülődése külföldi egyetemekre 1745-ben. Utazása Bázélbe 1746-ban</i>	58
X. <i>Hatvani theologiai tanulmányai a bázeli egyetemen. (1746—1747.) Pappá és theologiai doktorrá avatása 1747-ben</i>	64
XI. <i>Hatvani orvosi tanulmányai a bázeli egyetemen (1746—1748.) Orvostoktorrá avatása 1748-ban</i>	69
XII. <i>Hatvani matematikai tanulmányai Bázélben. Látogatása Zürichben és az utrecht-i egyetemen. Utazása Leydenbe és tanulmányai ezen az egyetemen 1748 május havától 1748 augusztus haváig</i>	74
XIII. <i>Hatvanit egyetemi tanárnak óhajtják megnyerni a heidelbergi vagy a marburgi és leydeni egyetemekre. Hazatérése 1748 őszén Leydenből Debrecenbe</i>	78

	Oldal
XIV. <i>Hatvani tanári és közéleti működése Debrecenben (1749—1786.)</i>	85
XV. <i>Hatvani családi és magánélete</i>	114
XVI. <i>Hatvani betegsége, halála és temetése. A kollégium imaterme előtt felállított sírköve</i>	140
XVII. <i>Hatvani arcképe</i>	150
XVIII. <i>A Hatvani-mondakör. E mondák ismeretlen másolata Bódogh Istvántól 1836-ból egy 1796-ban készült másolatról</i> . .	154
Függelék. <i>Hatvani önéletrajza. Biographia Stephani Hathvani ab ipsomet consignata. Anno 1752 Mense Martio et tempore sequenti quaedam addita</i>	186

A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának kiadványai

I. KÖTET.

1. sz.	Oláh Gábor, Petőfi Sándor. 1923.	—50
2. „	Zsigmond Ferenc, Mikszáth írói egyénisége mint kortörténeti dokumentum. 1923.	—80
3. „	Kölcsey Sándor, Emlékbeszéd gr. Tisza István felett. 1923.	—40
4. „	Huss Richard, Der Name der Germanen	2.—
5. „	Leffler Béla, Az újabb svéd líráról. (Strindberg, Heidenstam, Fröding, Karlfeldt.) 1923.	—60
6. „	Mitrovics Gyula, Az egység és sokféleség esztétikai elve Az Ember Tragédiájában. 1924.	—50
7. „	Iványi Béla, Debrecen és a budai jog. 1924.	1.50
8. „	S. Szabó József, Műveltségi állapotok, főként az iskolázás Debrecenben a reformáció korában. 1924.	1.40
9. „	Tankó Béla, Kant Immanuel születésének 200-ik évfordulójára. 1924.	—70
10. „	Barabási Kun József, Gr. Tisza István és a tudomány	—70

II. KÖTET.

1. sz.	Révész Imre, A magyar protestantizmus tudományos történetírása. 1924.	—80
2. „	Tóth Lajos, A jogképeség a magyar általános polgári törvénykönyv tervezetében. 1925.	1.20
3. „	Mitrovics Gyula, Arany János esztétikája. 1925.	1.—
4. „	Marton Géza, Vétkességi elv-okozási elv. 1926.	2.—
5. „	Lósy-Schmidt Ede, A hortobágyi kőhid építése Debrecen város mátai pusztáján. 1926.	3.—
6. „	Császár Elemér, Arany János képzelete. 1927.	1.—
7. „	Leffler Béla Lagerlöf Zelma. 1927.	2.20
8. „	Josephus Salánki, De codice Ovidii et Horatii colligato Debreceniensi. 1927.	—60
9. „	R. Kiss István, Az erdélyi fejedelmek nemzeti politikája. 1927.	2.80
10. „	Dezső Gyula, Ingó jelzalog. 1927.	1.20

III. KÖTET.

1. sz.	Harsányi István, Csulyak István élete és munkái.	1.50
2. „	Perjéssy Mihály, Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló törvényről.	5.—

IV. KÖTET.

	Pengő
1. sz. <i>Papp Ferenc</i> , Gyulai Pál és Pataki Emilia.	—80
2. „ <i>Oláh Gábor</i> , A művészi alkotás lélektana.	3.20
3. „ <i>Heisenberg Ágost</i> , Magyarország és Bizáncz.	—60
4. „ <i>Rácz Lajos</i> , Keleti hatások a görög filozófia kezdeteire. . .	1.—
5. „ <i>Boharcsik Pál</i> , A kozmogónia problémája	1.—
6. „ <i>Erdős Károly</i> , A galatai probléma	1.20
7. „ <i>Lósy—Schmidt Ede</i> : Hatvani István élete és művei I. . . .	4.50
8. „ <i>Peremartoni Nagy Lajos</i> : A harmónia mint filozófiai fogalom.	1.—
9. „ <i>Varga László</i> , Görög reminiscentiák Gr. Széchenyi István műveiben. 1931.	1.50

Kapható bármely könyvkereskedésben.

Főbizományos:

Studium könyvkereskedés, Budapest, IV., Múzeum-körút 21.

